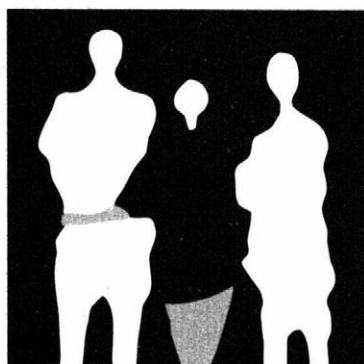

14-6

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 40 (2004): 4

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Markéta Škodová

Redakční rada: Marie Čermáková (SoÚ AV ČR, Praha); Ludmila Fialová (PřF UK, Praha); Hana Havelková (FHS UK, Praha); Michal Illner (SoÚ AV ČR, Praha); Jan Jandourek (FF UK, Praha); Martin Kreidl (SoÚ AV ČR, Praha); Věra Majerová (ČZU, Praha); Radim Marada (FSS MU, Brno); Jiří Musil (CEU, Budapešť); Miroslav Novák (FSV UK, Praha); Miloslav Petrušek (FSV UK, Praha); Ladislav Rabušic (FSS MU, Brno); Jan Sedláček (FF UK, Praha); Jan Sopóci (FF UK, Bratislava); Jadwiga Śanderová (FSV UK, Praha); Jiří Šubrt (FF UK, Praha); Jiří Večerník (SoÚ AV ČR, Praha); Klára Vlachová-Plecitá (SoÚ AV ČR, Praha); Ivan Vodochodský (FSV UK, Praha); František Znebežánek (FF UP, Olomouc)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (Florence); Zdenka Mansfeldová (Prague); Petr Matějů (Prague); Georges Mink (Paris and Prague); Stein Ringen (Oxford); Marek Skovajsa (Prague); Michael Steiner (Graz); Iván Szelényi (Yale and Budapest); Georg Vobruba (Leipzig)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Eva Strnadová ▲ *sazba/Typeset by:* Martin Pokorný, Hostouň

návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ *tisk/Printers:* Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Po-
děbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.post.cz a redakce. Objed-
návky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 český, 2 anglický). Cena 44 Kč, v zahra-
ničí 14 € (14 \$). Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi
Social SciSearch a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Infor-
mation, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in
Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz.
One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social
& Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

PE 4538/40. 2004. 4-6.

Editorial (Marek Skovajsa) 412

STATI

Pavol Frič a Martin Potůček: Model vývoje české společnosti a její modernizace
v globálním kontextu 415

Arnošt Veselý: Společnost vědění jako teoretický koncept 433

Zdeněk R. Nešpor: Dvojí tradice české sociologie náboženství 447

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

01289/06

Tomáš Kostecký a Daniel Čermák: Vliv teritoriálně specifických faktorů
na formování politických orientací voličů 469Klára Vlachová a Blanka Řeháková: Národ, národní identita a národní hrdost
v Evropě 489

ESEJ

Jan Sokol: Co jsou peníze? 509

JUBILEUM

Jiří Musil: Zanedbávané téma: přátelství v soudobých společnostech
(Esej na počest JUDr. Michala Illnera) 519

Harald Baldersheim: Kolega Michal Illner 524

RECENZE

Studia Socjologiczne, 2003, 1–4 (168–171) (Jan Sedláček) 527

Harald Baldersheim, Michal Illner, Hellmut Wollmann (eds.): Local Democracy
in Post-Communist Europe (Dan Ryšavý) 532Sandrine Cazes, Alena Nešporová: Labour markets in transition:
Balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe
(Jiří Večerník) 536Milan Znoj (ed.): Šance otevřené společnosti. K počtě Karla R. Poppera
(Jadwiga Šanderová) 537Miroslav Hroch (ed.): Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů
(Lubomír Kotačka) 541Marek Jakoubek, Ondřej Poduška (eds.): Romské osady v kulturologické
perspektivě (Zdeněk R. Nešpor) 544de. e.
1-3

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Institute of Sociology, Academy of Sciences, Prague, Czech Republic

9391854

ana rap.

<i>Steven Saxonberg: The Czech Republic Before the New Millenium. Politics, Parties and Gender (Tomáš Sirovátka)</i>	547
<i>Natália Korovicyna: S Ruskom a bez neho. Východoeurópska cesta rozvoja (Luba Kráľová)</i>	551

ZPRÁVY

<i>Česko-slovenské sociologické dny Praha (Jindřich Krejčí, Robert Klobucký a red.)</i>	555
<i>Výzkum evropského veřejného prostoru (Jana Stachová)</i>	559

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review

je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (20 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review

is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created: graphs preferably in Excel, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete bibliography, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Vážené čtenářky a čtenáři,

má sociologie čím přispět k řešení sociálních problémů a k tvorbě politik, které se s nimi snaží vypořádat? To je otázka, kterou si kladou autoři článku otevírajícího letošní ročník *British Journal of Sociology* a současně i diskusi o úloze sociologie jakožto „nové vědy o politikách“ (*new policy science*). Jde v ní zejména o to, jaké podmínky musí sociologie splňovat, aby byla vědeckou disciplínou schopnou ovlivňovat politické rozhodování týkající se aktuálních sociálních problémů a nabízet přesvědčivé pohledy na možnosti jejich řešení. Ač diskuse je britská, její aktuálnost nepochybně zasahuje i do českého prostředí a některá tvrzení z britského kontextu u nás platí s ještě větší silou. Zvláště zajímavé je srovnání úvodního příspěvku z pera autorů-akademiků s reakcemi pocházejícími od osob odpovědných za státní politiku vůči sociálním vědám. V jedné z reakcí lze najít jistě polemicky vyhocenou větu, která ale nicméně velmi dobře vystihuje motivační pozadí celé diskuse: „pověst praktické užitečnosti sociologie se nachází na historickém minimu a sociologie je považována za nejméně vyspělou sociální vědu, pokud jde o rigoróznost jejích metod“ (P. Wiles, *BJS* 55 (1): 31). Trojice spoluautorů (H. Lauder, Ph. Brown a A. H. Halsey) svůj úvodní článek-manifest zjevně psala se záměrem dát sociologii a sociologům do ruky argumenty proti podobným nařčením tím, že ukáží, jak nezastupitelnou a výraznou roli sociologie při tvorbě politik může hrát. Zaměřují se přitom proti dvěma krajnostem, relativizujícímu a kvantitativní metody přehlížejícímu postmodernismu na straně jedné a zúžení společenskovědního vědění na znalost výzkumných technik v rámci disciplíny sociálního výzkumu na straně druhé.

Pozitivní návrhy předložené v článku lze shrnout takto: sociologie se musí zaměřit na základní sociální problémy a ty řešit s využitím vlastních teoretických konceptů, ale současně ve spolupráci s ostatními společenskovědními obory. Konkrétní výhodou sociologie v tomto interdisciplinárním partnerství může být schopnost propojovat silné teoretické zázemí se solidní empirickou analýzou a – navzdory odmítání postmoderního relativismu – teoretická otevřenost, založená na sociologické sebereflexivitě. Požadavek, aby se sociologie stala „novou vědou o politikách“, se podle autorů rovná důrazu na její společenské angažmá a roli sociologů jakožto „expertních svědků“, kteří umí přesvědčit veřejnost i politiky o důležitosti svého pohledu na identifikované problémy. S tím ovšem souvisí, že se sociologové nebudou vyhýbat jedné podstatné demokratické funkci sociálních věd, totiž využívání své odborné kvalifikace k tomu, aby požadovali od vlády skládání účtů z činnosti v oblastech, kde se před laickou veřejností může skrývat za neprůhlednou clonou expertního žargonu. To v neposlední řadě znamená účast sociologů v demokratické politické debatě a jejich odhodlání přispět k tomu, aby v této diskusi bylo slyšet i marginalizované hlasy.

Tolik britská debata. Souvislosti s českou situací? Zapojení do demokratické diskuse o politikách jistě vyžaduje větší schopnost popularizovat sociální vědy a šířit jejich výsledky. Neplatí ovšem pro český případ i další výtku adresovanou brit-

ským sociologům, a sice, že „příliš málo společenskovedního výzkumu se zaměřuje na důležitá témata. Incentivy v akademické sféře nejsou uspořádány tak, aby se dosahovalo sociálně optimálních cílů, ať už pro interdisciplinární spolupráci nebo chování ovlivňující tvorbu politik“ (P. Johnson, *BJS* 55 (1): 29)? Dát na tuto otázku vyváženou odpověď není jednoduché. Jisté však je, že její zodpovězení předpokládá trvalou diskusi, které se však zatím jakoby nechtělo rozhybat.

Jedním z nemnoha příkladů propojení sociologické práce s tvorbou politik v českém případě je činnost *Centra pro ekonomické a sociální strategie* (CESES), existujícího od roku 2000 při Fakultě sociálních věd UK v Praze. Pracovníci centra jsou autory prvních dvou příspěvků tohoto čísla. Martin Potůček a Pavol Frič ve svém programovém příspěvku nastiňují teoretický rámec empiricko-výzkumné práce CESES, jejímž těžištěm je zkoumání budoucích scénářů vývoje české společnosti. Stať Arnošta Veselého se věnuje jednomu z klíčových konceptů současné sociologie jakožto disciplíny teoretické i jakožto vědy o politikách – konceptu „společnosti vědění“.

Do dějin české sociologie náboženství v předválečném období čtenáře zavede příspěvek, v němž Zdeněk Nešpor představuje hlavní vývojové linie a problémové konstelace této sociologické disciplíny, která v českém prostředí sehrála historicky významnou roli. Tomáš Kostecký a Daniel Čermák ve svém článku zjišťují, že politické orientace obyvatel regionů nejsou závislé pouze na meziregionálních strukturálních rozdílech, ale také na kontextuálních proměnných odrážejících odlišnou politickou, ekonomickou a sociální situaci regionů. Nedávný vstup ČR do Evropské unie rozezněl celou řadu nadějí i obav, k nimž patří i strach ze ztráty národní identity v evropském „tavícím kotli“. Zajímavé výsledky výzkumu identifikace s národem v evropském srovnání přináší článek Blanky Řehákové a Kláry Plecité. V rubrice Esej uveřejňujeme příspěvek Jana Sokola zabývající se z širšího pohledu, ve smyslu časovém i disciplinárním, otázkou, již si překvapivě často vůbec neklademe, ač bychom měli, vzhledem k významu, který pro nás má to, čeho se týká: „Co jsou peníze?“.

Recenzní rubriku tentokrát otvírá obšírná recenze loňského ročníku časopisu *Studia Socjologiczne* od znalce polské sociologie Jana Sedláčka. SČ jí chce upozornit čtenáře na jeden pozoruhodný sociologický časopis a současně připomenout vysokou kvalitu sociologie u našich severních sousedů, jejíž vývoj jistě stojí za to pozorně sledovat.

Na závěr mi zbývá už jen milá povinnost připomenout i v českém vydání *Sociologického časopisu* květnové 70. narozeniny JUDr. Michala Illnera, bývalého ředitele Sociologického ústavu AV ČR a po roce 1989 dlouholetého - a velmi činnorodého - člena redakční rady SČ/CSR. Redakce je velmi ráda, že k početným gratulacím může přidat jednu další a spolu s ní i dvě malé, ale originální pozornosti. Jsou jimi sociologická eseje na téma přátelství, již do tohoto čísla přispěl prof. Jiří Musil, a osobní pohled na léta spolupráce s jubilantem od prof. Haralda Baldersheima.

Marek Skovajsa

1. ročník soutěže o nejlepší doktorandskou odbornou stat'

**Vítězná práce bude publikována v SČ
a oceněna odměnou ve výši 10 000Kč**

Kromě vítězné statí bude SČ publikovat všechny soutěžní příspěvky, které uspějí v recenzním řízení a budou doporučeny k publikování.

Termín uzávěrky: 31. května 2005

SČ přijímá do soutěže původní a dosud nepublikované statí od studentů a studentek doktorských programů oboru sociologie a příbuzných společenských vědních oborů, studujících na českých i zahraničních vysokých školách. Nabídnuté statí splňující níže uvedené formální požadavky budou posouzeny v recenzním řízení členy odborné poroty, jejíž složení určí redakční rada českého vydání SČ společně s vydavatelem časopisu. Redakční rada SČ si vyhrazuje právo rozhodovat v otázce, zda statí mají sociologickou relevanci. Pořadatelé soutěže si dále vyhrazují právo cenu neudělit, pokud žádný z nabídnutých článků nebude dosahovat požadované kvality.

Podmínky účasti:

Soutěže se mohou účastnit studenti kteréhokoli ročníku doktorského studia sociologie nebo příbuzných oborů, kteří zahájili studium doktorského studijního programu ke dni uzávěrky soutěže. Soutěže se nemohou účastnit studenti, kteří již jsou držiteli titulu Ph.D. v sociologii nebo příbuzném oboru. Statí dvou a více spoluautorů se do soutěže nepřijímají.

Formální požadavky

(při jejich nesplnění bude statí vyloučena ze soutěže bez odborného posouzení):

rozsah 34 000–38 000 znaků (počítáno s mezerami) včetně názvu, abstraktu, seznamu literatury a poznámek pod čarou. Tabulky a obrázky se do rozsahu nezapočítávají

statí musí obsahovat: název, abstrakt v délce 400–800 znaků (s mezerami), úplný seznam citované literatury

bibliografické odkazy a seznam literatury na konci statí musí odpovídat standardům Sociologického časopisu

statí musí být psána v českém nebo slovenském jazyce

ke statí je třeba přiložit list (na disketě: soubor) obsahující tyto údaje: jméno autora/ky, kontaktní adresu a e-mail, školu postgraduálního studia, jméno školitele

od vítěze soutěže se očekává spolupráce při redakční přípravě statí k publikaci v SČ.

Způsoby doručení soutěžních textů:

1. e-mailem na adresu sreview@soc.cas.cz
2. na disketě poštou na adresu Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1

Pořadatel nenese odpovědnost za nedoručení soutěžních textů k datu uzávěrky způsobené selháním poštovních služeb nebo e-mailu.

Model vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu*

PAVOL FRIČ
MARTIN POTŮČEK**

Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES), Fakulta sociálních věd,
Univerzita Karlova, Praha

A Model of Czech Society's Development and Its Modernisation in a Global Context

Abstract: This article introduces the reader to the theoretical results of systematic research into the future of Czech society, as developed and applied by the CESES working team since 2000. In the first part the paper identifies the main theoretical streams that offer explanations of developmental determinants in contemporary societies, in particular theories on the processes of modernisation and globalisation. The second part demonstrates how the pluralism of possible theoretical concepts, confronted by the need to address specific forecasting tasks within specific time frames, has been projected into a draft concept for a developmental model of Czech society and its modernisation in a global context.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 415–431

1. Teoretická a metodologická východiska

Naše zadání – zkoumat možné cesty budoucího vývoje České republiky – představuje rozsáhlou poznávací úlohu, kterou nelze řešit bez adekvátní teoretické a metodologické opory. Sociální vědy jsou ovšem svojí povahou bytostně multiparadigmatické – neposkytují jednotné vodítko, ucelený teoretický rámec výkladu sociálních jevů. Naopak, nabízejí mnoho teoretických východisek a interpretací a nezbývá, než mezi nimi učinit vědomou volbu. Jejím výsledkem je v našem případě především teorie modernizace. Ta je v současnosti přijímána jako nejvlivnější nástroj analýzy vývoje soudobých společností. Neuplatňujeme ji ovšem nekriticky (ostatně ona sama se štěpí na mnoho někdy komplementárních, jindy i kontradiktorních proudů), doplňujeme ji tam, kde je to třeba, o další teoretická hlediska a pokoušíme se ji uplatňovat v kontextu teorií globálního vývoje lidské civilizace.

* Děkujeme svým kolegům z Centra pro sociální a ekonomické strategie UK FSV a panu Ivanu Klincovi z Prognostického ústavu SAV v Bratislavě za cenné podněty a připomínky.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Pavol Frič a prof. PhDr. Martin Potůček, CSc. MSc., CESES, UK FSV, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail: fric@mbox.fsv.cuni.cz, potucek@mbox.fsv.cuni.cz.

Souhrnné prognózování není myslitelné bez navržení a uplatnění uceleného interpretačního rámce zkoumaných a předvídaných souvislostí. Za tím účelem jsme na základě uvedených teoretických východisek navrhli konceptuální model vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu.

Na souvislosti probíraných teoretických východisek a výsledného modelu poukazujeme dále v textu kurzívou.

1.1. Teorie modernizace

Začneme od klasické teorie modernizace, která nabízí koncept přechodu od tradiční agrární společnosti k industriální společnosti založené na strokové výrobě, racionálních a sekulárních postojích obyvatelstva a vysoce diferencované sociální struktuře [O'Connel 1976: 13]. Lze říci, že v tomto smyslu byla rozvíjena i klasická sociologická díla o modernizaci „otců zakladatelů“: Comteho, Spencera, Marxe, Webera, Durkheima a Tönniese [Sztompka 1999]. Největší míru popularity zažívala teorie modernizace po druhé světové válce, kdy se široké pozornosti těšily práce Talcotta Parsonse [Parsons 1966], Shmuela Eisenstadta [Eisenstadt 1973] nebo Samuela Huntingtona [Huntington 1968] a Walta Rostowa [Rostow 1960]¹. V tomto období díky technickému rozvoji a poválečnému budovatelskému nadšení došlo v západním světě (a v podobě deformované systémem státního socialismu i v bývalém východním bloku) k prudkému růstu produktivity práce i k extenzivnímu šíření industrializačních procesů. To se následně projevilo v markantním růstu životní úrovně širokých vrstev obyvatelstva. Období poválečného industriálního optimismu mělo dokonce za následek, že se pojem modernizace na jistou dobu stal synonymem pokroku a industriální společnost byla vnímána jako „společnost hojnosti“ [Galbright 1968].

Již koncem šedesátých let však někteří autoři začínají upozorňovat na to, že se industriální společnost začíná blížit k hranicím svých možností a že se už v jejím rámci začínají objevovat kontury nové *postindustriální společnosti* ohlašované současně dvěma autory Alainem Tourainem [Touraine 1969] a Danielem Bellem. Bell ve své knize „Příchod postindustriální společnosti“ [Bell 1973] dospěl k závěru, že západní svět zažívá druhou modernizační transformaci, jejíž podstata spočívá v rozvoji služeb a informační techniky. Za zásadní zlom v přechodu k postindustriální společnosti považoval Bell rok 1956, kdy v ekonomice USA převýšil počet pracovníků ve službách počet zaměstnanců v průmyslu. Historicky je podle něj přechod od preindustriální (tradiční) společnosti k industriální (moderní) společnosti střídán obdobím přechodu od industriální k postindustriální společnosti. Současně s Bellem tuto myšlenku rozvinul i Alvin Toffler ve své práci „Třetí vlna“. Toffler v ní aktuální situaci západních společností hodnotí jako skutečně zásadní změnu uspořádání společnosti: „...to, co se nyní vynořuje, je nesporně zásadnější, závažnější a hlubší, než byla

¹ Podrobnější popis období největšího rozkvětu modernizačních teorií nalezne čtenář v práci P. Machonina [Machonin 2000: 115–116] a v práci P. Sztompky [Sztompka 1999: 129–131].

průmyslová revoluce... Současnost nepředstavuje nic menšího než druhý velký předěl v lidské historii." [Toffler 1990: 21]. V polovině šedesátých let se myšlenka přechodu k postindustriální společnosti stala také součástí originálního československého přístupu k teoretickému uchopení povahy soudobé civilizace, který probíhající epochální změny tematizoval jako „vědeckotechnickou revoluci“ – viz práce týmu Radovana Richty „Civilizace na rozcestí“ [Richta a kol. 1966]. Později byl termín postindustriální společnosti do značné míry vytlačen novým termínem „informační společnost“, který lépe vystihoval probíhající změny, jež sebou přinášel překotný rozvoj informačních technologií. Podle Tofflera je vznik informační společnosti spjat právě s rozvojem těchto nových technologií, které umožňují překonávání časových a prostorových omezení industrialismu. Místo sociální synchronizace typické pro fázi modernity dochází k individualizaci, univerzalismu, decentralizaci, územnímu rozptýlení a rozvolnění časových struktur. S postupným rozšiřováním a prohlubováním druhé modernizační vlny byly „postindustriální společnost“ a „informační společnost“ doplňovány dalšími pojmy, které měly zdůraznit především vzrůstající důležitost vzdělávání a vědy, resp. vědění v životě nejrozvinutějších společností. Nejrošířenějším se stal pojem „společnost vědění“ (*knowledge society or knowledge based society*), který dnes označuje celý jeden významný proud teorií modernizace [Veselý 2004]. Podle německého sociologa Helmuta Willkeho „*vědění neprodukuje a vědecky jej neužívá pouze vědecký systém, ale takřka všechny funkční systémy společnosti vědění vytvářejí a využívají pro svou reprodukci. Stejně jako vědecký systém jsou na určité vědění odkázány i hospodářský, právní a zdravotní systém, aby vůbec mohly fungovat.*“ [Willke 2000: 247]. (Srovnej prvek B2 našeho modelu – Společnost vědění, viz s. 426.)

1.2. Kritika nastíněného obrazu modernizace

Spontánní spojování modernizace a pokroku se záhy ukázalo pro teorii modernizace jako velmi kontraproduktivní. Byla obviňována z plytkého pokrokářství a ze zaslíbenosti rozvojem techniky, kterému byla automaticky připisována pozitivní hodnota. Teorie modernizace musela čelit robustní kritice, jež poukazovala na její nevšimavost vůči nezamýšleným, patologickým důsledkům prudkého technického rozvoje – jako např. destrukce tradičních institucí a způsobů života – jež až příliš často plodí sociální dezorganizaci, chaos a anomii) [Sztompka 1999: 135]. Industriální společnost byla často označována jako společnost konzumní (kde dominuje bezduchý konzum nad duchovností) nebo jako masová společnost (v níž technokratické elity manipulují „atomizované masy“). Mezi nejdůležitější argumenty užívané kritiky teorií druhé modernizační transformace patří odmítání novosti existence servisní ekonomiky, poukazování na heterogenitu povolání ve službách, na významný podíl „služeb“ na produkci materiálních statků i na to, že nové technologie jsou spíše integrovány do stávající výroby, než aby ji plně nahrazovaly. Kritika napadá i tvrzení, že změny v ekonomice jsou zdrojem všech dalších změn ve společnosti. Poukazuje na to, že takový přístup ignoruje všechny kulturologické a sociální koncepty probíhajících změn. Někteří analytici se též domnívají, že zavádění nových techno-

logií může snižovat kvalifikaci lidí (*de-skilling*) a může vést k novému typu hlouposti – „hlouposti na vysoké úrovni“, kdy člověk není schopen odlišit vědění od mínění a kdy dochází k určitému zpohodlnění, zpovrchnění a zploštění pohledu na svět [Loudín 2000: 97–98]. Jinak řečeno, informace se oddělují od hodnot a živé reality, stávají se prázdnými a člověk ztrácí „zdravý rozum“.

Tvrdé kritice podrobili teorii modernizace především představitelé postmodernistického [viz např. Alexander 1992] a neomarxistického [viz např. Wallerstein 1979] proudu myšlení. U nás se soustavnější kritice teorie modernizace věnuje sociolog Jan Keller. Vadí mu především její neschopnost „vyvodit žádoucí sociální, humaní, ekologické a další prvky ze samotného procesu modernizace“ [Keller 2001]. V průběhu první vlny modernizace byly domácnosti, rodiny a tradiční formy solidarity rozrušeny a nahrazeny umělou institucí – sociálním státem. Přejít k síťovému uspořádání sociálních vztahů v druhé etapě modernizace ale rozbíjí i stát a jiné formální organizace. Sítě proto nejsou slučitelné se sociálním – ať už v podobě rodin, domácností nebo formálních organizací – a sociální stát není modernizovatelný do podoby, která by mohla ve světě sítí obstát. Teorie modernizace podle něj zatím nedokázala patřičně odpovědět na problémy destrukce sociální. Touto odpovědí podle Kellera není ani třetí cesta Anthonyho Giddense a britské *Labour Party*, ani reflexivita či jiné extenze modernizační teorie [Keller 2001].

1.3. Reflexivní modernizace

Klasici modernizační teorie (např. Durkheim, Weber nebo Marx) považovali proces modernizace za problematický, ale rozhodně byli toho názoru, že výhody modernizace převažují nad jejími nezamýšlenými negativními důsledky [Giddens 1990: 7]. Proč bychom jinak modernizovali, kdyby to nebylo pro nás výhodné? Motivace k modernizaci spočívá v tom, že modernizace (industrializace a informatizace) byla a je zatím stále tou nejbezpečnější cestou jak zbohatnout [Inglehart 1997: 24]². Otázka ovšem zní, za jakou cenu se modernizované země staly bohatými? Pomineme-li důsledky nespravedlivého uspořádání vztahů mezi „vyspělými a zaostalými“ společnostmi, jsou touto cenou především negativní vedlejší důsledky používání moderních technologií (včetně atomové energie, chemie, genového inženýrství apod.), které „degradují světovou společnost na společenství ohrožených“, jak o tom píše německý sociolog Ulrich Beck ve své knize *Riziková společnost* [Beck 1992]. (*Srovnej prvek B5 našeho modelu – Vnější a vnitřní bezpečnost.*) Nemá tím na mysli jen jednoduchou reflexi, resp. kritiku nezamýšlených důsledků modernizace. Reflexivní modernizace v jeho pojetí znamená především sebekonfrontaci [Beck 1994a: 5]. Reflexivní modernizace sama sebe neřízeně a nepředvídatelně identifikuje jako problém, a tím podkopává samotnou modernizaci [Beck 1994b: 176]. V kritické reflexi totiž zpo-

² Podle Ingleharta industrializace přinesla větší šance na přežití (jež se projevy v nárůstu střední délky života až o 20 let) a zvýšila také subjektivní pocity prosperity [Inglehart 1997: 26].

chybňuje ty principy, na kterých sama stojí. Výsledek tohoto procesu může být pro další vývoj společnosti jak pozitivní, tak negativní. Pozitivní vyústění je v Beckových úvahách o reflexivní modernizaci spojeno s procesem skutečné individualizace (která neznamena atomizaci, izolaci nebo osamocenosť, ale naopak svobodně zvolenou vzájemnosť) a s aktivací tzv. subpolitiky (pod níž má na mysli otevíření se politiky a celé společnosti – hlavně jejích institucí – politickým aktivitám nejen zájmových skupin a občanských iniciativ, ale i jednotlivců). „Subpolitika znamená formování společnosti zdola.“ [Beck 1994a: 22–23]. Jakým způsobem však může laická veřejnosť konkurovat specializovanému věděni byrokratů a expertů? Jak upozorňuje Václav Bělohradský [Bělohradský 2000], náklady na specializované věděni jsou neúnosně vysoké, avšak „kvalita demokracie závisí na kvalitě názorů ve hře.“ Úspěšné zvládnutí druhé modernizační transformace si proto od občanů vyžaduje, aby se věnovali „názorotvorné práci“. Bělohradský tvrdí, že „rozumné“ jsou ty názory, se kterými si občan dal – nikým neplacenou – práci, „která spočívá v určité míře účasti na přednáškách, debatách, třídění informací, hledání přijatelného kontextu pro určité obrazy, zkušenosti a fakta. Nejsou to sice specializované poznatky, ale fungují jako jejich užitečný substitut.“ [ibid: 99]. (*Srovnej prvky C2 a C3 našeho modelu – Rozvoj ústavně-právního a politického systému země. Komunikace ve veřejném prostoru a Regulační působení trhu, státu a občanského sektoru ve vzájemných vztazích.*)

Stejně jako Beck nebo Bělohradský se také Giddens snaží doplnit obraz procesu druhé modernizace o koncept sociálně-politických změn, v jeho případě založený na imperativu „demokratizace demokracie“. Na rozdíl od Becka více než na aktivní občanskou společnost klade důraz na reflexivní instituce a věří v „dialogickou demokracii“, tj. transformaci expertních systémů do demokratického dialogu. Zavádí termín „aktivní důvěra“, kterou je potřeba mezi jednotlivci a institucemi neustále vybojovávat a udržovat. Podmínkou ovšem je větší otevřenost institucí [Giddens 1994: 186]. (*Do našeho modelu zařazujeme tyto významné souvislosti prvkem B1 zabývající se sociální soudržností.*)

Podle Giddense se modernizace „uskutečňuje prostřednictvím reflexivně uplatňovaného poznání...“ [Giddens 1990: 39]. Samotná reflexivita je kognitivní proces a koncept reflexivní modernizace lze tedy chápat jako příspěvek do obrazu společnosti věděni, resp. druhé modernizační transformace, která klade zvýšený důraz na institucionální dimenzi modernizačních procesů, tj. byrokracii, sociální soudržnosť, demokracii apod. Koncept modernizace především jako technického a ekonomického vývoje byl tedy doplněn o koncept „společenské modernizace“ [Machonin 2000: 200], který může poskytovat základnu pro odpovědi teorie modernizace na problémy destrukce sociální. Podle Pavla Machonina jde o zásadní obrat v zaměření teorie modernizace, který směřuje k jejímu pochopení jako komplexního procesu, jehož jednotlivé součásti se vzájemně podmiňují [Machonin 2000: 158]. Koncept reflexivní, resp. společenské modernizace vyzdvihuje roli aktérů v procesu modernizace a jejich konfliktu ohledně jeho směřování a povahy. Scott Lash otevřeně prohlašuje, že „reflexivní modernizace je teorie stále se zvyšující síly sociálních aktérů...“ [Lash 1994]. V tomto kontextu vystupuje do popředí sociální konflikt o huma-

nistické pojetí modernizace, jež Machonin považuje za integrální součást komplexního chápání modernizace. Do popředí se jako kritérium hodnocení modernizace dostává otázka kvality života a všichni ti, kteří se zapojují do veřejného diskurzu ohledně jejího řešení, jsou považováni za součást reflexivní modernizace. I my v naší práci považujeme kritérium kvality a udržitelnosti života za rozhodující nástroj poměrování možných budoucností a hlásíme se k tomuto humanistickému a komplexnímu pojetí modernizace (*srovnej prvek A našeho modelu – Kvalita a udržitelnost života.*)

Podle některých autorů je rostoucí důraz na kvalitu života definičním kritériem druhé modernizační transformace. Například Brzezinského [Brzezinski 1967] pojetí technetronní společnosti zahrnuje mezi její charakteristiky i rostoucí zájem lidí o kvalitu života ve smyslu překonání pouhého materiálního zabezpečování života a obrát k jeho psychické stránce a prožívání (pocit bezpečnosti, deprivace z relativní ztráty kvalifikace, relativní deprivace, využívání volného času). Amartya Sen [Sen 1984] dává toto kritérium do protikladu k měřítkům odvozeným od stupně hospodářské rozvinutosti země (jako je například hrubý domácí produkt); I. Scheffler [Scheffler 1986] a nezávisle na něm i tým M. Potůčka [Potůček 1991] nabízejí jako kritérium pro posouzení stupně vyspělosti země míru kultivace a uplatnění jejího lidského potenciálu. (*Srovnej prvky B1 až B5 našeho modelu – Sociální soudržnost, společnost vědění, trh práce, zaměstnanost a zaměstnatelnost, vývoj populace, zdraví, rodina, bydlení a vnější a vnitřní bezpečnost.*)

Svou teorií změny materiálních hodnot na postmateriální významně ovlivnil reflexivní, humanistické paradigma modernizace Ronald Inglehart. I on vychází z předpokladu, že ekonomická a společenská stránka modernizace se vzájemně podmiňují. V případě, že se vzájemně nepodporují, nemají podle něj šanci na přežití [Inglehart 1997: 10–11]. Kromě změny institucionální struktury (směrem od byrokratických hierarchií k participativnímu typu organizací) je podle něj pro současné západní společnosti typická především změna hodnotového systému. (*Srovnej prvek C1 našeho modelu.*) Preference ekonomického růstu jako hlavního cíle modernizace se stává kontraproduktivní. Ekonomický růst nesený technickými inovacemi a rostoucí efektivitou práce nezaručuje automaticky vyšší kvalitu života. Naopak v jistém stadiu v důsledku nahromadění vedlejších (hlavně ekologických) efektů může naopak vést k degradaci kvality života [Keller, Gál a Frič 1996]. (*Srovnej prvky A, B6 a B7 našeho modelu – Kvalita a udržitelnost života, stav životního prostředí, územní potenciály rozvoje a ekonomický rozvoj.*)

Otázka priorit modernizačního procesu je tedy otázkou volby, resp. řešení konfliktu mezi orientací na „ekonomicky supervýkonnou turbospolečnost“ [Beck 2000: 54] a orientací na kvalitu života. Zatím je však miska vah jak mezi veřejností, tak mezi politickými elitami nakloněna ve prospěch turbospolečnosti poháněné „superrychlou symbolickou ekonomikou“ [Toffler 1995]. Vidina materiálního blahobytu dokáže přimět většinu lidí, aby ochotně snášeli negativní důsledky této cesty modernizace.

1.4. Teorie globálního vývoje lidské civilizace

Zpráva Římského klubu zpracovaná Dorem [Dror 2001] vyznívá velmi jednoznačně: rozhodovací kapacita politického systému a systému veřejné správy jednotlivých zemí – a tím více na globální úrovni – vitálně zaostává za potřebami, generovanými civilizačním vývojem lidstva. Od uvědomění si globálního stavu ohrožení, resp. od globálního vědomí rizik (Beck) se začaly odvíjet první výhonky současné teorie globalizace. Novou vlnu teoretické reflexe globalizačních procesů vyvolal rozvoj ekonomiky, jehož hnacím mechanismem byla a stále je aktivita nadnárodních soukromých korporací. Pod jejich tlakem ekonomická produkce přestala respektovat rámec národních států, vznikl globální finanční trh a celá servisní infrastruktura globální ekonomiky. Kapitál se stal exteritoriální veličinou, která bez nejmenšího odporu překračuje hranice států, a jeho pohyb nevyžaduje žádné cestovní náklady [Bauman 1999: 120]. Jádrem vědecké diskuse o globalizaci se přeneslo z analýzy jejích ekologických důsledků na hledání její podstaty a významu pro dnešní společnost. Podstata globalizačních procesů je nejčastěji spatřována ve specifické restrukturalizaci prostoru a času. Podle Giddense představuje globalizace časoprostorovou kompresi, tj. „intenzifikaci společenských vztahů na celosvětové úrovni, která vede k propojování vzdálených lokalit takovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se míle daleko a naopak.“ [Giddens 1990: 64].

Václav Bělohradský zdůrazňuje, že „ve veřejném sektoru demokratických zemí si konkurují dvě pojetí globalizace“. Za prvé pojetí „zavřené“, podle něhož je globalizací zrychlení kapitálových toků, snížení role státu ve světové ekonomii, flexibilita práce a posun legislativních procesů z parlamentů národních a nadnárodních států k světovým finančním organizacím jako je WTO, Mezinárodní měnový fond, Světová banka. Za druhé pojetí otevřené, podle něhož globalizace je „pokusem integrovat do procesu politického rozhodování pohled na Zemi ze satelitu.“ [Bělohradský 2000: 97]. Globální modernizační soutěž skutečně razantním způsobem posílila roli nadnárodních společností na úkor státu, což podle Lubomíra Mlčocha vede ke vzniku postsuverénních států, které jsou „nuceny dělat cokoli, co je v jejich silách, aby se staly atraktivními pro zahraniční investory“ [Mlčoch 2000: 79–80]. To znamená, že procesy globalizace vytvářejí řídicí síly, které do značné míry predefinují podmínky života současných společností.

Globalizace rozhodně neznamená nějakou další, tentokrát internacionální rovinu integrace lidstva. Je to vnitřně rozporná pluralita procesů [Giddens 2000: 24], neklidná, turbulentní síla [Scott 2000: 20–21], která nemá vnitřní logiku. Není to projekt jako modernizace [Albrow 2000: 93–95], ale výsledek nezamýšlených důsledků intenzifikace různých procesů modernizace [Bělohradský 2000: 97]. „Každý z globálních institucionálních sektorů se snaží vidět a organizovat svět podle sebe, což znamená, že každý produkuje hierarchie potřeb, hodnot a praktických požadavků, které překračují hranice jeho odborné kompetence.“ [Albrow 2000: 124]. Jediným smyslem, který stojí v pozadí expanze mechanismů globalizace, je vydělávání peněz [Dahrendorf 2000: 94]. Průběh globalizace je nekontrolovatelný a vyvolává všeobecnou nejistotu – „každý je potenciálně redundantní anebo nahraditelný, a te-

dy zranitelný, a každá sociální pozice, jakkoliv se dnes může zdát povznášející a silná, je z dlouhodobého hlediska nejistá..." [Bauman 1999: 172].

Vnitřní rozporuplnost globalizace je v její teoretické reflexi tematizována prostřednictvím několika párů protikladných tendencí. Především je podle protagonistů teorie globalizace zřetelná jak zvýšená potřeba správy veřejných záležitostí na globální úrovni, tak i (především v reakci na globalizaci podtrženou destrukci národních společenství) posilování regionálních prvků a lokalismu. Na jedné straně mluví o vytváření globální společnosti [Albrow 1997] a kosmopolitním občanství [Delanty 2000] a na straně druhé o ožívování lokálních kultur [Giddens 2000: 24] a regionální etnizaci [Bělohradský 2000]. Národní státy neohrožuje jen expanzivní kosmopolitismus šířený nadnárodními společnostmi, ale jak upozorňuje Václav Bělohradský, i regionalismus. „Smrtelné nebezpečí regionalizace je v tom, že loajálnost k abstraktnímu kulturnímu modelu, na níž je založena občanská společnost národních států, bude nahrazena loajálností k propletenici ekonomických, politických a kulturních zájmů, který rychle produkuje každá regionální autonomie.“ [Bělohradský 2000: 100]. Koncept globalizace poukazuje na jedné straně na vytváření jednoho globálního celku, jedné globální světové civilizace fungující na základě globálně se prosazujících pravidel a na druhé straně s sebou přináší fragmentaci významů a identit [Friedman 1994]. Ve věku kulturní plurality ztrácejí národní identity svoji exklusivitu [Delanty 2000]. V globalizovaném světě je pro lidi stále lehčí přebírat různé identity mimo rámec identity národní [Albrow 1997]. (*Srovnej prvky B6 a C1 našeho modelu – Stav životního prostředí, územní potenciály rozvoje a formování národní kultury, národní identity a národních zájmů (v kontextu lidských hodnot).*)

I když jsou za hlavního aktéra globalizace nejčastěji označovány nadnárodní společnosti, nemají na dynamizaci globalizace monopol. Jako protiváha ekonomických sil, kterým chybí pocit občanské zodpovědnosti, se rodí globální občanská společnost, konstituovaná sítí občanských (nevládních, neziskových) organizací mezinárodního charakteru [Delanty 2000]. Jejich počet roste závratnou rychlostí a již v polovině devadesátých let se blížil k číslu 30 000 [Naše globální sousedství 1995]. Ve stínu hlučné ekonomické globalizace probíhá méně nápadná globální asociativní revoluce [Salamon, Anheier et al. 1999]. Jsou to právě občanské organizace, sdružující miliony lidí po celém světě, které formují a udržují pluralitu kolektivních identit a hájí lokální zájmy před hegemonistickým tlakem nadnárodních společností. Paradoxně však svým síťovým charakterem globálního významu přispívají k šíření globalizace. Podle Richarda Falka tak dochází ke globalizaci zdola, která jediná dokáže mobilizovat transnacionální demokratické síly, a čelit tak globalizaci shora, kterou reprezentují nadnárodní společnosti [Falk 1995].

Řada myslitelů se domnívá, že modernizační teorie jsou etnocentrické a slouží zájmům kapitalistického západního světa a formulují alternativní výklad vývoje světového systému. Teorie závislosti periferie na centru zformulovaná S. Aminem říká, že Západ dosáhl své moci ne proto, že by byl modernější, ale proto, že byl schopen použít své moci, aby využíval zdrojů třetího světa ve svůj prospěch. I. Wallerstein [Wallerstein 1974; 1979; 1980] rozvinul tuto tezi do teorie světového systému,

definovaného vztahem centra a periferie. Každá tradiční společnost byla původně soběstačná, s úplnou dělbou práce, zastoupením všech nezbytných profesí a produkcí všech potřebných statků. V moderní době se nicméně svět změnil tak, že žádná společnost již není dostatečně izolovaná od ostatních a na světě se vytváří globální systém dělby práce, který protíná jednotlivé společnosti a kulturní okruhy. Kapitalismus se podle Wallersteina stal v tomto nově vzniklém světovém systému dominantním především kvůli svým rozvinutým dopravním prostředkům, vojenské síle, ale i ekonomické a kulturní převaze. Kapitalistické země se staly centrem nového světového systému. I přes svou vysokou efektivitu výroby a produkce potřebovaly země světového centra získávat ekonomické přebytky, kterými by financovaly svou expanzi. Těch se jim dostalo na úkor zemí v periferních a marginálních oblastech, kde je cena lidské práce a dalších zdrojů udržována na nízké úrovni. Periferie jsou pod neustálým silným kulturním tlakem centra, a tak se mu postupně přizpůsobují a stávají se komplexnějšími; marginální oblasti obchodují s centrem, přijímají i technologické inovace, nicméně uchovávají si svoji odlišnou kulturní identitu, hodnotové orientace i vývojové modely. Rozpory, dané nerovnoměrným přístupem k moci a zdrojům, se přitom dále prohlubují.

Specifickým způsobem se do regulačních silokřivek globalizace shora i zdola zapojují nadnárodní organizace veřejného sektoru. Zdaleka nejvíce se České republiky dotýká vývoj uskupení, jehož se ČR v roce 2004 stala integrální součástí – Evropské unie. (*Srovnej prvek C4 našeho modelu – Příprava na vstup a plné uplatnění v EU.*)

Jak jsme uvedli na začátku této stati, chápeme všechny uvedené teoretické přístupy (i jejich kritiku) jako opěrné body pro posouzení možností jejich uplatnění v konceptualizaci vývoje české společnosti pro potřeby systematické prognostické práce. Náš základní závěr je přitom jednoznačný: pro porozumění vývojové dynamice české společnosti se nelze obejít ani bez kritické teorie modernizace, ani bez kritické teorie globalizace, i když jejich spojení do jednoho výkladového rámce či modelu je mimořádně obtížné, vždy do jisté míry arbitrární a musí být tudíž podrobováno stále kritické diskusi.

2. Přístup k modelovému uchopení vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu

Nejdramatičtěji ve veřejném mínění a mezi politiky reflektovaný spor o vývojovou orientaci české společnosti, tj. rozpor mezi její orientací na ekonomicky supervýkonnou turbospolečnost a orientací na kvalitu života, se samozřejmě promítá i do vývoje uvnitř České republiky.³ Zde nelze než konstatovat, že také v zaměření české volby žádoucího vývoje (tak jak převažoval v prvním desetiletí její existence) jednoznačně převládá ideál turbospolečnosti založené na zvyšování produktivity práce a ekonomického růstu. (*Srovnej prvek B7 našeho modelu – Ekonomický rozvoj.*) Před-

³ Blíže o tom viz Frič a kol. [2003].

ním cílem české modernizace se stalo dohánění Západu v rozvoji ekonomiky, a to hlavně prostřednictvím změn v jejím institucionálním uspořádání, struktuře a dovozem nových technologií. V pozadí této volby byly skryty dva předpoklady: za prvé předpoklad, že ekonomický růst automaticky vede ke zvyšování kvality života a za druhé předpoklad, že dojde k automatické a žádoucí adaptaci světa sociálních vztahů, norem a hodnot na nové podmínky diktované technologickým a ekonomickým rozvojem.

Jeden z nás podrobil tyto předpoklady, které se promítaly i do praktických kroků v politice a ekonomice po převažující období devadesátých let dvacátého století, kritice v monografii „Nejen trh. Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti.“ [Potůček 1997]. Založil tuto kritiku na předpokladu, že regulační funkce trhu, státu a občanského sektoru se vzájemně doplňují, nemohou být definovány jednou provždy a mohou být optimalizovány s přihlédnutím k historickým tradicím a konkrétní situaci dané země. Upozornil na jednostranné preferování regulačních funkcí trhu a podceňování regulačních funkcí státu i občanského sektoru v celém analyzovaném období. (*Srovnej prvek C3 našeho modelu – Regulační působení trhu, státu a občanského sektoru ve vzájemných vztazích.*) Na jednostrannosti uvedeného období několikrát upozornil i Pavel Machonin. Ten zformuloval hypotézu, že polistopadové modernizační úsilí v ČR nemělo komplexní charakter, což se nakonec projevilo a dosud projevuje i ve značných obtížích, se kterými se zúženě pojmávaný modernizační proces u nás setkává. Již delší dobu narůstá vědomí, že „politické, a zvláště ekonomické reformy v České republice jsou doprovázeny nikoli rozvojem, nýbrž rostoucí absencí společenské modernizace a že právě to se stává jedním z hlavních brzdících faktorů dalšího pokroku celé společenské transformace.“ [Machonin 2000: 200].⁴ Docházelo a stále dochází k zanedbávání „... rozvoje moderních politických institucí participativní demokracie, odpovídající decentralizaci státní správy, ochrany menšin a rovnováhy zákonodárné, výkonné a soudní moci.“ [Machonin 2000: 112]. Dále dochází k podceňování „významu práva, ekologie, ochrany zdraví obyvatelstva, ochrany spotřebitelů, boje proti kriminalitě, atd. ...“ [Machonin 2000: 113].

Zjištění, že reálnému modernizačnímu procesu v ČR nejvíce chybí právě společenská modernizace, soustřeďující se především na optimalizaci regulačních funkcí státu a občanského sektoru, je významným poznatkem, který jsme využili při vymezování prostoru pro hledání priorit rozvoje české společnosti. Tendence orientovat pozornost našeho týmu na témata společenské modernizace se výrazně projevila již v naší první publikaci „Vize rozvoje ČR do roku 2015“ [2001]. Také v navazujících studiích „Průvodce krajinou priorit pro ČR“ [2002] a „Putování českou budoucností“ [2003] se tuto tendenci snažíme vědomě reflektovat a kultivovat ji do ucelenějšího konceptu a otevřeně ji dále rozvíjet, a to i s vědomím některých jejích nedostatků.

⁴ K tomuto závěru dospěla i celá řada jiných českých autorů zabývajících modernizací. Viz např. Havelka, Müller [1996 a 1999], Müller [1993], Šubrt [1998].

Pod pojmem společenská modernizace rozumíme veřejně diskutovaný a konfliktní proces inovace vývojových potenciálů, institucí, právních norem, hodnot, kulturních vzorů a dalších regulátorů společenského života, podmiňujících a orientujících technický a ekonomický rozvoj směrem ke zvyšování kvality a udržitelnosti života. Společenská modernizace není jen procesem, který probíhá synchronně s procesy rozvoje techniky a produkční schopnosti ekonomiky a případně se jim vhodně přizpůsobuje, tj. zaplňuje jakousi „kulturní mezeru“ [Ogburn, Nimkoff 1947] mezi materiální a nemateriální stránkou života společnosti. Naopak: vývojová souvztažnost, která mezi nimi existuje, stále významněji ovlivňuje celkový výsledný efekt společenského rozvoje [Inglehart 1997]. Může jej nejen tlumit nebo posilovat, ale i kultivovat, ekologizovat, humanizovat, anebo naopak dehumanizovat a barbarizovat.

Kvalita společenské modernizace závisí mimo jiné i na kvalitě veřejného diskurzu, který o ní společnost vede (na úrovni občanské kultury, povahy veřejných arén, otevřenosti a reflexivity společenských institucí, na schopnosti a ochotě aktérů, především však mocenských elit, komunikovat atd.). Výsledky tohoto diskurzu nejsou předem známy, a proto není předem znám ani průběh modernizačních procesů. Nicméně v každé společnosti se postupem času v kontaktu s modernizací vyvíjí tradice společenského zacházení s technickými a ekonomickými změnami. Modernizace se např. v Evropě stala součástí převažujícího kulturního vzoru a kolektivní identity jejích národů. Platí to i pro Českou republiku, i když – jak dovozují například Mlčoch, Potůček a Sojka – byla v první fázi transformace deformována tržním redukcionismem, a, jak naznačuje Machonin, zde právě díky zanedbávání společenské stránky modernizace došlo k její celkové stagnaci, či dokonce až k barbarizaci některých modernizačních procesů [bližší viz Mlčoch, Machonin, Sojka 2000; Potůček 1997].

Společenská modernizace, její jednotlivé složky, vztahy mezi nimi a její globální souvislosti představují značně komplikovaný propletenec procesů, jehož smysluplný výklad není možný bez použití poznávacího nástroje, který umožňuje oddělit jeho jednotlivé části a zároveň je uspořádat do přehledné struktury.

Vzhledem k časovým i jiným omezením jsme se rozhodli zhostit se tohoto mimořádně náročného zadání způsobem, který by umožnil respektovat pokud možno všechny nám známé důležité vývojové souvislosti, učinil by však zároveň celou problematiku přehlednější a ve výkladu našich závěrů i srozumitelnější. Prvořadě pro nás bylo zakotvení našeho empirického poznání do disponibilních teoretických rámců (viz výše). Určující pro nás ovšem byly i – expertním prognostickým šetřením ověřené – zrající klíčové problémy, s nimiž se potýká a bude potýkat česká společnost v horizontu nejbližších let a desetiletí, její vývojové rozpory, ohrožení a vývojové příležitosti. [Průvodce 2002]. Výsledkem mnoha týmových diskusí bylo sestavení modelu základních souvislostí vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu (viz schéma). Tento model nám posloužil jako východisko i nástroj celostního přístupu k sociálnímu prognózování. Pokusili jsme se jím sevrěně vyjádřit základní souvztažnosti ovlivňující vývoj země. Stavebními prvky modelu je kritériální blok, množina vývojových potenciálů (identifikovali jsme jich sedm) a dá-

le množina formativních regulátorů (ty jsme určili čtyři). Model předpokládá dvě obecné relace, totiž relaci mezi formativními regulátory a vývojovými potenciály (regulátory formují potenciály vývoje) a relaci mezi vývojovými potenciály a kriteriálním blokem (vývojové potenciály ovlivňují kvalitu a udržitelnost života).

Model explicitně vychází z kriteriálního zakotvení úvah o možných a žádoucích budoucnostech (*blok A – Kvalita a udržitelnost života*). Vyšli jsme z prací mnoha autorů upozorňujících na meze živelného vývoje lidské civilizace, na nemožnost pokračovat donekonečna ve vyčerpávání neobnovitelných zásob surovin a energie a znečišťování biosféry, na neudržitelnost nekontrolovaného růstu rozdílů v přístupu ke zdrojům bohatství a blahobytu jak v rámci jednotlivých společností, tak i v planetárním měřítku. Další inspirace pro svou práci jsme hledali tam, kde se rozvíjejí systematické úvahy o kvalitě života lidí a o možnostech její indikace. Hledáme odpověď na otázku, jak vyjádřit konflikt mezi kvalitou a udržitelností života současných generací, jež mohou svoje zájmy hájit a prosazovat, a kvalitou a udržitelností života generací, které se ještě nenarodily – a jejichž zájmy tudíž dosud nikdo přímo ani nereprezentuje, ani nehájí.

Předpokládáme dále, že kvalitu a udržitelnost života významně ovlivňuje sedm vývojových potenciálů země (*bloky B1 až B7 – vývojové potenciály*). Vývojové potenciály chápeme jako klíčové oblasti generující (obnovující, spravující, kultivující) nejdůležitější zdroje rozvoje země. Také teoretickou oporu pro volbu našich sedmi vývojových potenciálů jsme našli v mnoha studiích o problémech a cestách modernizace soudobých společností a civilizace vůbec. Soudobé společnosti jsou ohrožovány erozí sociální soudržnosti, tvořící obtížně postižitelný tmel umožňující jednotlivcům kooperovat, začleňovat se do společnosti, uspokojovat potřebu sociálních kontaktů a začlenění. Zdá se nám nezpochybnitelné, že při udržování a podpoře sociální soudržnosti bude sehrávat významnou úlohu sociální stát. (*Srovnej prvek B1 našeho modelu.*) Vývojové trendy soudobé ekonomiky a veřejného života kladou stále větší důraz na vědění, vědění lidí příslušným způsobem kvalifikovaných a vybavených. Proto rozvíjíme myšlenku společnosti vědění jako dalšího významného vývojového potenciálu země. Jak dokumentují mnohé studie, v soudobých společnostech je práce stále tím nejdůležitějším zdrojem existenčního zajištění, sebevyjádření a zdroje sociálního statusu lidí. (*Srovnej prvek B2 našeho modelu.*) Společnosti mohou prosperovat pouze tehdy, dokáží-li kultivovat trh práce, generovat dostatečnou nabídku na něm tak, aby každý, kdo chce být zaměstnán, také zaměstnán být mohl. (*Srovnej prvek B3 našeho modelu.*) Reprodukce lidské populace je přirozeným základem, od něž se odvíjejí další potenciály. Podmínky života lidí, zvláště proporce různých populačních skupin, jejich zdravotní stav, možnost mít děti a pečovat o ně a uspokojivě bydlet, zároveň vstupují do hry jako důležité parametry indikující dosaženou kvalitu života. (*Srovnej prvek B4 našeho modelu.*) Zajištění bezpečnosti – ať už uvnitř státu nebo vnímané jako prevence jeho vnějšího ohrožení – může být charakterizováno jako nutná podmínka přežití vůbec s tím, že zajištění vnitřní a vnější bezpečnosti spolu stále těsněji souvisejí. (*Srovnej prvek B5 našeho modelu.*) Stav a vývoj životního prostředí je významným faktorem bezprostředně ovlivňujícím kvalitu a udržitelnost života v dlou-

hodobé perspektivě. (*Srovnej prvek B6 našeho modelu.*) K důležitým vývojovým potenciálům řadíme ekonomický rozvoj, jenž – obdobně jako krevní oběh v živém organismu – generuje a distribuuje zdroje potřebné pro obnovu a proměny společnosti a jejích jednotlivých součástí. (*Srovnej prvek B7 našeho modelu.*) Ten ovšem může být interpretován i jako cíl a zároveň klíčové kritérium rozvoje společnosti.

Vymezili jsme dále čtyři regulátory, formující podmínky pro vývojové potenciály (bloky C1 až C4). Formativní regulátory představují oblasti, které stanovují či zprostředkují pravidla chování, vytvářejí obecné rámce a podmínky pro činnosti a uplatnění diferencovaných sociálních aktérů všech sedmi vývojových potenciálů. K návrhu členění formativních regulátorů jsme přistoupili s vědomím bezprecedentní historické situace naší země na začátku 21. století: jejích prvních krůčků jako samostatné státní entity a její kulturní, civilizační i geografické blízkosti k Evropě integrující se na západě, severu i jihu od našich hranic. V prvním případě si tato situace vyžaduje kladení otázek zásadního významu: proč jsme, co jsme, co být chceme a co nechceme, co nás vede k tomu, držet pohromadě – jedním slovem tázání se po významu, charakteru a roli národní identity v kontextu lidských hodnot. (*Srovnej prvek C1 našeho modelu.*) Ve druhém případě nás vyzývá intenzivně se zabývat přípravou na vstup a plné uplatnění v Evropské unii. Zde se jedná jak o budování kapacit a institucí, které budou připraveny užít maxima příležitostí (a budou schopny se vyhnout možným ohrožením), jež mohou vyplynout z našeho budoucího členství, tak o užití institucionální kultury EU k překlenutí civilizačního zaostávání naší země za pokročilejšími zeměmi našeho kontinentu – především v činnostech veřejné správy, budování institucionálního rámce tržních vztahů apod. a účinnější boj s negativními důsledky ekonomické globalizace. (*Srovnej prvek C4 našeho modelu.*) S tím souvisí i další předpoklad: jedním z významných zadání v oblasti regulace podmínek činnosti v různých oblastech života společnosti je kultivace regulačního působení trhu, státu a občanského sektoru – včetně sladování interakcí těchto regulátorů, jež může zvyšovat výsledný synergický efekt [Potůček 1997]. (*Srovnej prvek C3 našeho modelu.*) Jedním z úzkých profilů našeho uplynulého vývoje, který brzdil potřebné společenské a ekonomické proměny, byly četné deficity ústavního, právního a politického systému země a povaha komunikace ve veřejném prostoru. Kultivace tohoto systému může přinést mnohé stimuly pro efektivnější řízení země na všech úrovních – centrální nevyjímaje. (*Srovnej prvek C2 našeho modelu.*)

Shrňme naše předpoklady: navržený model, představující dvě obecně strukturované relace (*relaci* $C \rightarrow B$, tedy formativní regulátory $\rightarrow$ vývojové potenciály, a *relaci* $B \rightarrow A$, tedy vývojové potenciály $\rightarrow$ kvalita a udržitelnost života), nabízí výklad aktuálních problémů a vystihuje i nejdůležitější vývojové souvislosti České republiky v perspektivě několika desetiletí, hodné soustředěného rozpracování v naší další analytické i prognostické práci.

Logiku výstavby a uplatnění modelu můžeme ilustrovat na příkladu *vývojového potenciálu B3 – trh práce, zaměstnanost a zaměstnatelnost*. Ten – v průmětu povahy a podmínek práce a struktury zaměstnanosti a nezaměstnanosti – nesporně ovlivňuje *kvalitu života* (blok A). Ve svém vývoji je stále těsněji svázán s vývojovým po-

tenciálem formování společnosti vědění (B2). Sám je ovlivňován působením trhu, státu a občanského sektoru (*formativní regulátor* C3), stále více ovšem také přípravou země na vstup a posléze jejím uplatněním v Evropské unii (*formativní regulátor* C4). Takových – jednodušších či složitějších – vývojových souvislostí obsahuje navržený model stovky. Jednou z významných funkcí tohoto modelu je uspořádání těchto vztahů do rámce, který umožní vyhledávat nejdůležitější z nich a uplatnit je při formulování hypotéz o ohroženích, rozvojových příležitostech a možných budoucnostech země.

Schéma 1. Model základních souvislostí vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu

Legenda:

A – Kriteriální blok

B – Vývojové potenciály

C – Formativní regulátory

© CESES UK FSV

Závěrem

Každá snaha o zpřehlednění složitých vazeb mezi mnoha prvky, jež se navíc časem dynamicky mění, směřuje vždy k určité redukci bohatosti reality, kterou se snaží popsat. Cena, již platíme za toto modelové uspořádání, tedy spočívá v zjednodušení vývojových souvislostí, které se snažíme tímto způsobem postihnout a vyjádřit. Uvědomujeme si, že i formativní regulátory mohou mít, byť zprostředkovaně, povahu potenciálů vývoje. Je třeba respektovat i vývojové souvislosti a závislosti, jež jsou v tomto modelu zobrazovány odděleně, a pozornosti nesmí uniknout ani často rozporný charakter vlivu vývojových potenciálů na kvalitu života na jedné straně a na jeho udržitelnost na straně druhé. S vědomím všech těchto omezení jsme zpracova-

li publikaci Průvodce [Průvodce 2002] a stať *Priority Issues and Strategic Concepts of the Development of the Czech Republic* [Potůček 2002], kde jsme tento model aplikovali při strukturaci prioritních problémů a strategických koncepcí, a Putování [Putování 2003], kde posloužil jako východisko návrhu strategických tahů jakožto významných společenských inovací přesahujících kompetence jednotlivých resortů a funkční období jednotlivých vlád. Zájemce o podrobnější výklad možností a příklady konkrétních způsobů uplatnění námi specifikovaných teoretických východisek a z nich odvozeného modelu odkazujeme na tyto studie.

Celkově je naše úsilí zaměřeno na systematické budování poznatkové základny pro posilování strategické dimenze řízení země. To je dlouhodobá záležitost, která je kriticky závislá i na kultivaci vědomí těch, kteří mají možnost naše závěry a návrhy uplatňovat v praxi – především tedy politiků a úředníků. Problémům implementace sociálního prognózování v řídicí praxi se hodláme věnovat v některé z našich budoucích statí.

PAVOL FRIČ vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Od roku 1983 působil ve Slovenské akademii věd, kde se věnoval participativnímu prognózování, obecné teorii a výzkumu sociálních problémů. Od konce roku 1992 pracuje v Institutu sociologických studií FSV UK Praze, kde přednáší problematiku sociologie sociálních problémů a sociálních hnutí. V současnosti působí v Centru pro sociální a ekonomické strategie. Zde se zaměřuje na výzkum modernizace a neziskového sektoru. Dlouhodobě se též věnuje otázkám výzkumu korupce a korupčního klimatu v ČR.

MARTIN POTŮČEK studoval filozofii, matematiku, politologii a sociologii na Masarykově univerzitě v Brně. Od roku 1990 působí na FSV UK, zde také vykonával funkci ředitele Institutu sociologických studií (1994–2003). V roce 1998 byl jmenován profesorem v oboru veřejná a sociální politika, který spoluzakládal. Od roku 2000 vede Centrum pro sociální a ekonomické strategie. V současné době se orientuje na zkoumání procesů formování a realizace veřejné a sociální politiky v České republice se zaměřením na regulační funkce trhu, státu a neziskového sektoru, na problémy reformy veřejné správy a na prognózování vývoje České republiky v evropském i globálním kontextu.

Literatura

- Albrow, Martin 1997. *The Global Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Alexander, Jeffrey C. 1992. *Post-Modernization Theory*. Upsala: SCASSS.
- Bauman, Zygmunt 1999. *In Search of Politics*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Beck, Ulrich 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, Ulrich 1994a. „The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization“. Pp. 1–55 in Ulrich Beck, Anthony Giddens a S. Lash (eds.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.

- Beck, Ulrich 1994b. „Self-Dissolution and Self-Endangerment of Industrial Society: What Does This Mean?“ Pp. 174–183 in Ulrich Beck, Anthony Giddens a S. Lash (eds.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 2000. „Riziková společnost: Na cestě do jiné moderní doby“.
In A. Pongs (ed.), *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.
- Bell, Daniel 1973. *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bělohradský, Václav 2000. Globalizace. Pp. 96–97 in *Sborník podkladů pro Vizi rozvoje České republiky*. Praha: RASES.
- Brzezinski, Zbigniew 1967. *America in the Technetronic Age*. New York.
- Dahrendorf, Ralf 2000. „Občanská společnost: Nejspolehlivější záruka svobody“.
Pp. 81–95 in A. Pongs (ed.), *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.
- Delanty, Gerard 2000. *Citizenship in a Global Age*. Buckingham: Open University Press.
- Dror, Y. 2001. *The Capacity to Govern: Report to the Club of Rome*. London: Frank Cass Publishers.
- Eisenstadt, Shmuel N. 1973. *Tradition, Change and Modernity*. New York: Willey.
- Falk, Richard 1995. „The World Order between Inter-State Law and the Law of Humanity: The Role of Civil Society Institutions“. Pp. 163–179 in D. Archibugi a D. Held (eds.), *Cosmopolitan Democracy*. Cambridge: Polity.
- Frič, Pavol a kol. 2003. *Češi na cestě za svojí budoucností. Budoucnost a modernizace v postojích a očekáváníích obyvatelstva*. Praha: GplusG.
- Friedman, J. 1994. *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage.
- Galbright, John K. 1968. *Společnost hojnosti*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Giddens, Anthony 1994. *Risk, Trust, Reflexivity*. Pp. 184–197 in Ulrich Beck, Anthony Giddens a S. Lash (eds.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 2000. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha: Slon.
- Havelka Miloš, Müller Karel. 1996. *Procesy transformace a teorie modernizace*. *Sociologický časopis* 32: 143–157.
- Havelka, Miloš, Karel Müller 1999. „Institutional Tensions of Radicalized Transformation. An Assessment in the Modernization Perspective“. Pp. 81–93 in W. Adamski, J. Bunčák, P. Machonin a D. Martin, *System Change and Modernization*. Warsaw: IfiS Publishers.
- Huntington, Samuel 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Keller, Jan, Fedor Gál a Paľo Frič 1996. *Hodnoty pro budoucnost*. Praha: G plus G.
- Keller, Jan 2001. *Modernizace – humanizace společnosti nebo koroze sociální?* Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie UK FSV. Nepublikovaný text.
- Lash, Scott 1994. „Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community“.
Pp. 110–173 in Ulrich Beck, Anthony Giddens a S. Lash (eds.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Loudín, J. 2000. *Nová ekonomika – nové možnosti a rizika*. V: *Věda, technika, společnost*. IX/1.
- Machonin, Pavel 2000. „Teorie modernizace a česká zkušenost“.
Pp. 97–218 in L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka, *Ekonomické a společenské změny v České společnosti*. Praha: Karolinum.
- Mlčoch, Lubomír 2000. „Restrukturalizace vlastnických vztahů: institucionální pohled“.
Pp. 21–96 in L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka, *Ekonomické a společenské změny v České společnosti*. Praha: Karolinum.

- Mlčoch, L., P. Machonin a M. Sojka 2000. *Ekonomické a společenské změny v České společnosti*. Praha: Karolinum.
- Müller, Karel. „Problémy modernizace a transformační proces“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 29 (4): 437–452.
- Naše globální sousedství* 1995. Zpráva komise pro globální řízení. Praha: Rada pro mezinárodní vztahy.
- O’Connel, James 1976. „The Concept of Modernization“. In Cyril E. Black (ed.), *Comparative Modernization*. New York: Free Press.
- Parsons, Talcott 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Potůček Martin 1991. „Pojetí lidského potenciálu“. *Psychologie v ekonomické praxi* 26: 115–124.
- Potůček, Martin 1997. *Nejen trh. Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, Martin 2002. „Priority Issues and Strategic Concepts of the Development of the Czech Republic“. Pp. 199–235 in *International Forum on National Visions and Strategies*. Soul, KDI School of Public Policy and Management.
- Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku* 2002. Praha: Gutenberg.
- Putování českou budoucností* 2003. Praha: Gutenberg.
- Richta, R. a kol. 1966. *Civilizace na rozcestí*. Praha: Svoboda.
- Rostow Walt W. 1960. *The Stages of economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. London: Cambridge University Press.
- Salamon, Lester M. et al. 1999. „Civil Society in Comparative Perspective“. Pp. 3–39 in Lester M. Salamon (ed.), *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Scott, Peter 2000. Projev na konferenci Forum 2000. Pp. 19–23 in *Sborník konference 2000*. Praha: Nadace Forum 2000.
- Scheffler, I. 1986. *Of Human Potential. An Essay in the Philosophy of Education*. Boston, London, Melbourne and Henley: Routledge.
- Sen, Amartya 1984. *Resources, Values and Development*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sztompka, Piotr 1999. *The Sociology of Social Change*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Šubrt J. 1998. *K sociologické reflexi modernizace*. Praha: Acta Universitatis Carolinae.
- Toffler, Alvin 1990. *The Third Wave*. New York: Bantam Books.
- Toffler, Alvin 1995. „Posun moci“. Pp. 219–235 in P. Nováček a M. Huba (eds.), *Šok z prosperity. Čítanka z globální problematiky*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Touraine, Alain 1969. *La Société post-industrielle*. Paris: Denoee.
- Veselý, A. 2004. „Společnost vědění jako teoretický koncept“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (4): 433–446..
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015*. 2001. Praha: Gutenberg.
- Wallerstein, Immanuel 1974. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Seventeenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel 1980. *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1775*. New York: Academic Press.
- Willke, H. 2000. Společnost vědění. Pp. 245–262 in A. Pongs (ed.), *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.

Lidé
města
Urban People 1/2004 – 13
(revue pro antropologii, etologii
komunikace a etnologii)

Témata:

Národní identita, Grid-group,
Vietnamská vyjednávací taktika,
Nigerijské čarodějnictví v Čechách,
Spor o historismus

Texty:

Hroch, Skovajsa, Porsch,
Marek, Jeřábková, Thomayerová,
Cílek, Novotný, Horský

Recenze:

Novotný, Sokol, Málková, Bouzek, Seligová,
Hrubý, Novák, Cílek, Komárek, Matoušek,
Češka, Muhič-Dizdarevič, Grygar, Horský,
Doležalová, Fulka, Matějček, Kratěnová

Rozhovor:

se Stanislavem Komárkem
o Tibetu v roce 2004

www.fhs.cuni.cz

Společnost vědění jako teoretický koncept

ARNOŠT VESELÝ*

Centrum pro sociální a ekonomické strategie, Fakulta sociálních věd,
Univerzita Karlova, Praha

The Knowledge Society as a Theoretical Concept

Abstract: The aim of this article is to review the strengths and weaknesses of the theoretical concept of the knowledge society. In the first part of the article the basic idea of the knowledge society is briefly sketched. The second part explores the roots of the concept – grounded in the theories of the post-industrial and the information societies. The third part offers an outline of the basic features of the knowledge society. In the fourth part, current attempts at re-defining the knowledge society are discussed. In the fifth and final part, the author addresses the concept's weak points and suggests a new concept of a "society of intensified knowledge processes" as more appropriate.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 433–446

Společnost vědění je jeden z hlavních teoretických proudů současných modernizačních teorií. Vzhledem k tomu, že je tento koncept často transformován do praktické veřejné politiky a je základem celé řady strategických dokumentů, je mu v CESES věnována výjimečná pozornost. K tomuto modernizačnímu konceptu je však třeba přistupovat s kritickou reflexí a velkou opatrností. Společnost vědění začíná být životaschopným konceptem pouze tehdy, když je „okysličená“ o v této souvislosti často opomíjené atributy, jako je sociální kapitál, sociální sítě nebo (poznávací) kultura. To také dokládá platnost teze o nutnosti plurality teoretických konceptů při zkoumání možných budoucností.

Základní idea konceptu společnost vědění

Sociologové i výzkumníci z dalších sociálněvědních disciplín shledávají tradiční výkladové rámce za stále méně vhodné pro studium současných společností. Podle mnohých, ne-li většiny současných sociologů, žijeme ve světě, který nevykazuje příliš podobností se světem, kdy vznikaly první velké společenské koncepce v dílech Marxe, Comta či Durkheima. Naše doba je charakterizována diskontinuitou s předchozí érou, což nutně vede k potřebě podstatně upravit naše teoretická východiska:

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Arnošt Veselý, Ph.D., Centrum pro sociální a ekonomické strategie, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail: veselya@mbox.fsv.cuni.cz.

„Máme-li odpovídajícím způsobem pochopit povahu modernity, musíme se, jak zdůrazňuji, vymanit z existujících sociologických perspektiv ... Musíme vysvětlit zcela neobvyklou dynamiku a globalizující rozsah moderních institucí a vysvětlit podstatu jejich nespojitosti s tradičními kulturami“ [Giddens 2003: 23].

Z tohoto popudu vznikla ve druhé polovině dvacátého století nepřehledná řada teoretických konceptů současné společnosti, mnoho z nich s předponou „post“ či „neo“, případně s přívlastkem „nový“ nebo „pozdní“. Nutno říci, že žádný koncept nezískal jednoznačnou podporu tak, aby přesvědčivě nahradil odcházející „industriální společnost“. Mnoho autorů navíc neodolalo pokušení k vytvoření atraktivně znějícího názvu (společnost volného času, společnost prožitku a mnoho dalších), které však zjevně zachycují pouze dílčí aspekty dnešní společnosti.

Je velmi nepravděpodobné, že se vůbec kdy podaří vytvořit termín, který by v několika slovech zachytil všechny podstatné rysy dnešní komplexní a rozporuplné společnosti. Pokusy o odhalení nového „axiálního principu“ kontrastujícího nového sociálního řádu s řádem industriálním však neutichají. Termín *společnost vědění* (*knowledge society*), který se stal v této diskusi jedním z nejužívanějších, ale také nejmeně jednoznačných pojmů, je potřeba chápat právě v tomto kontextu hledání klíčových rysů společnosti, ve které žijeme, nebo jejíž příchod pozorujeme.

Základní myšlenku společnosti vědění bychom mohli shrnout takto: zatímco základními konstitutivními prvky moderní společnosti byl fyzický kapitál, množství lidské práce a průmysl (odtud pak pojmenování „průmyslová“ nebo „kapitalistická“ společnost), v současné době jsme svědky transformace ke společnosti, ve které se klíčovým faktorem produkce stává vědění, důsledkem čehož se následně zásadně mění i veškeré společenské instituce.

Termín společnost vědění byl a je užíván v mnoha různých kontextech a z různých důvodů, v důsledku čehož trpí značnou vágností. Za prvé je termín společnost vědění velmi často užit jako metafora či zastřešující pojem, nikterak dále nespecifikovaný. Za druhé se často tohoto pojmu užívá nikoli analyticky, ale normativně jako cíle, ke kterému by měla společnost směřovat a o který by měla usilovat [např. European Commission 1997]. Teprve za třetí se pojmu užívá jako souborného termínu pro označení typu společnosti, ve které se vědění stává dominantní produktivní silou a která má následně také další specifické aspekty. Ačkoli se v této stati přidržuji třetího užití tohoto pojmu, je třeba mít na zřeteli, že v mnoha případech je v jedné práci slučováno analytické a normativní pojetí.

I když se omezíme na práce, které se snaží objektivně analyzovat trendy současné společnosti a specifikovat měnící se roli vědění v nich, musíme čelit značné disciplinární roztržštěnosti a terminologickému zmatku, kdy stejné problémy jsou pojednávány pod různým názvem a naopak kdy se pod termínem společnost vědění analyzují velmi odlišné jevy. Doposud se například vede značně izolovaně diskuse o sociologických, ekonomických a technologických aspektech společnosti vědění, jakkoli je zřejmé, že tyto tři pohledy se vzájemně doplňují a měly by se vzájemně inspirovat. Kromě společnosti vědění se tak často ve velmi příbuzném duchu, ale v jiném kontextu užívá i termínů „ekonomika založená na znalostech“ (*knowledge-based economy* [např. OECD 1996]), „ekonomika tažená znalostmi“ (*knowledge-driven*

economy [např. Innovation 2000]), „znalostní ekonomika“ (*knowledge economy* [např. Houghton, Sheehan 2000]), případně „učící se společnost“ (*learning society* [např. Ranson 1994]). Nestačí tedy pouze sledovat vývoj teorií odkazujících na „společnost vědění“, ale je třeba analyzovat i velmi příbuzné koncepce, skrývající se ovšem pod velmi různorodými názvy.

Vzhledem k roztržitésti diskuse, vágnosti pojmu a neuvěřitelné různorodosti problémů diskutovaných v souvislosti se společností vědění není možné hovořit o specifických „školách“ nebo „myšlenkových proudech“, stejně jako není účelné kontrastovat různá vymezení a definice společnosti vědění. V současné době lze nejlépe pochopit společnost vědění jako značně rozvolněný teoretický koncept popisu současné společnosti, který eklekticky a kriticky čerpá z mnoha ideových zdrojů (zejména z teorií postindustriální společnosti, informační společnosti, ekonomiky založené na vědění a sociologie vědy a vědění). Nejefektivnějším přiblížením konceptu společnosti vědění se tak zdá být rozbor myšlenkového vývoje, kterým tento koncept prošel během posledních čtyřiceti let s poukazem na změnu v tématech i v náhledu na ně. Podle mého názoru můžeme uvažování o vědění jako rozhodujícího společenského principu rozdělit do těchto etap:

- a) „prototeorie“ společnosti vědění – teorie postindustriální a informační společnosti;
- b) první specifikace společnosti vědění;
- c) současná redefinice společnosti vědění.

Ideoví předchůdci konceptu společnosti vědění – prototeorie

Bezprostředním myšlenkovým předchůdcem konceptu společnosti vědění jsou teorie *post-industriální společnosti*, a to především v práci Daniela Bella [Bell 1967, 1973]. Podle Bella prochází svět druhou modernizační transformací charakterizovanou rozvojem služeb, teoretického vědění a vědeckou racionalitou pronikající ekonomickou, sociální i politickou sférou. Prvním znakem post-industriální společnosti je, že výroba, resp. produkce komodit přestává být dominující činností pracovní síly a je stále více nahrazována zaměstnáními v sektoru služeb. Odlišným aspektem těchto povolání je, že vyžadují spíše symbolické než manuální schopnosti, a tedy také znalosti namísto fyzické síly.

Podle Bella bude vědění zaručovat úspěch a moc tak, jako to v industriální společnosti zaručovalo vlastnictví kapitálu. Půjde ovšem o specifický typ vědění – vědění teoretické, tj. abstraktní a do značné míry kodifikované, které může být aplikováno ve velmi rozličných situacích. Podle Bella k základním objevům a inovacím dnes již nedochází náhodou, jako tomu bylo povětšinou dříve, ale pouze na základě rozsáhlých teoretických znalostí, které jsou do značné míry kodifikovány. Teoretické vědění je tak axiálním principem post-industriální společnosti – osou, o níž se opírají nové technologie a ekonomický rozvoj. Mění se také význam společenských aktérů. Zatímco továrna jako místo produkce komodit byla ztělesněním industriální společnosti, univerzity, jako hlavní místo tvorby teoretického vědění, se stávají klíčovou institucí nově vzniklé společnosti (a nikoli byrokracie, jak se domníval Weber).

Termín postindustriální společnosti začal být koncem sedmdesátých let vytlačován koncepcemi *informační společnosti*, které vznikaly již od 60. let a vrcholily v 80. letech minulého století. Toffler [1980], Nora a Minc [1980], Masuda [1981] a mnoho dalších dospělo k názoru, že informační technologie určují charakter sociální struktury nových společností a že informace se stávají klíčovým strategickým zdrojem, na němž tyto společnosti závisejí. Ti, kteří k nim mají přístup a umějí s nimi zacházet – symboličtí analytici [Reich 1995] – se stávají novou elitou, stejně jako byli průmysloví magnáti „lídry“ odcházející industriální epochy. Tofflerovi dokonce hovoří o „supersymbolické ekonomice“, kde stále více a více práce spočívá v symbolických procedurách – duševní práci – a kde miliony lidí „nedělají nic jiného, než že uvádějí do pohybu informace nebo generují více informací“ [Toffler, Tofflerová 2001: 51].

Koncepty postindustriální a informační společnosti se staly bezprostředními předchůdci konceptu společnosti vědění, který se však vůči nim vymezoval většínou kriticky. Za prvé bylo argumentováno, že dnešní společnosti nejsou postindustriální ve smyslu úpadku průmyslu či výroby na úkor sektoru služeb. Nezpochybnitelné změny ve struktuře zaměstnanosti ve prospěch služeb neznamenaají také zmenšení ekonomické váhy průmyslového sektoru. Analýzy ukazují, že průmyslový sektor neztratil na svém významu v produkci ekonomického bohatství, měřeného např. podílem na hrubém domácím produktu daného státu, který zůstává přibližně konstantní [Stehr 1994: 130]. Průmyslová výroba je nadále klíčová, avšak má zcela jinou podobu než dříve.

Pojem „informační společnost“ byl zase kritizován za to, že implikuje omezený pohled na transformaci současné společnosti. Informační revoluce, tj. exponenciální nárůst objemu přenášených informací v reálném čase umožněný novými informačními a komunikačními technologiemi je pouze vrcholem ledovce. I když nepodlehne technologickému determinismu vyjádřenému v mnoha teoriích informační společnosti (byť ne ve všech), termín informace zamlčuje podstatu současných změn: „To, o co jde, je více než informace: je to vědění, které obsahuje kognitivní schopnosti, učení, kulturní vzorce, porozumění, či jedním slovem: člověka“ [Rodrigues 2002: 1].

Zásadní rozdíl mezi informací a věděním vede také k zásadnímu rozdílu v teoretických východiscích. Vědění uschopňuje ty, co ho vlastní, k intelektové nebo manuální činnosti, zatímco informace má podobu strukturovaných a formátovaných dat, která zůstávají pasivní a nečinná do té doby, než jsou užita těmi, kteří mají vědění k jejich interpretaci [David, Foray 2002: 12]. Zásadní rozdíl vynikne, pokud zvážíme způsoby, kterými lze předávat vědění a informace. Zatímco náklady na replikaci či transmissi informace se díky ICT (informačním a komunikačním technologiím) blíží nule, reprodukce vědění je mnohem složitější a nákladnější proces, protože kognitivní schopnosti není jednoduché explicitně vyjádřit a předat druhým. Z tohoto důvodu také koncepty společnosti vědění věnují mnohem větší pozornost lidem než technologiím a většinou obsahují výraznou lidskou dimenzi. Ukazují nikoli odlidštěnou, technokratickou společnost, řízenou umělou inteligencí, ale společnost, která zakládá svůj rozvoj na lidských zdrojích, na lidském potenciálu a nečiní člověka objektem, nýbrž subjektem jednání [Provazník et al. 1998: 205].

Vznik konceptu společnosti vědění a hlavní rysy společnosti vědění

Za zakladatele konceptu společnosti vědění (*knowledge society*) je považován Peter Drucker, který tohoto pojmu užil jako první v práci *The Age of Discontinuity* [Drucker 1969], a rozvinul v mnoha pozdějších pracích [Drucker 1994, 1998, 2001]. Teprve v devadesátých letech však vznikly práce, které se pokusily koncept společnosti vědění vymezit komplexně. V tomto ohledu byla jedinečným příspěvkem práce Nica Stehra *Knowledge Societies* [Stehr 1994]. Téma společnosti vědění jako ústřední koncept se však objevilo i v dalších koncepcích [např. Böhme 1997, Willke 2000].

Sociálněvědní diskurz této doby byl významně ovlivněn novým pohledem na ekonomickou roli vědění a vznikem konceptu na „znanostech založené ekonomiky“. Diskuse však zdaleka nebyla redukována na produktivní aspekt vědění. Tak např. podle Willkeho je pro společnost vědění typické (na rozdíl od společnosti moderní), že všechny funkční oblasti dnešní společnosti jsou závislé na vědění: „Vědění neprodukuje a vědecky jej neužívá pouze vědecký systém, ale takřka všechny funkční systémy společnosti vytvářejí a využívají vědění pro svou reprodukci. Stejně jako vědecký systém jsou na určité vědění odkázány i hospodářský, právní a zdravotní systém, aby vůbec mohly fungovat.“ [Willke 2000: 247].

Spektrum témat sledovaných v konceptu společnosti vědění tak bylo a je nesmírně široké. Stehr [Stehr 1994] se například ve své práci kromě zvyšující se ekonomické hodnoty vědění a měnící se profesní struktury zabývá procesem scientizace, transformací politického systému, růstem role expertizy a expertů či křehkostí (fragilitou) společnosti vědění. Ačkoli je důraz obvykle kladen na roli vědy v současné společnosti a ekonomice, velkým přínosem konceptů společnosti vědění bylo odkrytí pojmu vědění a zahrnutí jeho rozmanitých forem (včetně tzv. „nevysloveného vědění“ – *tacit knowledge*) do analýz. Tím se ovšem jen rozšiřuje okruh sledovaných témat. Dále se pokusím stručně shrnout pouze ta z nich, která se nejčastěji vyskytla v souvislosti s obhajobou vzniku společnosti vědění a která dobře ilustrují podobnosti i odlišnosti s předchozími teoretickými koncepty (podrobněji viz [Veselý 2003]).

Prvním okruhem faktorů předznamenávajících společnost vědění jsou technologické změny (tady argumentace navazuje na teorie informační společnosti). Pro společnost vědění je typické vytváření *infrastruktur druhého řádu* – informačních a komunikačních technologií, které se od infrastruktur prvního řádu (silniční, železniční a telefonní sítě) odlišují tím, že umožňují mnohem rychlejší, rozsáhlejší, levnější a efektivnější globální výměnu informací a vědění [Willke 2000: 248]. Zavádění nových ICT mnohonásobně zrychlilo a zlevnilo přístup k vědění a informacím a také operace vyžadující dříve dlouhotrvající úsilí mnoha lidí. Výpočetní výkon počítačů se přitom dosud zvyšuje v souladu s tzv. Mooreovým zákonem, tj. zdvojnásobuje se v průběhu 18 měsíců až 2 let. Za čtvrt století klesly náklady na poslání jednoho trilionu bitů dat ze 150 000 \$ na 20 centů [Dahlman, Aubert 2001: 29]. Na rozdíl od industriální společnosti se tak prostor a čas stávají irelevantním omezením produkce.

Rychlé zavádění infrastruktur druhého řádu má mnohačetné důsledky. Koncepty společnosti vědění přitom poukazují především na významné usnadnění produkce a rozšiřování nových poznatků. Na rozdíl od teorií informační společnosti

a teorií nové ekonomiky [např. Zlatuška 2000] se tolik nezdůrazňuje předpokládaný růst produktivity práce a vznik digitální ekonomiky, ale nové ICT jsou chápány především jako historicky ojedinělý nástroj transmise vědění, umožňující dosud nevidanou komunikaci a předávání vědění mezi lidmi na opačných koutech planety.

Druhým faktorem jsou výrazné změny v ekonomické struktuře (tady diskuse navazuje na koncept ekonomiky založené na vědění). Je zřejmé, že *vzrůstá procento výrobků, které jsou relativně nenáročné na suroviny, avšak vyžadují rozsáhlé „know-how“*. U moderních produktů se cena výrobků čím dál více odvíjí nikoli od ceny surovin a práce (jako ve společnosti industriální), ale od vědění, které bylo k výrobě zapotřebí. Ve státech, jako je USA, je produkce měřená na tuny stejná jako před stoletím, reálný HDP podle cenové hodnoty je však až dvacetkrát vyšší [Neef 1998: 5]. Hlavním důvodem je přesun z materiálního zboží na nehmotné – zvyšující se „vědomostní obsah“ na úkor surovin a energie. Hmotné výrobky v sobě obsahují více vědomostí, např. automatická pračka obsahuje software počítající správnou teplotu vody. Willke např. tvrdí, že již výrobní náklady procesoru 486 se pohybovaly okolo 100 dolarů, zatímco jeho prodejní cena činila bezmála 500 dolarů. To znamená 400% výnos z vědění [Willke 2000: 255]. Hodnota výrobku se pak dále navyšuje návrhem, reklamou, marketingem, poradenstvím atd. Ještě výraznější a přesvědčivější je propozice o narůstajícím podílu vědění na úkor surovin samozřejmě ve službách. Vždyť to, co platíme u doktora či právníka, je právě jejich vědění.

Třetím výrazným trendem jsou výrazné *proměny profesní struktury a trhu práce* (v tomto aspektu navazuje na post-industriální teorie). Technologické změny umožňují vyrobit stejné množství výrobků-komodit s třetinou pracovní síly, než které bylo potřeba v padesátých letech 20. století [Offe 2000: 194]. Zvyšování produktivity práce vede ke snižování poptávky po pracovní síle, a to především v zemědělství a průmyslu.

Oproti post-industriálním teoriím však zastánci společnosti vědění nepovažují tradiční dělení na zemědělství, průmysl a služby za užitečné, protože toto neříká nic o typu a kvalifikační náročnosti prováděné práce. Stejně tak analýza, založená výhradně na počtu profesí, zastírá velmi podstatné změny ve formě, rozsahu a množství práce, ke kterým dochází uvnitř jednotlivých sektorů.

Především jde o skutečnost, že práce v průmyslu vyžaduje na pracovnících čím dál vyšší kvalifikaci a má úplně jinou povahu, než měla v době moderní. Tehdy byla založena především na zkušenostech a znalosti řemesla, zatímco dnes vyžaduje rozsáhlé systematické vědění a nelze si vystačit s praktickou zkušeností. Důležité je, že se stále zvyšuje počet profesí s vysokou složitostí práce. V této souvislosti se hovoří o tzv. *vědomostních pracovnících*.¹ Podle metodiky a dat z výzkumu IALS (*International*

¹ Okolo definice tohoto termínu nepanuje shoda [přehled viz OECD 2001:107]. Vědomostní pracovníci mohou být vymezeni jako lidé, kteří pracují v určitých sektorech, nebo jako pracovníci s určitými kompetencemi či kvalifikacemi. OECD s využitím dat z IALS vytvořila novou klasifikaci založenou na povolání (occupation) a činnostech, které pracovník nejčastěji vykonává. Za vědomostního pracovníka je považován člověk, který je zaměstnán jako „bílý límeček“, je vysoce kvalifikován (high-skilled) a vykonává sadu úkolů, které se točí okolo vytváření a zpracování informací (čtení, psaní, počítání). Toto omezení na „bílý límečky“ je však problematické. Viz další odstavec.

Adult Literacy Survey) činí vědomostní pracovníci 18,6 % z pracovního trhu OECD a poptávka po nich stále roste [OECD 2001: 107]. Obecně platí, že čím vyspělejší země, tím vyšší zastoupení této skupiny pracovníků (nejvíce vědomostních pracovníků ze zemích zúčastněných v IALS má Švédsko – 25,5 %, nejméně Polsko – 6,4 %).

Podle Druckera [Drucker 2001] z vědomostních pracovníků nejvíce roste poptávka po profesi tzv. vědomostních technologů. To jsou lidé, kteří sice do značné míry vykonávají manuální práce, vyžadující ovšem rozsáhlé teoretické znalosti, které lze získat jen formálním vzděláváním, nikoli pouhým vyučením. Příkladem mohou být počítačovní technici, zdravotní sestry, laboranti či fyzioterapeutové. Dělicí linie není již jako dříve mezi manuální a nemanuální prací či v ekonomickém sektoru, ale v úrovni kvalifikace a požadovaných kompetencí.

Vzrůstající váha vědění a změny profesní struktury se následně projevují i ve změnách struktury sociální. Stírají se rozdíly mezi třídami a vrstvami, které spočívaly na kapitálu, a stále více se objevují rozdíly, které spočívají ve vzdělání a kvalifikaci. Rozdíl v riziku nezaměstnanosti mezi nekvalifikovanými a vysoce kvalifikovanými pracovníky se dále prohlubuje. Willke [Willke 2000: 256] očekává diferenciaci sociální struktury do tří částí. Horní segment (okolo dvaceti procent práce-schopného obyvatelstva) tvoří opravdoví pracovníci společnosti vědění, kteří jsou globálně mobilní, bude po nich všeobecná poptávka a nebudou mít žádný problém s nalezením zaměstnání. Prostřední segment tvoří 60 % práce-schopného obyvatelstva, které bude vysoce profesionalizováno, bude nuceno se permanentně vzdělávat, které však bude také podléhat rychlým změnám v požadavcích na kvalifikace, takže se může stát, že celé skupiny lidí se kvůli změně technologie propadnou do spodního segmentu. Spodní segment podle Willkeho bude tvořit asi 20 % práce-schopného obyvatelstva, které se se společností vědění nikdy nesrovná a zůstane odkázáno na sociální transfery.

Již z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že koncepty společnosti vědění sice silně čerpají z předchozích teoretických zdrojů, avšak mají daleko do optimistické teze předpokládající, že nové technologie, informace a vědecké poznání povedou k řešení současných palčivých společenských problémů. Společnost vědění není společností „programovanou“, jak se obávali teoretici v šedesátých letech minulého století, ale naopak společností rizikovou, nejistou, křehkou a těžko říditelnou [Hansson 2002, Stehr 2001]. Vědění uschopňuje individuální aktéry k akci, avšak právě toto rozptýlení schopnosti individuálně jednat a ovlivňovat svou budoucnost vede k zhoršující se možnosti společné kolektivní akce: „moderní společnosti nejsou politicky křehké a sociálně nestálé, protože jsou ‘liberálními demokraciemi’, ale protože jsou společnostmi vědění“ [Stehr 2001: 91].

Současné redefinice společnosti vědění

Koncept společnosti vědění tak, jak byl formulován v práci Stehra, Böhmeho a Druckera a dalších, čelí několika podstatným námitkám a v posledních několika letech bylo možno pozorovat pokusy o jeho redefinici. Současná debata o společ-

nosti vědění je přitom ovlivněna zejména těmito posuny v sociálněvědním uvažování:

- dynamickým pojetím vědění v teoriích reflexivní modernizace;
- novým pohledem na produkci vědění a důrazem na sociální a kulturní kontext, ve kterém probíhá;
- novými poznatky o vzniku inovací.

Koncept společnosti vědění od počátku čelil námitce, že vědění nemůže být diferencujícím definičním znakem, protože to mělo vždy v lidských společnostech zásadní důležitost a všechny společnosti se v nějakém smyslu zakládají na vědění. Již paleolitická společnost byla podle všech standardů založena na vědění, jak lze dokázat rozsáhlými nálezy demonstujícími výborné znalosti chování zvířat, materiálů, symbolické komunikace a dokonce medicíny [Smith 2000: 3].

Reakcí na tuto námitku bylo tvrzení, že vědění hraje v dnešní době kvantitativně větší roli než kdykoli před tím. Nicméně argument o relativním nárůstu vědění *per se* je nepřesvědčivý. Ačkoli je zřejmé, že jistý typ vědění lze do jisté míry kumulovat během času (z tohoto hlediska má lidstvo k dispozici stále se zvětšující zásobu vědeckých poznatků), pokud jde o sumu vědění vytvářející ekonomickou hodnotu, není zřejmé, že jeho objem se výrazně zvětšil [Lundvall 2000: 126]. Mnoho vědění bylo ztraceno během „kreativní destrukce“ a v dnešní době vědění a dovednosti podléhají zastarávání a znehodnocování jako nikdy v minulosti, takže růst vědění zdaleka nemusí být tak dramatický. Velmi ilustrativně tuto tezi zachytil Evers [Evers 2000: 8]:

„Globalizace přináší nejen velký nárůst toho, co víme, ale také o to větší nárůst ignorance, tj. znalostí o tom, co ještě nevíme. Jestliže na jedné straně skutečně směřujeme směrem ke společnosti vědění, stejně tak se stáváme čím dál více nevědomými (*ignorant*). Pokaždé, když je úspěšně završen výzkumný projekt, vzniká celá řada nových, dosud nepoložených otázek.“

Argument, že růst vědění je zároveň i růstem nevědění, je zcela v souladu s teorií reflexivní modernizace Ulricha Becka [Beck et al. 1994]. Podle něj moderní vědecké poznání a vyšší erudice společenských aktérů nevede ke zlepšené reflexi sociálních podmínek své existence a následné schopnosti měnit je v kontextu tohoto vědění tak, jak to v duchu optimistické osvícenské hypotézy předpokládaly post-industriální teorie. Proto také v této souvislosti mluví nikoli o reflexi (tj. moderním vědeckém poznání), ale o reflexivitě, tj. vědění, které se rozvíjí napříč vědeckými, estetickými a etickými formami vědění v reakci na tlak nezamýšlených důsledků modernizace [Müller 2002: 137]. Reflexivita moderního sociálního života jako základní konstitutivní prvek dnešní společnosti přitom spočívá ve faktu, že „sociální praktiky jsou neustále ověřovány a přetvářeny ve světle nových informací o těchto praktikách samých, informací, které v zásadě mění jejich charakter“ [Giddens 2003: 40]. Kromě dynamizace role vědění v současné společnosti se tak zásadně změnil i pohled na typy moderního vědění a aktéry produkující a užívající vědění.

Tato změna souvisí s přesunem pozornosti od důsledků rozsáhlé produkce vědění k různým způsobům produkce vědění v současné společnosti, tedy od analýzy výstupů k samotnému prostředí produkce vědění. Ve velmi diskutované knize *The New Production of Knowledge* [Gibbons et al. 1994] se do protikladu klade tradiční a nově vznikající způsob produkce vědění (označený jako Modus 1, respektive Modus 2), které odlišuje množství znaků (viz tabulku).

Tabulka 1. Vlastnosti modu 1 a 2

<i>Modus 1 (tradiční)</i>	<i>Modus 2 (nově vznikající)</i>
objev předchází aplikaci	objev a aplikace nejsou striktně odděleny, mnoho objevů vzniká v kontextu aplikace
problémy hodné zkoumání jsou stanovovány většinou pouze v kontextu akademické komunity a převládá <i>curiosity driven</i> přístup	na definici problémů se podílí celá společnost; převládá problémově orientovaný přístup
disciplinárnost – jednotlivé disciplíny jsou základním zdrojem a místem nejzajímavějších problémů	multidisciplinárnost – pozornost se přesouvá k věcným a reálným problémům, které nerespektují hranice vědních disciplín
ostré hranice mezi základním a aplikovaným výzkumem	hranice mezi základním a aplikovaným výzkumem se stírají
převládají hierarchické, homogenní a stabilní formy organizace	převládají ne-hierarchické, heterogenní a přechodné (<i>transient</i>) formy organizace
produkce vědění je omezena na úzkou skupinu lidí (<i>academia</i>), malé propojení mezi jednotlivci	produkce vědění je rozptýlena v celé společnosti; je „sociálně distribuována“ a podílí se na ní množství aktérů a institucí (<i>sites</i>) vzájemně propojených do husté sítě
důraz na nehodnotovost a striktní objektivitu	důraz na odpovědnost vůči společnosti (<i>akontabilita</i>)
je rozhodující individualita a kreativita jednotlivců; zásadní objevy lze přičíst geniálním vhledům jednotlivců	produkce vědění je kolektivní záležitostí; důležité poznatky je možné přičíst šťastné kombinaci aktérů zapojených do tvorby vědění a husté komunikaci mezi nimi
kvalita vědy je měřena čistě vědeckými kritérii, kontrola kvality je ponechána vědecké obci (<i>peer review</i>)	posuzování toho, co je dobrá věda, je záležitostí celé společnosti
hlavním étosem vědy je hledání primárních příčin a principů (fyzika, chemie, přírodověda)	vědci v mnoha disciplínách (především pak v nových – informatika, umělá inteligence) rezignují na odhalování základních principů světa, ale zabývají se pouze specifickými vnitřními strukturami

Jedním ze základních rysů nové produkce vědění je to, že vzniká v kontextu aplikace. Tím se výrazně odlišuje od tradiční „newtonovské vědy“. Pro tu byl typický předpoklad, že objev musí předcházet aplikaci. Jinak řečeno, na základě systematického bádání se formulovaly obecné hypotézy, které byly posléze verifikovány a až v poslední etapě dovedeny ke konkrétním, prakticky využitelným aplikacím.

Viditelným jevem přesunu od modu 1 k modu 2 je zvětšující se poměr produkovaného vědění, které chce být nějakým způsobem užitečné – ať už průmyslu, vládě či obecněji společnosti na úkor teorií, které chtějí vysvětlit „primární principy“. Takový závěr je v rozporu s Bellovým předpokladem o růstu váhy teoretického vědění, avšak v souladu se současnými poznatky z výzkumu inovací. Ty dokládají, že velká část inovací (zejména v sektoru služeb) se uskutečňuje bez předcházejícího výzkumu a že pouze 10–25 % nákladů na inovace je spojeno s výzkumem a vývojem [Müller 2002: 74].

Modely inovačního procesu prošly odpovídající změnou. Postupně byla opuštěna jak myšlenka tlaku vědy (*science push*), tj. zvědečtování techniky a výroby novými vědeckými poznatky, tak idea tahu vědy (*science pull*), předpokládající komercializaci vědy a výzkumu na základě požadavků trhu. Došlo ke vzniku modelu národního inovačního systému a zcela nedávno k modelům sociální produkce inovace zdůrazňující institucionální stránky [Hollingsworth 2000] a modelu sociálních inovačních sítí [Landry et al. 2000]. Podle něho závisí výsledek procesu inovace na interakci a výměně vědění mezi různorodou sadou aktérů v situaci vzájemné závislosti. Inovace je tedy odvislá od transmise různého typu vědění, které často není kodifikováno, ale je součástí sociálních sítí, v důsledku čehož také vzrůstá důležitost vztahů a relací mezi aktéry produkujícími vědění. Z tohoto důvodu je také pojem lidský kapitál (tj. vědění, znalosti a dovednosti ztělesněné v jednotlivci) doplňován termínem sociální kapitál, definovaným jako „rýsy organizace společnosti – sítě, normy, důvěra – které zvyšují společenskou efektivnost tím, že podporují koordinovanou společnou akci“ [Putnam et al. 1993: 167].

V podobné souvislosti se hovoří také o tzv. poznávacích kulturách (*epistemic culture*). Tento termín navrhla Karin Knorr Cetina ve své práci o různých způsobech produkce vědeckého vědění. Poznávací kultura je „amalgám uspořádání a mechanismů – spojených příbuzností, nutností nebo historickou koincidencí, které v daném oboru dohromady vytváří, „jak víme to, co víme“. Poznávací kultury jsou kultury, které vytváří a legitimizují vědění“ [Knorr Cetina 1999: 1].

Evers [Evers 2000], který rozvedl myšlenku poznávacích kultur o krok dále, argumentuje, že různé instituce (nejen univerzity) transformují objekty a pozorování do znaků a metafor, čímž je vzdalují od reality každodenního života. Podle Everse je pro společnost vědění typická neustálá transformace praktik každodenního života do konceptů, statistik či teorií (*epistemic devices*), které se poté stávají zdrojem pro další a další produkci vědění. Zatímco sociologie většinou předpokládala nezávislého jednotlivce jako základní zdroj vědeckého vědění (Mannheimova „volně se vznášející inteligence“), ve společnosti vědění se vědění produkuje v rámci poznávacích kultur, kde se „konverzace stává diskurzem a posezení nad šálkem čaje v závodní jídelně metodou pro vytváření poznávací komunity“ [Evers 2000: 12]. Jednotlivci již

nejsou životaschopným poznávacím subjektem, ale byli integrováni do gigantické „laboratoře „učící se organizace“ vytvářející a absorbující vědění“ [op. cit. 14].

Za hlavní znak vznikající společnosti vědění tak začíná být považována proliferace *vědomostních komunit* [David, Foray 2002]. Ty mají tři hlavní znaky. Za prvé jsou tvořeny dostatečným počtem lidí, kteří v rámci určité komunity intenzivně produkují a reprodukují vědění a rozšiřují vzniklé inovace. Za druhé tato komunita vytváří jistý „veřejný prostor“ a mechanismy pro cirkulaci a výměnu vědění, ve které neplatí žádná exkluzivní vlastnická práva na vědění. Za třetí se ke kodifikaci a transmissi vědění intenzivně využívá nových informačních a komunikačních technologií. Vědomostní komunity – jádro vznikající společnosti vědění – vykazují mnoho ctností: umožňují mnoho příležitostí pro rekombinaci vědění a synergický efekt; velké množství poznatků je kodifikováno, a tedy lépe uskládněno; je zaručena větší kontrola kvality, protože nové poznatky jsou podrobovány intenzivnější kritice; je zaručena vyšší efektivnost v bádání, k danému vědění stačí dojít jen jednou a nedochází k vymýšlení již vymyšleného; dochází k intenzivnímu učení: tím, jak jednotlivci sdělují vědění jiným, se zároveň sami učí [David, Foray 2002: 15]. Potenciál vědomostní komunity se zvyšuje tím, jak se zvyšuje počet jejích členů, stejně tak se ale zvyšují i transakční náklady, anonymita a riziko zahlcení. Optimální velikost je tak odvislá především od toho, do jaké míry je možno zachovat vzájemnou důvěru, která je nevyhnutelným předpokladem interakce ve virtuálním světě.

Přechod ke společnosti vědění je komplikován nevyrovnaným vývojem v různých sektorech. Ustálenou vědomostní komunitou jsou pochopitelně vědci – již z definice se intenzivně zabývají produkcí a reprodukcí vědění a jsou vedeni ke sdělování a rozšiřování svých poznatků. Podobně silnou vědomostní komunitou jsou uživatelé bezplatného softwaru, kteří také sdílí a produkují vědění za podpory ICT (být třeba jen tím, že upozorňují na nedostatky v počítačových programech). Existují také uskupení soukromých firem, které fungují jako vědomostní komunity. Podobně doktoři postupně začínají vytvářet vědomostní komunity. Na straně druhé učitelé zůstávají komunitou na okraji společnosti vědění, protože relativně velmi málo inovací je dále předáváno a sdělováno zbytku komunity [Hargreaves 2000]. V tomto ohledu vyniká doposud upozaděný aspekt společnosti vědění: klíčové sociální struktury a aktivity jsou organizovány v elektronicky spravovaných informačních sítích [Castells 1996].

Shrňme: pro současnou redefinici společnosti vědění je typický poznatek, že rozsah využívaného a ekonomicky efektivního vědění je mnohem větší než rozsah kodifikovaného a vědeckého vědění. Začíná také převažovat sociální perspektiva produkce vědění a je snaha přestat oddělovat produkované vědění od způsobů produkce.

Od společnosti vědění ke společnosti intenzivních vědomostních procesů

Nikdy se nepodaří zachytit komplexnost dnešní společnosti do několika slov, a i kdyby, šlo by o tak vysokou abstrakci, že by tento pojem nutně obsahoval i mnoho podstatných rysů *všech* typů společností. To je ostatně problém i termínu spo-

lečnosti vědění – nezdá se, že by to bylo vědění samotné, které by diferencovalo dnešní společnosti od těch předchozích. Nicméně proběhlé diskuse o rizikové společnosti, reflexivní modernitě či společnosti vědění vyostřily debatu a vedly k výraznější odlišnosti – a protichůdných – aspektů současných společností.

Má-li se koncept společnosti vědění stát důstojným partnerem konkurujícím konceptům, musí být – kromě terminologického ujasnění a meritorní specifikace – vylepšen ve dvou základních směrech. Za prvé je třeba tento koncept dynamizovat. Roli vědění v dnešní společnosti nelze chápat staticky (v pojmech „více vědění“, „více inovací“ atd.), ale procesuálně. Pokusy o dynamičtější zachycení role vědění, např. v termínech „učící se společnost“ (*learning society*) nebo „ekonomika poháněná věděním“ (*knowledge-driven economy*) již byly učiněny.

Druhým úkolem je syntéza poznatků a pohledů. Koncept společnosti vědění vždy trpěl oddělením nejen různých disciplín, ale také analyzovaných jevů. Podle Hakapää [Hakapää 2002: 15] měl vždy tento koncept dvě oddělené větve. Jedna z nich se věnovala důležitosti vědění v ekonomické aktivitě, druhá pak roli vědění v sociálních vztazích, přičemž se zaměřovala především na roli vzdělání. Tyto analytické koncepty pak následovaly i politické implikace vyjádřené v různých strategických dokumentech („ekonomika založená na vědění“, resp. „učící se společnost“).

Podle mého názoru bychom „větvi“ společnosti vědění mohli nalézt více, a to přinejmenším pět. Kromě učení a aplikace vědění v ekonomické aktivitě byl do značné míry nezávisle diskutován i problém produkce vědění (odtud politika výzkumu a vývoje), jeho rozšiřování prostřednictvím nových ICT (odtud „politika informační společnosti“) a v poslední době i samostatně diskutovaná oblast „managementu vědění“.

Pokud spojíme obě uvedené výzvy, lze dospět k závěru, že místo o společnosti vědění bychom měli hovořit o *společnosti intenzivních vědomostních procesů*. Vskutku, to, co můžeme pozorovat, je obrovská a bezprecedentní dynamika procesů souvisejících s věděním. Neustálá inovace se stává podmínkou přežití firmy na trhu, celoživotní učení je nevyhnutelným předpokladem zaměstnanosti, neustálou rekombinací obrovského množství poznatků se produkuje nové a nové vědění, nevyslovené vědění je kodifikováno tak, aby mohlo být distribuováno informačními technologiemi, produkované vědění je neustále podrobováno reflexi a rekombinaci s jiným věděním, čímž dochází jen k další produkci vědění, a tak dále.

Shrňme: pro současnou společnost je typická velká dynamika pěti základních vědomostních procesů, a to: produkce vědění, učení, rozšiřování vědění, aplikace vědění a managementu vědění. Kromě nich lze identifikovat i vědomostní procesy vyššího řádu, vzniklé propojením těchto pěti základních procesů, z nichž nejdůležitější je inovační proces.

Na závěr lze formulovat předběžnou hypotézu, částečně podloženou dostupnými empirickými daty, že vědomostní procesy mají silnou tendenci k sebereprodukci a mají silný multiplikační efekt. Učení plodí učení, inovace si vynucuje další a další inovace, nárůst v produkci vědění vede k ještě vyššímu nárůstu produkovaných poznatků a tak dále. Mohli bychom hovořit o *vnitřním dynamu vědomostních procesů*.

Vzrůstající dynamika vědomostních procesů však také vede k jejich kvalitativní proměně, takže již z definice jim nebudeme s to nikdy úplně rozumět. Samotná jejich reflexe vede k jejich uzpůsobení a proměně. Realita bude vždy o krok napřed před poznáním. To je jen ale další z důkazů toho, že intenzita vědomostních procesů je jedním z nejtypičtějších znaků dnešní doby: „Vtip není v tom, že neexistuje stabilní sociální svět, který bychom poznávali, ale že poznávání tohoto světa přispívá k jeho nestálému či proměnlivému charakteru“ [Giddens 2003: 45].

ARNOŠT VESELÝ je výzkumným pracovníkem Centra pro sociální a ekonomické strategie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se současnými teoriemi modernizace a jejich aplikacemi pro vzdělávací politiku a politiku výzkumu a vývoje. V současné době pobývá na postdoktorské stáži na University of California, Berkeley.

Literatura

- Beck, U., A. Giddens a S. Lash 1994. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, D. 1967. „Notes on the Post-Industrial Society“. *The Public Interest* 7: 24–35, 112–118.
- Bell, D. 1973. *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Böhme, G. 1997. „The Structures and Prospects of Knowledge Society“. *Social Science Information* 36: 447–468.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I*. Oxford: Blackwell.
- Dahlman, C. J. a J-E. Aubert 2001. *China and the Knowledge Economy. Seizing the 21st Century*. Washington, D. C.: The World Bank.
- David, A. P. a D. Foray 2002. „An Introduction to the Economy of the Knowledge Society“. *International Social Science Journal* 171: 9–24.
- Drucker, P. 1969. *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*. New York: Harper & Row.
- Drucker, P. 1994. „The Age of Social Transformation“. *Atlantic Monthly*, Nov. 1994
- Drucker, P. 1998. „From Capitalism to Knowledge Society“. Pp. 15–34 in D. Neef (ed.), *The Knowledge Economy*. Woburn MA: Butterworth.
- Drucker, P. 2001. „The Next Society“. *The Economist*. 3rd November 2001. Pp. 3–20.
- European Commission. 1997. *Towards a Europe of Knowledge*. Dostupné na: <http://europa.eu.int/comm/education/orient/orie-en.html>
- Evers, H-D. 2000. *Epistemic Cultures: Towards a New Sociology of Knowledge*. Bielefeld Working paper 330. University of Bielefeld: Sociology of Development Research Centre.
- Gibbons, M., C. Limoges, H. Nowotny, S. Schwartzman, P. Scott a M. Trow. 1994. *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: SAGE.
- Giddens, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Hakapää, J. 2002. „The Knowledge Society“. Pp. 10–23 in Kazimierz Musiał (ed.), *Approaching Knowledge Society in the Baltic Sea Region*. Gdańsk – Berlin: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

- Hansson, S. O. 2002. „Uncertainties in the knowledge society“. *International Social Science Journal* 171: 39–46.
- Hargreaves, D. 2000. „The Production, Mediation and Use of Professional Knowledge Among Teachers and Doctors: A Comparative Analysis“. Pp. 219–238 in *Knowledge Management in the Learning Society*. Paris: OECD.
- Hollingsworth, R. 2000. *Doing Institutional Analysis: Implications for the Study of Innovations*. ICE – Working Paper Series. Austrian Academy of Sciences.
- Houghton, J. W. a P. J. Sheehan 2000. *A Primer on the Knowledge Economy*. Melbourne: Centre for Strategic Economic Studies.
- Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy* 2000. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Knorr Cetina, K. 1999. *Epistemic Cultures – How the Sciences Make Knowledge*. London: Harvard University Press.
- Landry, R., N. Amara a M. Lamari 2000. *Does Social Capital Determine Innovation? To What Extent?* Paper prepared for presentation at the 4th International Conference on Technology Policy and Innovation, Curitiba, Brazil, August 28–31, 2000.
- Lundvall, B.-Å. 2000. „The Learning Economy: Some Implications for the Knowledge Base of Health and Education Systems“. Pp. 125–142 in *Knowledge Management in the Learning Society*. Paris: OECD.
- Masuda, Y. 1981. *The Information Society as Postindustrial Society*. Bethesda MD: World Futures Society.
- Müller, K. 2002. *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna*. Praha: SLON.
- Neef, D. 1998. *A Little Knowledge Is a Dangerous Thing. Understanding Our Global Knowledge Economy*. Boston: Butterworth-Heinemann.
- Nora, S. a A. Minc 1980. *The Computerisation of Society*. Cambridge MA: MIT Press.
- OECD 1996. *The Knowledge-Based Economy*. Paris: OECD.
- OECD 2001. *Education Policy Analysis*. Paris: OECD.
- Offe, C. 2000. „Společnost práce“. Pp. 183–203 in A. Pongs (ed.), *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.
- Provazník, S., A. Filáček, A. E. Křížová-Frýdová, J. Loudín a P. Machleidt 1998. *Transformace vědy a výzkumu v ČR*. Praha: FILOSOFIA.
- Putnam, R. D., R. Leonardi a R. Y. Nanetti 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ranson, S. 1994. *Towards the Learning Society*. London: Cassell.
- Reich, R. 1995. *Dílo národů*. Praha: Prostor.
- Rodrigues, M. 2002. „The Knowledge Revolution: Old Myths and New Opportunities in a Networked Society“. Paper presented at Conference „Social and Human Capital in the Knowledge Society: Policy Implications“ Brussels, October 28 and 29, 2002.
- Smith, K. 2000. *What is the „Knowledge Economy“? Knowledge-Intensive Industries and Distributed Knowledge Bases*. Paper prepared as part of the project „Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy“ commissioned by the European Commission.
- Stehr, N. 1994. *Knowledge Societies*. London: Sage.
- Stehr, N. 2001. „A World Made of Knowledge“. *Society*. November – December 2001: 89–92.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. New York: Bantam Books.
- Toffler, A. a H. Tofflerová 2001. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.
- Veselý, A. 2003. *Knowledge-Driven Development. Conceptual Framework and Its Application to the Czech Republic*. Disertační práce. Univerzita Karlova: Fakulta sociálních věd.
- Willke, H. 2000. „Společnost vědění“. Pp. 243–262 in Pongs, A. (ed.), *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.
- Zlatuška, J. 2000. *Informační společnost a nová ekonomika*. Podkladová studie č. 20. k Strategii rozvoje lidských zdrojů pro Českou republiku. Praha: NVF. Dostupné na <http://www.nvf.cz/strategie/index.htm>

Dvojí tradice české sociologie náboženství*

ZDENĚK R. NEŠPOR**

Sociologický ústav Akademie věd ČR
a Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha

Two Traditions of Czech Sociology of Religion

Abstract: Regardless of the role religion plays in the world today, i.e. despite the significant de-privatisation of faith in the socio-cultural space and in politics, contemporary Czech sociology of religion is in rather poor shape. The author presents a number of factors to explain this, including the legacy of the communist regime, and low levels of church attendance in the Czech Republic, the latter having been erroneously interpreted as non-religiosity. But the author focuses mainly on one other reason: the discordant legacy of Czech pre-communist sociology of religion and the neighbouring field of social studies. Two different traditions of the subject are identified – the “profane” sociology of religion, founded by T. G. Masaryk, and Catholic religious sociology. Although the former legacy declared itself non-religious and even anti-clerical, in the case of many of its followers this claim was only partially true. In the 1930s and 1940s, when they (especially Prague’s sociological school, which formed a certain opposition to Masaryk) turned more towards Durkheimian attitudes, they emphasised, for example, their own religious experience as a necessary tool for understanding piety. On the other hand, Catholic religious sociology was closely related to church activism, policy, and contemporary social work, i.e. strictly conservative and anti-modern. Its way of understanding modern society was discounted by the former group of scholars, though to at least some degree the two legacies shared similar methodological approaches. Both certainly seem outdated today, but their theoretical and methodological discussions and their findings remain of importance. Consequently, a re-thinking of these legacies and their theoretical backgrounds is still significant for the sociology of religion today.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 447–468

Otevřeme-li posledních pět ročníků *Sociologického časopisu*, respektive i *Czech Sociological Review* (ke sloučení obou časopisů došlo v roce 2002), zjistíme, že témata sociologie náboženství na jejich stránkách prakticky absentují. Nepočítáme-li Šubrtův

* Studie je výstupem z grantu GA ČR, č. 403/03/0339 „Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přiblížování ČR k EU“. Autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: nespor@soc.cas.cz.

metodologický příspěvek,¹ jedná se jen o tři články, interpretující buď české části mezinárodních kvantitativních šetření nebo v jednom případě jde o pokus o nové uchopení partikulárního tématu.² Vzhledem k významu, jehož sociologie náboženství požívá nejen v historické dimenzi, jako jeden z ústředních sociologických oborů od počátku této vědní disciplíny, ale i jako subdisciplína, procházející v současnosti vzhledem k celosvětové deprivatizaci náboženství masivní obnovou a rozkvětem, jde o skutečnost poněkud překvapivou. Situace však není odlišná ani v jediném českém religionistickém periodiku, v brněnské revue *Religio*. Pomineme-li studie věnované mimoevropskému náboženskému prostoru, a tudíž přináležející spíše do sféry zájmu sociální antropologie, sociologie náboženství zde byla prezentována buď jako „pomocná teologická disciplína“,³ nebo ve svém historickém rozměru,⁴ proti pouhým dvěma konkrétním případovým studiím ze současné západní společnosti.⁵ Nehledě na nepřilíš velký rozsah české sociologické obce i její vnitřní problémy, způsobené dosud nezhojenou marginalizací této disciplíny v období vlády komunistického režimu, je tento výčet vpravdě tristní. Česká sociologie náboženství (prakticky) neexistuje, respektive není s to produkovat výstupy, které by obstály v recenzním řízení do uznávaných domácích odborných časopisů, jak o tom ostatně svědčí i nedávný stesk šéfredaktora *SČ/CSR*.⁶ Čím je to způsobeno?

Jedním z možných vysvětlení je stále ještě trvajících vliv ideových a mocenských složek komunistického režimu, které valně nepřály ani sociologii ani religionistice, objevující se v normalizačním období hlavně ve formě tzv. vědeckého ateismu, natož pak jejich interdisciplinární syntéze. „Staří autoři“, jejichž práce byly poplatné vládnoucímu režimu (P. Černý, J. Machálek, A. Sekot ad.), akademickou sféru opustili, aniž však byli nahrazeni mladší badatelskou generací *ipso facto* proto, že sociologii náboženství nebylo možné v českých zemích studovat. Absence sociologie náboženství jako vysokoškolské disciplíny přitom neplatila pouze pro sociologické obory, nýbrž se z historických důvodů dotkla i teologických fakult, takže i moderní česká religionistika, opírající se do značné míry o tuto „líheň“, zůstala tohoto bada-

¹ Šubrt, Jiří: „Čas a disciplína. Klášter jako model.“ *Sociologický časopis* 35, 1999, 1: 89–99. Současné sociologické studie, které v dalším textu nerozebírám, cituji pouze v poznámkách.

² Hamplová, Dana: „Šetření ISSP 1998 – Náboženství.“ *Sociologický časopis* 36, 2000, 4: 431–440; Lužný, Dušan – Navrátilová, Jolana: „Religion and Secularisation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9, 2001, 1: 85–98; Nešpor, Zdeněk R.: „Česká folková hudba 60. – 80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, 2003, 1: 79–97.

³ Štampach, Ivan O.: „Katolická polarizace podle náboženských periodik.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 7, 1999, 2: 199–202; *Idem*: „Současná spirituální scéna a světská společnost.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 8, 2000, 2: 189–193.

⁴ Pokorný, Petr: „K společenské roli prvotního křesťanství.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 7, 1999, 2: 119–128; Nešpor, Zdeněk R.: „Vnější označení a sebeoznačení českých nekatolíků v 18. a 19. století.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 10, 2002, 2: 215–236.

⁵ Lužný, Dušan: „Sociálně-ekologické prvky v hnutí Haré Kršna.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 7, 1999, 2: 189–198; Machálková, Zdeňka: „Anglická sangha. Příklad adaptace théravádské tradice na Západě.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 8, 2000, 1: 97–108.

⁶ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, 2003, 4: 445.

telského rozměru prosta. Avšak platilo-li by (pouze) toto vysvětlení, patnáct let trvání tohoto stavu by bylo vskutku na pováženou; vnukalo by otázku, může-li se konkrétní oborová specializace v současném českém akademickém prostředí vůbec (znovu)zrodit, nebo není-li to naopak jeho institucionální zázemí, které se něčemu takovému urputně brání?

Naštěstí pro českou sociologii náboženství (a sociální vědy vůbec) toto vysvětlení její aktuální nedostatečnosti rozhodně nestačí. Do hry vstupují ještě přinejmenším dva faktory; jednak její zdánlivá neaktuálnost a nepotřebnost a také rozporné dědictví dosavadního vývoje tohoto oboru v českém i celosvětovém kontextu. Přestože tato stať bude věnována výhradně upozornění na druhý faktor, sluší se alespoň naznačit i ten první.

Vysoká míra sekularizace české společnosti, která má svůj původ nejpozději v první polovině 20. století (či spíše již ve století 19.), projevující se nejzřetelněji v poměrně malém počtu občanů, hlásících se v censech i dalších šetřeních ke konkrétnímu náboženskému vyznání, totiž jakoby *ipso facto* marginalizovala význam sociologie náboženství z důvodu neexistence jejího výzkumného pole. Česká republika jakoby byla výjimkou potvrzující pravidlo, extrémním případem jedné ze dvou nenáboženských sfér současného světa, identifikovaných P. L. Bergerem, zatímco všechny ostatní prožívají zásadní návrat náboženství do veřejné sféry [Berger 1999: 9–11]. Jenže tak tomu rozhodně není. Jak totiž na základě kvantitativní analýzy ukázala D. Hamplová, „to, co Češi odmítají, není nadpřirozeno jako celek, ale spíše tradiční náboženské systémy a organizované náboženství obecně“ [Hamplová 2000: 43], přičemž autorovy kvalitativní výzkumy tuto skutečnost potvrzují i v delší časové perspektivě [Nešpor 2003: 95]. Orientovat sociologii náboženství výhradně na studium organizované religiozity se tudíž ukazuje jako chybné, v českém prostředí stejně jako kdekoli ve světě. Znamená to nebrat do úvahy nejružnější privatizované formy náboženství a v neposlední řadě i funkční ekvivalenty tradičních náboženství, ačkoli na jejich význam již před bezmála sto lety upozornil É. Durkheim [Durkheim 1976: 429–431] a nejnověji tak činí kupříkladu M. Midgleyová [Midgley 2002]. A tak stejně jako každý pokus o sociologický rozbor fenoménu současného náboženství, který zůstává omezen na jeho organizované podoby, můžeme jednoznačně označit za chybný,⁷ lze považovat tento typ akademické legitimace absence sociologie náboženství v současném českém prostředí za zásadní omyl, ne-li přímo za zlou vůli bránící náležitému rozvoji moderní sociální vědy. Analýzy současné české společnosti vycházející z pozic sociologie náboženství jsou totiž vysoce důležité z toho důvodu, že vedou k rozkrytí implicitně přítomných hodnotových sfér, které výrazně ovlivňují například ekonomické chování v jeho širší dimenzi.

Závažnějším argumentem vysvětlujícím absenci sociologie náboženství je naopak její vnitřní rozporuplnost a v mnoha ohledech přímo paradigmatická krize. Její odstup od tzv. sekularizační teorie, k němuž došlo v 80. a především v 90. letech 20. století (alespoň částečný přehled podal Lužný [Lužný 1999: 107–121]), totiž znamenal zásadní rozkol mezi různými formami této disciplíny a přístupy k hodnocení

⁷ Viz mou recenzi v *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38, 2002, 5: 637–641.

jejího předmětu. Žijícímu klasikovi P. L. Bergerovi, jednomu z prvních badatelů, kteří opustili sekularizační teorii, tak je na jednu stranu aplaudováno, aby zároveň byly důrazně zpochybňovány některé premisy jeho díla pro jejich teologickou podmíněnost [Woodhead et al. 2001]. Sociologie náboženství se totiž v celosvětovém měřítku doposud nedokázala vymanit ze závislosti na dvojí tradici, z níž vyšla, W. Davisem identifikované jednak v (protináboženském) osvícenství a zároveň v (nábožensko-konzervativní) romantice [Davis 1987: 393–395]. Přitom je třeba říci, že česká sociologie náboženství v tomto ohledu vlastně kdysi značně předběhla svou dobu, neboť tentýž rozpor v ní vyvrcholil již v meziválečném období. Tím spíše je ovšem obtížné na tuto její tradici/tradice jakkoli navazovat, což značně ztěžuje současnou (re)konstituci sociologie náboženství jako vědní disciplíny v České republice a její „přijetí“ akademickým společenstvím.

Rozbor vrcholů i slabých míst české sociologie náboženství v období před druhou světovou válkou⁸ bude hlavním tématem následujících řádků; jejich úkolem však nebude jen nějaké „historické ohlédnutí“, nýbrž především upozornění na skutečnost, že centrální témata sociologie náboženství jsou vlastně stále aktuální a „nevyřešená“, aniž by to nezbytně implikovalo přímou návaznost na jejich někdejší konceptualizaci. Půjde tedy o jakýsi „dialog s klasiky“, jak kdysi napsal R. K. Merton [Merton 2000], jehož cílem by mělo být naznačení možností a směrů, jimiž by se česká sociologie náboženství měla nadále ubírat v souvislosti s širším vývojem této disciplíny ve světě. Jde přitom o krok o to potřebnější, že je přinejmenším v posledním půl století první svého druhu,⁹ zatímco jiné humanitní a společenskovědní disciplíny, věnující se vědeckému studiu náboženství, již takové ohlédnutí v poslední době podnikly [zejm. Jan 2000; Pavlincová, Horyna 1999: 185–233; Horyna, Pavlincová 2001].

⁸ Záměrně nechávám stranou problematiku vývoje české sociologie náboženství po roce 1948, protože její komplexní zhodnocení by vyžadovalo rozsáhlý, dosud neprovedený výzkum. Její témata se totiž objevovala nejen v „oficiální“ vědecké práci z empirické sociologie náboženství (E. Kadlecová) a v ideologicky podmíněných studiích tzv. vědeckého ateismu, ale také v dalších výzkumech přesahujících hranice „čistých“ oborů a především v dobově velmi významných diskusích mezi (reformními) komunisty a křesťany (J. Gabriel, V. Gardavský, R. Kalivoda, M. Machovec ad.), které nakonec spolu s dalšími příčinami vedly k jejich širšímu rozpracování v disentu. (Zatímni) odsunutí reflexe sociologie náboženství v tomto období, kterou nelze oddělovat od celospolečenského vývoje, přitom lze ospravedlnit její minimální návazností na dřívější tradici a zároveň problematikou jejího minimálního možného uplatnění dnes. Nejde přitom (jen) o ideologickou podmíněnost sociologie náboženství v tomto období (včetně těch jejích částí, které se „jmenovaly jinak“), jako spíš o její teoretické a metodické zázemí (zejména sekularizační teorii), jež je neslučitelné se současným vývojem této disciplíny.

⁹ Jediné obsáhlejší výklady dějin české sociologie, včetně sociologie náboženství a náboženské sociologie, mnohdy ovšem nepřesahující rozměr komentované bibliografie, podali [Král 1937: 183–220]; [Bláha 1997]; [Vaněk 1981: 181–187]. Okrajověji se tomuto tématu věnovali [Machotka, Ullrich 1928: 54–58]; [Novák, Novák 1995: 1155, 1579].

Odkaz T. G. Masaryka a česká sociologie náboženství

Počátky české sociologie, včetně spekulací o sociálním významu a funkci náboženství, bývají shledávány v díle herbartovce G. A. Lindnera [Král 1937: 139, 183–187; Machotka, Ullrich 1928: 54], za jejího skutečného zakladatele však je poprávu považován až T. G. Masaryk. Jeho stěžejní význam pro konstituci a další vývoj disciplíny přitom obzvlášť výrazně dokumentují právě sociologické analýzy náboženství [Nešpor 1999: 349–350], stejně jako metoda „sociologického realismu“, kdy „celá česká sociologie vlivem Masarykovým ... zaujímá prostředkující stanovisko jak v poměru individua ke společnosti a výše jejich vlivu na společenské dění, tak v poměru sociologie k psychologii. Není extrémních individualistů a dialektických subjektivistů, aniž, až na jeden případ, kolektivistů a objektivistů“ [Machotka, Ullrich 1928: 56; viz také Bláha 1997: 29].

Stěžejní sociální význam, který Masaryk přikládal náboženství (včetně jeho organizovaných forem), se projevil již v jeho habilitační *Sebevražďě*, kde zdůraznil vliv noetické nejistoty, způsobené absencí náboženské víry, na růst moderní sebevražednosti, stejně jako na další negativní sociální jevy typu alkoholismu a prostituce [Masaryk 1998: 175]. Rozhodně přitom popřel souvislost růstu vzdělanosti se sebevražedností a přestože do jisté míry anticipoval Durkheimovu představu o vlivu jednotlivých náboženských tradic a míry jejich socializace na sebevražednost populace, důležitější pro něj bylo historicko-sociologické stanovisko Comtova, předpokládající vyšší „evoluční vyspělost“ protestantismu před katolicismem. Nakonec se pokusil i o pozitivní výhled do budoucnosti, o návrh, jak rostoucí míře sebevražednosti předejít: „My potřebujeme náboženství, potřebujeme zbožnost“ [*ibid.*: 181], přičemž mezi jednotlivými křesťanskými vyznáními dával přednost, stejně jako i v osobním životě, asketickému protestantismu kongregacionistického typu, zřetelně „necírkevní“ a protiklerikální orientace. Přestože Masaryk věnoval určitou pozornost sociologické analýze náboženství také v *Základech konkrétní logiky*, v *Otázce sociální* a i v dalších spisech a přestože český překlad *Sebevraždy* na sebe nechal dvacet let čekat, již A. Vaněk upozornil, že právě tato studie je pro pochopení Masarykových úvah o náboženství zásadní [Vaněk 1981: 81]. Už zde se totiž objevily konstitutivní prvky jeho charakteristiky sociální role náboženství, které byly později jen doplněny, ale stejně tak metodické problémy veškerých jeho dalších děl, v nichž sice využíval empirických dat, nicméně interpretoval je dost svévolně ve prospěch vlastního filozofického náhledu na společnost a její historický vývoj. *Sebevražda* zároveň výrazně ovlivnila dobové diskuse české sociologie náboženství, a to i na straně Masarykových oponentů; pro královéhradecké katolické sociology, o nichž bude řeč níže, dokonce nadlouho byla jediným „pozitivním přínosem“ jinak nenáviděného Masaryka.

K vlastní definici náboženství, která se pro další českou sociologii náboženství stala *de facto* normativní, Masaryk došel v neméně významném souboru přednášek *V boji o náboženství* [Masaryk 1904]. Náboženství mu zde nebylo ani filozofií, ani mravností, ani kultem, avšak už ani církevní příslušností a dokonce ani mystikou, nýbrž „praktickým řešením problému věčnosti“, vůdčí duchovní silou vedoucí k pozitivním individuálním i sociálním hodnotám [Masaryk 1904: 19–26; srov. Gabriel,

SVoboda 1993: 5–27; Havelka 2003]. Masaryk sice na jednu stranu upřednostňoval individuální dimenzi religiozity, niternou osobní zbožnost, kterou už na rozdíl od *Sebevraždy* explicitně vymezil proti vnějškovému církevnictví [*ibid.*: 36], zároveň však náboženství charakterizoval jako nezbytný a jediný možný základ sociálního provozu. Synergismus člověka/společnosti a Boha, pojem vypůjčený z pravoslavné teologie a filozofie, v Masarykově pojetí získal zcela nový obsah – úlohou jedince i lidských kolektivů podle něj byla aktivní participace na v dějinách se projevujícím díle Prozřetelnosti. Poslední rozměr veškerého lidského jednání byl rozměrem nahliženým *sub specie aeternitatis*, což se typicky projevilo i v jeho výkladu českých dějin (dobovou diskusi pregnantně shrnul Havelka [Havelka 1995]) nebo v úvahách o mentálním ustrojení jiných evropských národů. Vzhledem k vlastní náboženské zkušenosti a s dobře patrným odkazem na Wiliama Jamese přitom Masaryk zdůraznil nezbytnost religijní autopsie pro sociologické poznání náboženství. Zcela zákonitě proto bojoval vůči jakémukoli sociologickému redukcionismu, jenž v jeho době představovala především durkheimovská škola.

Jak to vyplývá již z jeho definice sociálního jevu/faktu jako (výlučného) předmětu sociologického zkoumání, jediným důsledným durkheimovcem naopak byl v českém akademickém prostředí Antonín Uhlíř [Uhlíř 1932: 188–202]. Ten sice nepopíral smysluplnost historických výkladů v rámci sociologie, proti Masarykovi však argumentoval soudobým objektivismem francouzské sociologické školy a v neposlední řadě zásadním odmítnutím jakékoli mimoempirické „sociologické imaginace“. Uhlíř proto hájil v západní Evropě tehdy běžné, ale v českých zemích extrémní stanovisko, že „individuálními city věřícího nelze ... vysvětlit ani složité soustavy představ a obyčejů, na nichž je složeno náboženství, ani autority, která tyto způsoby myšlení a jednání vnucuje údům církve“ [*ibid.*: 198]. Tím sice nebyl popřen sociální význam náboženství, avšak byl redukován na svou sociálně-utlačivou (neboť integrační) roli, zatímco sociologické studium mělo rezignovat na výzkum mimoempirických náboženských skutečností. Bylo-li by tomu tak, česká sociologie by s jistým zpožděním opakovala vývoj sociologie francouzské, především její zřetelný posun od díla Comtova k Durkheimovu, Maussovu a Lévy-Bruhlovu. Uhlíř však se svou pozdní kritikou Masaryka zůstal osamocen, neboť všichni další čeští sociologové zůstali (alespoň verbálně) věrni Masarykovu odkazu. Tím nemá být řečeno, že v „otázce Masaryk“ neexistoval zásadní rozpor mezi pražskou (umírněně proti-masarykovskou) a brněnskou (masarykovskou) školou; oba proudy české sociologie nicméně pojímaly náboženství do značné míry subjektivisticky a jeho sociální význam oceňovaly pozitivně, byť se třeba stavěly vůči jeho konkrétním církevním formám.

Typickým příkladem badatele, který ještě posílil Masarykův vliv, byl vůdčí myslitel brněnské sociologické školy I. Arnošt Bláha. Snad to bylo i tím, že samotná Bláhova cesta k sociologii byla obdobně úzce svázána s náboženstvím; byl to totiž právě on, kdo ještě jako královéhradecký katolický seminarista vystoupil se silně modernistickým referátem na druhém sjezdu *Nového života* na Velehradě (1899) [Sedlák 1995: 370–371; Marek 1999: 35–39]. Za svůj „havlíčkovský“ postoj byl ovšem Bláha ze semináře vyloučen, což jej vedlo k filozofickým a sociologickým studiím,

učitelskému povolání a nakonec na brněnskou katedru sociologie. Právě zde se však projevila jak Bláhova osobní dispozice, tak i jeho závislost na Masarykovi. Přestože totiž v Paříži studoval u Durkheima, nikdy plně nepřijal jeho – natož pak Marxův – sociologický objektivismus [např. Bláha 1968: 210, 227], nýbrž s Masarykem zdůrazňoval nezastupitelnou (a neredukovatelnou) sociální roli náboženství. V duchu weberovského požadavku nehodnotící sociologie sice důsledně odmítal zanášení vlastních náboženských představ do sociologické práce, úzká spojitost sociologického a etického uvažování nicméně v Bláhově díle zůstala trvale patrná. „Člověk je člověk“, tvrdil, „a proto mluví, hospodaří, žije v právním řádu, má náboženství, je mravný ... (přičemž) mravnost je vyrůstání duchovního řádu společnosti z nitra jedince“ [Bláha 1922: 16–17]. Na rozdíl od tradiční společnosti, představované v jeho době lidovými rurálními vrstvami, pro kterou byla typická sociálním tlakem podmíněvaná etická a integrační funkce magicky pojímané religiozity [Bláha 1925: 160–164], došlo podle něj v moderní městské společnosti k oddělení náboženství a etiky, takže se církevní náboženství stalo „pouhým“ světonázorem, či spíše – tento termín ovšem Bláha samozřejmě neužíval – symbolickým universem [Bláha 1922: 82]. Individualizaci a odcírkevnění náboženského života však Bláha rozhodně nepokládal ani za negativní ani za protináboženský jev. Naopak zdůrazňoval, že privatizovaná religiozita je ústřední hybnou silou sociálního pokroku [*ibid.*: 264, 266–271]. Stejně jako ve své studii dvou sociálních a pracovních skupin [Bláha 1925] sice zdůraznil závislost náboženských představ na „vývojovém stupni“ společnosti, nepřiklonil se však k Durkheimově pozici předpokládající jednosměrnost této závislosti a setrval i na Masarykovu stanovisku, že přinejmenším jedním z „léků“ pro soudobou společnost je necírkevní, eticky angažované křesťanství [Bláha 1922: 269, 271; Bláha 1925: 190].

Silný Masarykův vliv na českou filozofii a sociologii náboženství v období do druhé světové války vedl i k tomu, že třeba Josef Tvrđý, tradičně označovaný za jednoho z nejvýraznějších českých pozitivistů, tvrdil, že náboženství nelze plně pochopit jeho racionalizací [Tvrđý 1921: 6, 75]. Tento vliv, nebo alespoň konvergence k dané myšlenkové linii, přitom zasáhl nejen liberálně orientované protestantské autory (např. F. Linharta), ale i výrazné Masarykovy oponenty – sociologa E. Chalupného, filozofa E. Ráďla či religionistu O. Pertolda [Nešpor 1999: 352–353, 355–356]. Pro všechny zmíněné autory přitom bylo charakteristické úzké sepětí mezi sociologií (náboženství) a filozofií (ať už její základ představovala filozofie dějin nebo noetické úvahy), které vedlo k vysoké míře spekulativnosti jejich úvah. Sociologie zde byla především „systémem“, vycházejícím nejprve z filozofie dějin, jak tomu v českém prostředí bylo u Masaryka, a potom ze synchronního pohledu, za jehož nejvýraznějšího představitele můžeme považovat E. Chalupného a který vyvrcholil strukturálním funkcionalismem pozdního I. A. Bláhy. Šlo o vývoj, který v zásadě kopíroval nebo i anticipoval vývoj evropské a světové sociologie. „Abstraktní empiricismus“, pejorativně takto označený Ch. Wrightem Millsem [Mills 2002: 58–84], se totiž v akademickém prostředí etabloval až okolo druhé světové války. Česká sociologie náboženství se však přesto od paralelního zahraničního vývoje tohoto oboru výrazným způsobem lišila. Byl to především její zmiňovaný důraz na autopsii, či alespoň „vnitřně rozumivý“ pohled na skutečnost náboženství, který vedl k předřazování ná-

boženství sociálním a ekonomickým determinantům a který nedovoloval redukcionistické zjednodušování sociologického chápání náboženství.

Z masarykovského vlivu se postupně vymaňovala teprve další generace našich sociologů, úžeji spojená s pražskou školou, debutující nejdříve koncem 20. let 20. století. Mezi těmito badateli se ovšem sociologie náboženství již netěšila takovému zájmu, přestala být *conditio sine qua non* jakéhokoli sociologického studia. Sociologii náboženství sice pěstovali nejvýraznější autoři této generace, Otakar Machotka, Miroslav Moudrý a Zdeněk Ullrich, avšak jen jako jedno, spíše okrajové pole svých odborných zájmů. Ve všech případech přitom šlo o výzkumníky, kteří opusili „velké teorie“ ve prospěch konkrétní empirické práce.

Machotka zřetelně akcentoval etické aspekty sociálního provozu [Machotka 1927, 1928–29], přičemž sice popřel Masarykův – a především Benešův – „kritický realismus“, nevzdal se však kritiky Durkheima za jeho odmítání individualismu a v neposlední řadě i mimoracionální role náboženství, jež takto unikala sociologickému zkoumání [Machotka 1927: 124–131]. Naopak společná práce Machotky a Ullricha byla „humanisticko-náboženskému“ dědictví české sociologie podstatně vzdálenější. Předpokládala, že sociologie „rozřeší“ náboženskou a mravní otázku nikoli sice prostřednictvím biologického determinismu, avšak zcela v intencích Durkheimovy školy [Machotka, Ullrich 1928: 66–67]. Jejím prostřednictvím bude zrušeno Kantovo rozdělení světa na přirozený a nadpřirozený, neboť sociologie dá základ „novému pozitivnímu názoru světovému“ [ibid.: 71]. Machotka sám ovšem jakoby o tom nebyl úplně přesvědčen, jak ukazují jeho o málo pozdější úvahy o využití sociologie v rámci teologického diskurzu, které se vracejí zhruba na pozice T. G. Masaryka a I. A. Bláhy, ovšem s tím rozdílem, že sociologie přestala být spekulativní disciplínou a své vývody opírala o výsledky empirických šetření [Machotka 1928–29]. Redukcionistický postoj zaujal naopak L. Kunte [Kunte 1920] a především Z. Ullrich, jenž se mezi sociology náboženství zařadil sociálně-psychologickou studií nově vzniklé malé náboženské sekty na Hané [Ullrich 1927; srov. Janišová 1998: 48–49], kde zdůrazňoval spíše iracionální stránku náboženského přesvědčení, o kterém neváhal hovořit jako o „bludu“. Jako jediný z našich sociologů náboženství té doby tak měl blízko k soudobému zahraničnímu vývoji oboru, jak o tom svědčí i jím zpracovaná hesla pro *Ottův slovník naučný nové doby* [podrobněji viz Nešpor 1999a: 238]. Masarykovskou linii badatelské blízkosti náboženským skutečnostem opustil i slibně začínající, naneštěstí však dnes téměř zapomenutý národopisec a sociolog venkova M. Moudrý [Moudrý 1941, 1942], spolu s Bláhou hlavní autor recenzí z oblasti sociologie náboženství v brněnské *Sociologické revue* [Bláha 1997: 112].¹⁰ Specifický, „profesní“ typ náboženství – religiozitu českého venkova – totiž chápal jako ideologický výraz a aktivní uplatnění selských činností, potřeb a aspirací. Jinak

¹⁰ Právě tyto recenze, jejich množství i obsah přitom svědčí jak o tehdejšímu významu sociologie náboženství pro obecnou sociologii, tak i o dlouhotrvajícím Masarykově vlivu na naši sociologickou tradici. Dnes bychom pro tuto informativní činnost naneštěstí jen stěží hledali paralely.

řečeno, náboženství podle jeho názoru pramenilo z nenáboženských, sociálních a ekonomických skutečností. Přestože přitom Moudrý hodnotil toto selské náboženství v zásadě pozitivně, jako „tvůrčí syntézu“, pokládal je jen za určitou vývojovou etapu lidského myšlení, takže neméně pozitivně hodnotil postupný zánik lidové zbožnosti. Tím se v zásadě ztotožnil s celosvětově módní evolucionistickou kritikou náboženství [viz Waardenburg 1997: 34–35], stejně jako z jiné strany Z. Ullrich.

Česká sociologie náboženství tedy nikdy nepodlehla sociologickému či ekonomického redukcionismu Comtovu a Marxovu a pro své náboženské či alespoň náboženství blízké zázemí zůstala nadlouho imunní i vůči „metafyzickému“ (Machotka) durkheimovskému výkladu, jenž náboženské skutečnosti převáděl na jejich imanentní sociální funkce. „Platila“ za to ovšem svou významnou religijní podmíněností, jež vedla buď k její dějinně-filozofické orientaci a/nebo k metodickému požadavku subjektivního náboženského autopsismu u novějších autorů. Teprve nedlouho před druhou světovou válkou začali někteří čeští sociologové náboženství důsledně požadovat empirický výzkum, a to ruku v ruce s příklonem k sociologickému objektivismu. Tento vývoj, pro který bychom našli významné paralely v evropské i americké sociologii té doby, však potom narušila druhá světová válka a zcela ukončil komunistický převrat. Poválečná sociologie, třebaže se příležitostně angažovala i na poli sociologie náboženství (E. Kadlecová), se již ubírala odlišným směrem. Témata druhdy vyhrazená sociologii náboženství uzurpovali marxističtí ideologové a v normalizačním období vědečtí ateisté, nebo se jim věnovali etnografové a folkloristé z pozic akcentujících vymírání tradiční religiozity a celkovou sekularizaci české společnosti (A. Navrátilová, O. Nahodil, O. Pertold, A. Robek).

Avšak tímto stručným výčtem nejdůležitějších děl a metodických premis českých sociologů náboženství naše téma rozhodně nevyčerpáváme. K sociologickému studiu tohoto fenoménu se totiž v českých zemích, a nejen zde, hlásila ještě jedna významná myšlenková škola, třebaže jí tento nárok byl ze svrchu zmíněných pozic upírán [např. Král 1937: 209; Bláha 1997: 31].

Katolická sociologie v českých zemích

Nezávisle na vývoji moderní, postosvícenské vědy a začasté proti němu se konstitovala i teologická, v našem případě především katolická, myšlenková linie, která profánní sociologii náboženství dokonce v mnohém předcházela. Šlo o skupinu sociálně a politicky angažovaných teologů, kteří – podobně jako Masaryk! – spatřovali klíč k řešení soudobých sociálních problémů a krizí spojených s modernizací v restituci (svého) náboženství jako výlučného symbolického univerza, přičemž svou akademickou debatu mnohdy přenášeli i do konkrétní sociální práce nebo politické činnosti. Sociologie v tomto případě splývala se sociální teologií, takže kupříkladu v obecném povědomí americké veřejnosti je dodnes ztotožňována (profánní) sociologie s (protestantským) hnutím náboženské sociologie (*social Gospel*) a dokonce se socialismem [Reed 1982; Nisbet 1987: 386].

Na katolické straně bylo sociálně-reformní teologické hnutí výrazně podpořeno známou encyklikou Lva XIII. *Rerum novarum* (1891) a celým hnutím tzv. katolické moderny [Marek 1999: 9–27], končícím až r. 1907 protimodernistickou encyklikou *Pascendi*, ztotožňující modernismus se „zhoubnými“ vlivy sekularizace, moderní vědy, liberalismu a socialismu. Dělnická otázka se ovšem brzy vrátila na pořad dne v přímé souvislosti s bolševizací Ruska a zároveň se silným protikomunistickým přesvědčením nového papeže Pia XI. Obavy z možné socialistické revoluce přitom papeže ve 20. letech vedly k důkladné reorganizaci *Katolické akce*, která se měla stát „předvojem“ církevní misijní i sociální politiky, úspěšně konkurujícím socialistické a protináboženské propagandě. Shodně bylo motivováno i posílení role laiků v církvi, a to jak v misijní, tak i pastorační a církevně-správní činnosti. A právě tyto nové podněty, po svém se snažící o „vyvedení katolické církve z ghetta“ (ostatně stejně jako Vatikánské dohody), probudily především mezi francouzskými a belgickými teology nový zájem o náboženskou sociologii. Nová *sociologie religieuse*, za jejíhož hlavního představitele bývá pokládán Gabriel Le Bras, věnovala oproti dřívějším katolickým sociologům velkou pozornost empirickým výzkumům. Stanovila si za úkol podrobné zmapování soudobého poklesu náboženskosti, projevujícího se snižováním návštěvnosti kostelů, církevní obřadnosti vůbec i menším zájmem o katolické politické stranictví. Za hlavního viníka tohoto procesu přitom katoličtí sociologové považovali migraci do měst, čímž došlo k jejich sblížení s paralelní tradicí profánní sociologie náboženství [Berger 2002: 292]. Le Bras a jeho kolegové však nadto navrhovali také konkrétní strategie řešení tohoto stavu, jež by daný proces zvrátily ku prospěchu církve. Katolická sociologie se pochopitelně nevzdala své sociální a politické angažovanosti a tím méně svého náboženského přesvědčení.

Česká katolická sociologie přitom časově předcházela profánní sociologii (náboženství). Jejím zakladatelem, autorem, který do české odborné diskuse jako první uvedl dělnickou otázku, byl brněnský katecheta Matěj Procházka [Procházka 1872–73], zanedlouho následovaný E. Kadeřábkem, A. Lenzem, R. Neuschlem a dalšími katolickými kněžími [Král 1937: 208]. Na konci 19. století se katolická sociologie dokonce stala učebním předmětem bohosloveckých škol, dávno před konstitucí sociologie jako samostatného oboru na filozofických fakultách [viz Machotka, Ullrich 1928: 62]. Tuto tradici reprezentoval na počátku 20. století především kanonický jurista Alois Soldát, jehož dobové intelektuální a publicistické diskuse o aktuálních společenských otázkách zavedly k jejich „populárně-teologické“ prezentaci [Soldát 1905, 1906]. Vezmeme-li za příklad jeho spis o svátosti manželství (neboť i bytová otázka – jeho druhé velké téma – byla Soldátovi problémem především proto, že hrozila rozvratem rodinného života; [Soldát 1905: 39–40]), autor v něm dokazoval výlučnou správnost katolického pojetí manželství [Soldát 1906: 40–44], brojlil proti antropologickým teoriím postulujícím dávnou polygamii [ibid.: 10–16, 29–30] atd. Z dnešního pohledu přitom působí obzvlášť komicky kupříkladu jeho snaha dokázat, že „mnohoženství neohrožuje tak hlavního účelu manželství jako mnohomužství“ [ibid.: 29], ačkoli se nijak nevymykala dobovým teologickým (a nejen teologickým) představám. Poměrně široce rozpřážená teologická spekulace se tak záhy navrátila do mezí, určených jí katolickou ortodoxií, stejně jako ve všech ostatních pří-

padech. To však neznamenalo rezignaci na sociálně-reformní působení, právě naopak. Soldát svá díla psal především proti liberálním snahám o zavedení manželské rozluky (tj. rozvodu v dnešní terminologii¹¹), respektive ve prospěch státní a obecní intervence při řešení bytové krize [Soldát 1905: 85n.]. Zároveň však, a právě tím překročil hranice sociálně angažované teologie směrem k náboženské sociologii, analyzoval příčiny krizových jevů sociologickou metodou. Například rozdíly v rozvodovosti mezi protestantskými zeměmi (v katolických zemích rozvody v dnešním slova smyslu nebyly povoleny) vysvětloval rozdílným sňatečním věkem, zatímco mezi zeměmi s konfesijně smíšeným obyvatelstvem poměrem mezi stoupenci jednotlivých vyznání [Soldát 1906: 153, 155–156].

Vrcholem Soldátovy publicistické činnosti se stal jeho rozsáhlý *Nástin* [Soldát 1913], pojednávající o základech ekonomické teorie, počínaje soudobými teoretickými diskusemi přes rozbor různých typů vlastnictví až po otázky státní intervence do ekonomické sféry. Autor přitom shrnul, že pracuje „ponechávající odborné vědě národohospodářské hlavní slovo ve všem, co jest její výlučnou doménou, dožadující se ovšem stejného práva všude tam, kde se jedná o otázky mravní, nezřídka tak úzce spjaté s otázkami hospodářskými“ [*ibid.*: vii]. V tomto ohledu můžeme dokonce Soldátu považovat za předchůdce úvah o nábožensko-etické a sociální zakotvenosti ekonomického jednání, které v současnosti představují vůdčí směr jak v ekonomické sociologii [např. Swedberg 2003], tak etice [např. Sen 2002] a v mnohém modifikují dosavadní neoklasické paradigma ekonomie. Toto zjištění ovšem vůbec neznamená Soldátovu výjimečnost, podobným směrem se totiž v téže době ubíraly úvahy velké části katolických sociologů a ekonomů, stejně jako německá sociologie obecně a M. Weber zvláště; tato významná perspektiva však naneštěstí byla pozdější ekonomikou zpochybněna a marginalizována, takže k jejímu podstatnějšímu rozvoji došlo opět až po bezmála sto letech nečinnosti. Soldátovo dílo je v tomto směru spíše příznakem autorovy dobré znalosti tehdejších vědeckých diskusí než vlastní badatelské práce, stejně jako tomu bylo třeba v případě jeho polemiky s marxismem [Soldát 1913: 32, 144–177]. Sluší se přitom připomenout, že obdobným způsobem s Marxem o dekádu dříve v českém písemnictví polemizoval už Masaryk [Masaryk 1930: 14–22], avšak zatímco Masarykův spisek svým populárním zpracováním dokázal oslovit nejširší masy a v krátké době se dočkal hned několika vydání, recepce Soldátova díla zůstala – na rozdíl od jeho drobnějších prací – pro jeho intelektuální náročnost a značný rozsah prakticky omezena na katolické bohoslovce a malou část zainteresované laické veřejnosti. Jeho teoretická výše neměla s praktickou každodenností a s reálnými potřebami nižších sociálních vrstev, jejichž problémy chtěla řešit prostřednictvím solidarismu, stejně jako s jejich kognitivními možnostmi společného prakticky vůbec nic.

Masarykovo dílo jsem nezmínil náhodně; k jeho ranému tématu, suicidii, se totiž v tomtéž období vrátil další z českých katolických sociologů, František Reyl [Reyl

¹¹ Katolické kanonické právo (a stejně tak rakouské právo občanské) znalo „rozvod od stolu a/nebo lože“, rozumělo jím však dočasné nebo trvalé přerušení manželských styků bez možnosti uzavření nového manželství. Viz Soldát [Soldát 1906: 139–147].

1904]. Reylova konceptualizace sebevraždy středškolských studentů vycházela z dobové významnosti tohoto fenoménu, přičemž za jeho hlavní příčiny shledával „předčasnou četbu“ [*ibid.*: 7, 28n.], první náznaky sexuální výchovy na školách, k nimž dávali popud v jeho očích „zvrácení pedagogové“ [*ibid.*: 8, 21], a konečně sociální nápodobu vyvolanou mediální ozvučností těchto případů [*ibid.*: 33–35]. Autor tu sice rozhodně nepřekročil hranice dané katolickou ortodoxií, avšak jeho argumentům nelze upřít jistou sociologickou dimenzi, projevující se například přitakáním Masarykově *Sebevraždě* [Reyl 1904: 36], ačkoli většina katolických autorů té doby s Masarykem spíše polemizovala nebo jej upřímně nenáviděla [viz Zumr 2003]. O Reylově snaze vykročit z „katolického ghetta“ (Putna) směrem k modernistické snaze o celospolečenskou (respektive celonárodní) recepci sociální teologie svědčí i jeho dovolání se (českého bratra) Komenského [*ibid.*: 39]. Závažnější než tato časová úvaha však byl Reylův pokus o komplexní uchopení náboženské sociologie [Reyl 1914].¹² Spisovatel tu kritizoval dosavadní (profánní) empirickou sociologii za to, že nabízí toliko situační analýzy sociálních problémů, avšak nikoli jejich řešení, jejichž základem by bylo „i v dnešní době velikých převratů na poli hospodářském“ respektování „věčného a nezměnitelného zákona, jež Bůh učinil základem světového řádu“ [*ibid.*: 6]. Tím Reyl sdostatek jasně, a v českém akademickém prostředí jako první, vymezil vzájemné postavení sociologie náboženství a náboženské sociologie z úhlu pohledu druhé disciplíny: sociologie náboženství měla shromažďovat empirická data, na jejichž základě (a zároveň na základě daném Zjevením) měla katolická sociologie nabízet alternativní normativní přístupy k modernizaci a dalším sociálním změnám. Z tohoto úhlu pohledu Reyl řešil především otázky „sociologické podstaty“ jednotlivce i sociálních a ekonomických útvarů a jejich vzájemných vztahů, přičemž na jednu stranu zdůraznil neredukovatelnost jedince na svého druhu „předváděče sociálních rolí“ a tedy úlohu individuality v dějinách [*ibid.*: 45–60], zároveň však i jeho podřízenost obecnému prospěchu, projevující se nejzřejměji uznáním *magisteria* katolické církve [*ibid.*: 65–66, 174–175, 260n.]. Vyústěním těchto úvah se zákonitě stala katolická sociální filozofie, svou ozvučností ovšem nepřesahující okruh modernisticky orientovaných teologů a jejich laických posluchačů, kritizující jak liberální důraz na individuum, tak i socialistické koncepty revoluční změny vlastnických vztahů. Jinak řečeno, Reyl se (nijak překvapivě) přiklonil k solidarismu a křesťanské demokracii, zohledňujícím jednak „pospolitost výrobců“ ve smyslu účinné křesťanské lásky mezi vlastníky a pracujícími a zároveň požadavek odbořového i politického zastoupení všech sociálních vrstev (tříd), na prvním místě dělnictva [*ibid.*: 333–348]. *Ex post* tak legitimoval dosavadní působení některých českých a především moravských (J. Šrámek) křesťanských sociálů v politice, stejně jako obecnější nárok modernisticky orientovaných duchovních na (znovu)získání role názorových vůdců ve společnosti. Po již zmiňované encyklice *Pascendi*, která katolickým duchovním stanovila velmi pevné (a pro českou veřejnost už nekeptova-

¹² Kniha se dočkala ještě druhého, přepracovaného vydání pod názvem *Sociologie v politice* (1924). V této podobě ji ve své recenzi ostře odsoudil I. A. Bláha, k tomu viz [Bláha 1997: 103].

telné) hranice těchto snah, však nešlo než o „labutí píseň“ doznívající modernistické vlny katolické sociologie. K jejímu opětovnému oživení došlo až v díle B. Vaška o více než dekádu později.

Přestože totiž Bedřich Vašek debutoval již na konci druhého desetiletí a ve 20. letech 20. století byl zaujat morálními studii [Vašek 1924, 1926], jeho hlavní dílo *Křesťanská sociologie* [Vašek 1929–33], stejně jako naléhavé konkrétní sociální studie a úvahy [Vašek 1936, 1937a], spadají až do následujícího desetiletí a úzce souvisejí s aktuální západoevropskou renesancí nábožensko-sociologických studií. Vašek zároveň navázal na dílo svých českých předchůdců, zejména F. Reyla, brojil proti všemu, co odporuje Božímu zákonu – proti třídnímu boji, socialismu, práci žen, (konfesionálně) smíšeným manželstvím, občanským sňatkům i antikoncepci, neméně pak proti vlivu židů na světovou politiku [viz např. Vašek 1937: 166–167]. Jeho stanovisko přitom bylo jednoznačné: byla to „pýcha člověka (která) vyhnala křesťanství z hospodářského a státního života ... a tak se stal hospodářský a státní život tím, čím dnes je: všeobecnou krizí, velikým bolákem“, což může napravit jen „zázračná transformační síla křesťanství“ [*ibid.*: 3]. Oproti dřívější apologetice naší katolické sociologie však Vašek spatřoval největší zlo současnosti jednoznačně v komunismu, jemuž měla postavit hráz *Katolická akce* [Vašek 1937; srov. již Vašek 1929–33, II., s. 445–453, kde je naproti tomu zřejmá návaznost na Reyla]. Jak napsal v úvodu ke sborníku svých populárnějších studií, nešlo mu „o to, abych zjišťoval zla doby. Ta již byla zjišťována a líčena jinde – až do omrzení. Mě šlo o to, jak nalézt cestu, aby tato zla mohla být překonána“ [Vašek 1936: 6]. Přestože se přitom nebránil užívání moderních vědeckých nástrojů, kupříkladu statistiky a výsledků empirických šetření, při řešení tradičních otázek křesťanské sociologie (vedle již zmiňovaných šlo hlavně o problém sebevražd, mravního nihilismu, materialismu a rodinné politiky), navrhoval jejich „ozdravení“ prostřednictvím návratu ke katolicismu jako základnímu symbolickému univerzu. Šlo o jakousi desekularizaci před (dnešní) desekularizací, nevzdávající se ovšem pozitivních vlivů modernizace a scientizace, což se zřetelně projevilo kupříkladu v autorově brojení proti „nesprávným“ formám výchovy k tělesné zdatnosti, aniž popíral jejich celkový pozitivní efekt [*ibid.*: 61]. Vašek však dokonce na katolíka své doby poněkud nezvykle srovnával fašismus s nacismem [*ibid.*: 105–106; na s. 175 již ale fašismus interpretoval vcelku pozitivně] a dokonce s komunismem [*ibid.*: 106–107], aby tak v předvečer druhé světové války zdůraznil jejich utlačivý a nekřesťanský charakter.

Nebyl to však jen důsledný antikomunismus, ani jen přihlášení se k učitelskému úřadu církve, co charakterizovalo Vaškovo dílo. Tento nejmodernější z našich katolických sociologů dokázal totiž vytyčit i pozitivní vědecký program, který jistě byl v příkrém rozporu s premisami tehdejší profánní sociologie,¹³ který tím však nepřestal být myšlenkově poutavým. Jeho základem byl transcendentní idealismus, pokládající Zjevení za klíčový pramen sociologického poznání, neboť „svět nadpřiroze-

¹³ J. Král [Král 1937: 209] proto neváhá hovořit o Vaškově „nevědeckém a přímo protivědeckém postoji“, obdobně Bláha [Bláha 1997: 31, 103].

ný a život nadpřirozený jsou skutečností, a není službou pravdě, když je ignorujeme nebo dokonce popíráme (jako je tomu v případě moderní vědy; pozn. ZRN)" [Vašek 1937: 14; Vašek 1929–33: I., 14–38]. Osamocenost vlastního stanoviska autorovi nebránila, aby s profánní sociologií horlivě nepolemizoval, a přes jeho rigidní náboženské zaujetí, jež bylo obtížně hájitelné již v jeho době, mu nelze upřít schopnost pregnantního vytyčení sporných bodů. „Moderní“ sociologie“, napsal Vašek, „protože je pokládána za vědu čistě empirickou, v mnohých rysech se velmi liší od sociologie křesťanské ... pouze vyšetřuje sociální jevy; odpadá stránka normativní, a obvyčejně i stanovení metod a prostředků, jak poměry společenské zlepšovati ... odtud amorálnost „moderní“ sociologie“ [Vašek 1937: 11]. Vaškovi tedy nešlo primárně o sociologickou analýzu, nýbrž o její využití při normativní kritice stávajícího stavu společnosti a jejího vývoje. Méně jednoznačné však již musí být hodnocení úspěšnosti této obrany. Vašek totiž vedle svých značných znalostí katolického sociálně-teologického myšlení a západoevropské katolické sociologie deklaroval i četbu soudobých autorů profánní sociologie náboženství, aniž však jejich děl kdy použil, a jeho dílo nadto bylo poprávu obviněno z nepůvodnosti [Král 1937: 209; Nešpor 1999a: 214–215], patrně i v rámci této studie srovnáním s F. Reylem. Další vývoj české katolické sociologie byl však přerušen druhou světovou válkou a potom nástupem komunistického režimu, takže rozporuplný Vaškův odkaz nemohl být dále opravován, natož rozvíjen. Poválečná sociální teologie, představovaná například H. D. Wendlandem, již totiž české teologické myšlení prakticky vůbec nezasáhla. V těch jejích směrech, které hledaly styčné body s latinskoamerickou teologií osvobození, přitom postupně převládaly snahy o přímou aplikaci aktuálních poznatků společenských věd; toto sepětí teologie s politologií, ekonomikou, sociologií a psychologií, jakkoli v dosti nevyspělé podobě, však ve svém díle *de facto* uplatňoval už B. Vašek, byť jeho metodické premisy byly sociálním teologům druhé poloviny 20. století na hony vzdálené.

Střet obou tradic a zánik české sociologie náboženství

Česká (profánní) sociologie náboženství a angažovaná katolická sociologie tvořily dvě vzájemně disparátní myšlenkové linie a přímo diskurzy – sociologický a teologický. K jejich vzájemnému ovlivňování, ale namnoze i recepci, přitom dlouhou dobu prakticky nedocházelo, a to především ze strany (postosvícenské) vědy, jež nebyla s to přijmout teologický diskurz za rovnocenný či alespoň „hodný odpovědi“. Naproti tomu existovala (katolická¹⁴) teologická recepce Masarykova díla, interpretující aktuální sociální problémy v důsledku postupující dekatolizace a sekularizace; proti

¹⁴ K recepci Masarykova díla českými protestanty sice docházelo v mnohem větší míře, především v oblasti protestantské historiografie, filozofie dějin a liberální teologie, avšak až na výjimky nikoli v oblasti sociologie náboženství. Mezi tyto výjimky patřilo dílo F. Linharta [Linhart 1930: zejm. s. 44–45], stojící ovšem ve své době již mimo hlavní proud českého protestantského myšlení, představovaný dialektickou teologií J. L. Hromádky, a do jisté míry i slovenského luterána S. Š. Osuského [Osuský 1930: zejm. s. 90–92].

obvinění jejich představitelů z konjunkturalismu a populismu (v důsledku vzniku První republiky a Masarykova prezidentství) přitom mluví její původ dávno před první světovou válkou, kdy se zrodila dokonce v přímém protikladu k většinovému protimasarykovskému stanovisku katolíků, k němuž přímo vyzýval jeho antiklerikalismus. Třicátá léta 20. století však přinesla zásadní střet obou myšlenkových tradic, který zároveň předznamenal (dočasný) zánik české sociologie náboženství.

Šlo o nástup mladší generace českých sociologů náboženství, O. Machotky a především Z. Ullricha a M. Moudrého, kteří odmítli akceptovat jakoukoli teologickou podmíněnost své disciplíny. V protikladu ke starší tradici, předpokládající teologickou bázi vlastní filozofie dějin a v tomto smyslu zdůrazňující sociální angažovanost sociologie, její praktický a občanský rozměr, se totiž tito badatelé víceméně přiklonili k perspektivě É. Durkheima, takže sociologie v jejich pojetí měla představovat především sociální analýzu bez jakéhokoli hodnotícího zřetele, přičemž z jejího metodického zázemí měl vymizet zájem o sociální skutečnosti mimoempirické povahy, natož o metafyzické útvary. „Osvícenský“ rozměr vědy tak převládal její romantickou tradici. Bylo to známkou toho, jak pražská sociologická škola směřovala proti Masarykovu odkazu, aniž to však bylo řečeno přímo [viz Machotka, Ullrich 1928: 24¹⁵], čímž se na pořad dne dostalo i zdůraznění odlišnosti a superiority tohoto vědeckého přístupu proti „nevědeckému“ (přestože akademickému – pěstovanému na teologických fakultách a bohosloveckých seminářích) diskurzu katolické sociologie, zejména proti Vaškovu transcendentnímu idealismu [ibid.: 69–72].

Zatímco ještě Machotkův a Ullrichův přehled vývoje a úkolů sociologie z konce 20. let náboženskou sociologii prostě přehlížel, neuváděje její díla ani v seznamu doporučené literatury [Machotka, Ullrich 1928], redakce brněnské *Sociologické revue* se pod zřejmým vlivem mladších kolegů rozhodla publikovat programovou stať E. E. Eubanka [Eubank 1935], vymezující vzájemné postavení sociologie náboženství a náboženské sociologie – ovšem zcela odlišně, než tomu bylo v případě F. Reyly či B. Vaška. Autor v ní poukazoval na to, že „sociologie – jako ostatní vědy – musí se omezit na výklad toho, co jest nebo co může býti za daných podmínek. Musí přenechat etice odpověď na otázku, zda určitý výsledek býti má čili nic. Funkce sociologie není normativní ... Proto mluvíme-li o sociologii náboženství, obíráme se prostě sociologií (tak jak byla definována) užitou na zvláštní pole náboženství ... Slovo ‚sociologie‘ označuje, jaké vědní soustavy jest užito a jakých pojmů a principů se upotřebuje; slovo ‚náboženství‘ označuje pole, na něž tato věda, pojmy a principy jsou aplikovány. Kdyby toto rozlišení bylo zachováno, mnoho emocionálních a nevědeckých pojednání o náboženství, jež se vyzbrojují neprávem užitým titulem ‚sociologických‘, by bylo vyloučeno“ [ibid.: 329–330]. Autor tímto vymezením explicitně polemizoval se samotnou existencí náboženské sociologie, ať již katolické nebo protestantské, respektive s jejím řazením do rámce sociologické tradice. A právě to bylo i důvodem

¹⁵ Titíž autoři, se zjevným odkazem na T. G. Masaryka a E. Beneše, ovšem o pár stránek dál přímo uvedli, že „žádnému národu nedala sociologie tolik jako národu našemu. Byla kmotrou jeho samostatnosti, stála u kolébky jeho svobody“ [ibid.: 94].

překladové publikace v českém prostředí. Česká sociologie náboženství se tím ve jménu vědeckosti (jež však až na několik okrajových výjimek nikdy nedospěla do stadia krajního pozitivismu) v této oblasti vzdávala subjektivních hodnotících soudů, stejně jako možnosti angažované predikce budoucího vývoje. Šlo přitom o omezení dosti pozdní, aniž zcela důsledné, které však přesto výraznou měrou přiblížilo stav sociologického poznání v Československu dobovým světovým standardům.

„Prvním postiženým“, protože vlajkonošem tehdejšího nábožensko-sociologického (napříště už spíše: nábožensko-sociálního) myšlení, byl přitom Bedřich Vašek. Právě díky tomu můžeme rozumět jeho o rok staršímu citovanému povzdechu o smysluplnosti sociologické práce, stejně jako tomu, že jeho sborník z r. 1936 již nesl podtitul „sociálně-etické“ studie [Vašek 1936], nikoli studie „sociologické“, jako tomu bylo doposavad [Vašek 1924]. Aby náboženská sociologie byla s to uhájít vlastní pole působnosti, na tyto polemiky raději rezignovala, a *de facto* tak přijala svou ostrakizaci ze strany moderní vědy. Nebylo jí to mnoho platné, neboť „historický soud“, který nad ní o málo později vyřknul dějepisec české sociologie J. Král [Král 1937] a který již byl citován, stejně jako některé další (zejména z per žurnalistů), byl pro její setrvání v rámci akademického diskurzu pramálo povzbudivý. Než však k něčemu takovému mohlo dojít, přišla druhá světová válka, uzavření českých vysokých škol a nepříliš dlouho po válce i nástup komunistického režimu, jež vývoj české sociologie vůbec a sociologie náboženství zvlášť v dosavadní podobě zcela likvidovaly.

Vzhledem k intencím této studie přitom není příliš významné historické a propagografické studium, jak k tomu došlo [souhrnně viz Janišová 1998: 103–106], jako spíše zodpovězení otázky – proč? Jistě zde hrálo roli vlastní protináboženské, ve skutečnosti však do značné míry implicitně náboženské (sebe)vymezení marxismu-leninismu jakožto „vědeckého“ uchopení světa, které nepřálo žádným „konkurenčním“ symbolickým univerzům (náboženství) a které se později transformovalo do zvlgarizované podoby marxistického zkonzumnění v období „gulášového socialismu“. Česká společnost v období půlstoletí marxistické vlády prostě sociologii v její tradičně rozvinuté podobě „nepotřebovala“ a tím méně stála o tuto její část. Sociologie náboženství tak byla nahrazena napřed obecnou marxistickou ideologií a v normalizačním období přímo „vědeckým ateismem“, zatímco náboženské sociologii nebylo dovoleno existovat vůbec, snad i z důvodu někdejšího politického významu její „praktické složky“ v meziválečném Československu, exilové londýnské vládě i v krátkém období relativní demokracie v letech 1945–1948. Zde je totiž třeba vzít do úvahy, že přestože J. Šrámek, předseda exilové vlády a potom místopředseda vlády předúnorové, stejně jako dlouholetý vůdce ČSL, nijak významně k vývoji české náboženské sociologie nepřispěl, tradičně býval uváděn jako její významný představitel, a to především pro své sociální a politické působení (viz např. Ducháček [Ducháček 1946]).

Nemenšího významu byly i skutečnosti personální a instituční povahy. Velká část mladších českých sociologů totiž druhou světovou válku nepřežila, nebo – jako tomu bylo v případě O. Machotky a Z. Ullricha – byla po únoru 1948 zbavena svých akademických míst a odešla do emigrace. Sociologie náboženství tím ztratila své hlavní představitele, neboť meziválečná religionistika v osobě O. Pertolda se jejím

tématům nevěnovala či dokonce programově vyhýbala [Nešpor 1999: 355–356; Zapletalová 2000: 22, 24–25] a její institucionalizovaný zánik v podobě sloučení s národopisnými studii tento trend ještě podpořil. Nejinak tomu bylo i v případě náboženské sociologie. Zatímco totiž odstraněním B. Vaška z veřejného života prakticky zanikla česká katolická sociologie, rozvoji protestantské sociologie bránil především teologický vývoj této interpretace Evangelia, v celosvětovém měřítku poznamenaný barthovskou novoortodoxií a v Československu i jejím neméně významným kokeťováním s marxismem (J. L. Hromádka). Starší tradice liberální teologie, která měla v některých směrech potenciál rozvinout se v protestantskou náboženskou sociologii, byla tímto vývojem výrazně diskreditována a prakticky likvidována. Nehledě tedy na záměrné potlačování teologie ze strany vládnoucí moci v letech 1948–1989 byly to i inherentní teologické důvody, které z protestantského studia sociální teologie (F. M. Dobiáš, M. Opočenský), praktické teologie (J. Jeschke, P. Filipi, J. Smolík) i religionistiky (J. Heller) nábožensko-sociologický rozměr prakticky vytlačovaly. Úlohou těchto disciplín mělo totiž být především poznání dějinné situace vzniku křesťanství a řešení problémů spojených s jeho aktuální misijní orientací [viz např. Heller, Mrázek 1988: 104], nikoli teoretické či empirické sociologické studium. S výjimkou některých prací J. M. Lochmana či J. Smolíka, v návaznosti na kognitivní a mentální situaci „čtvrtého člověka“ (A. Weber) akcentujících jisté sociokulturní paradigma jakožto rámec aktuální pastorační práce, proto ani český protestantismus po druhé světové válce nebyl s to konstituovat náboženskou sociologii jakožto jednu z praktikovaných religionistických disciplín.

Nejdůležitějším důvodem zániku „staré“ sociologie náboženství však zřejmě byl vnitřně rozporný charakter, který by se byl při trvání oboru v období vlády komunistického režimu projevil s obzvláštní silou. Tedy skutečnost, zdůrazněná později i sovětskými badateli [Ateistický slovník 1984: 512–513; Jablokov 1983], že ranou profánní sociologii náboženství nelze striktně oddělovat od náboženské/konfesionální sociologie. Srovnáme-li totiž kupříkladu dílo T. G. Masaryka s kterýmkoli českým katolickým sociologem, nalezneme zde stejnou sociální angažovanost sociologie, stejně mimoempirické prameny (Prozřetelnost, respektive Zjevení), jakož i stejný důraz na alespoň částečně „protivědeckou“ metodu zkoumání prostřednictvím religijní autopsie. Masarykova sociologie náboženství, stejně jako podle J. Kellera raná sociologie vůbec [Keller 1995: 9–10], byla produktem aktuální noogenní krize v důsledku modernizace, a v tomto smyslu se především snažila zabránit vzniku sociální anomie. Právě to však bylo cílem i jak amerických protestantských stoupenců sociálního Evangelia, tak evropských katolických sociologů. Tím, co v noetické i „socializační“ rovině Masaryka od našich katolických sociologů odlišovalo, bylo vymezení původu a poslední autority jejich apriorního (náboženského) přesvědčení. Zatímco u Masaryka šlo o racionalistický vlastní úsudek, katoličtí sociologové z pochopitelných důvodů tuto autoritu spatřovali v učitelském úřadu církve.

Zatímco však pozdější světový vývoj vědeckého studia náboženství, počínaje fenomenologií náboženství G. van der Leeuwa, do značné míry otupil protináboženskou intenci religionistických studií a relativizoval jejich striktní (sebe)prezenta-

ci coby antipodu teologie z období na konci 19. a na počátku 20. století [viz Waardenburg 1997: 108–110, 130–133], v českém akademickém prostředí k ničemu takovému v důsledku zániku sociologie náboženství dojít nemohlo. Rozdělení obou tradic, náboženské sociologie a sociologie náboženství, zde proto alespoň v intenci trvalo, ačkoli jeho teoretické a metodické ospravedlnění je z dnešního pohledu sporné, a to i přes jistě antikvovaný charakter studií katolických sociologů. Tím, že meziváleční čeští sociologové náboženství na jednu stranu odvrhli tradici katolické sociologie, avšak zároveň se hlásili k apriorně náboženskému odkazu sociologie T. G. Masaryka, přičemž je nadto nejasné, zda a nakolik si tento charakter jeho díla sami uvědomovali, připravili svým případným nástupcům dost rozporuplné dědictví. Po více než padesáti letech bychom však na ně neměli přímo navazovat, jako se spíš učít z jeho chyb a omylů a zároveň si uvědomit, nakolik trvalé zůstávají některé kdy si řešené metodické otázky. Nakolik totiž lze filozoficko-teologické úvahy nebo i další texty překračující hranice „čistých“ oborů považovat za sociologické, a stejně tak, nakolik připouští povaha náboženství jakožto sociálního jevu, abychom odhlíželi od toho, do jakých ideových, ideologických, sociopolitických i „vědecko-disciplinačních“ (Foucault) kontextů vstupuje?

Závěry

Přes nepochybný sociokulturní význam náboženské problematiky v současném světě a jeho zvyšování v posledních několika desetiletích, které alespoň v některých formách zasahuje i (zdánlivě?) vysoce sekularizovanou evropskou a českou společnost, v období od převratu roku 1989 dosud prakticky nedošlo k (re)konstituci české sociologie náboženství, jež by tuto vývojovou dynamiku studovala v empirické i teoretické rovině. Tím nemá být zpochybněn přínos nemnoha badatelů, kteří se této oblasti věnují a jejichž díla byla vesměs citována,¹⁶ nýbrž především (minimální) rozsah těchto studií a jejich (taktéž mizivý) průnik do povědomí širší odborné i zainteresované laické veřejnosti. Kromě dalších důvodů jde přitom po mém soudu především o důsledek výrazné *path dependency* české vědy (J. Večerník), pramenící však nejen v období vlády komunistického režimu, ale také v ještě starších obdobích, jejichž „dědictví“ (ne vždy pozitivní) bylo v letech 1948–1989 v mnoha ohledech jenom zakonzervováno. Přitom ve skutečnosti bránilo dalšímu rozvoji sledovaného vědního (pod/mezi)oboru a způsobilo, kupříkladu v protikladu k polské situaci, jeho zaostání za světovým vývojem, jehož důsledky jsou patrné dodnes.

České sociologické studium náboženství a religiozity totiž před rokem 1948 probíhalo ve dvou disparátních liniích, jež se konstituovaly v poslední třetině 19. sto-

¹⁶ Vedle citovaných autorů, jejichž studie se v posledních pěti letech objevily na stránkách *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* respektive *Religia*, je třeba zmínit především T. J. Bahounka OP, T. Halíka, J. Jandourka, M. C. Putnu, J. Spoustu, V. Umlaufa, M. Vidláka ad.

letí. Jednou z nich byla tradice katolické sociologie, založená M. Procházkou, jejíž nejvýznamnější představitele můžeme považovat R. Neuschla, F. Reyly, A. Soldáta a B. Vaška. Šlo přitom o primárně teologickou disciplínu, využívající sice některých metod a poznatků moderní sociologie, avšak snažící se ji překročit ve prospěch teologicky zdůvodněného požadavku rechristianizace společnosti, projevujícího se v podobě angažovaného politického a socioekonomického působení jejich protagonistů. Katolická sociologie byla v tomto smyslu reakcí na modernizaci a sekularizaci, v mezích svých možností však plně využívala jejich podnětů. Obdobně, avšak bez jakékoli církevní aprobace a přímo proti ní, vznikala i tradice druhá, sociologie náboženství T. G. Masaryka. V návaznosti na jeho dílo se tato linie (profánní) sociologie náboženství rozvinula především u I. A. Bláhy, respektive i u několika jeho současníků, kteří jí věnovali okrajovější pozornost (E. Chalupný, O. Pertold, J. Tvrdý ad.), a potom u mladší generace českých sociologů (nejen) náboženství – L. Kunteho, O. Machotky, M. Moudrého a Z. Ullricha. Tito badatelé zdůrazňovali nenáboženský charakter sociologie náboženství, stále zřejměji opouštějící Masarykovy premisy (aniž to však učinili explicitně, natož pak v úplnosti) ve prospěch jejího empirického, protimetafyzického a do značné míry i protináboženského vymezení v intencích nanejvýš Durkheimových. Ke zřetelnému střetu obou škol pak došlo ve 30. letech 20. století; tento konflikt vyústil v přímé odmítnutí katolické sociologie (nikoli však Masaryka) českými sociology náboženství.

Zatímco ve světovém měřítku došlo od druhé světové války do současnosti k obecnějšímu přijetí konsensu obou badatelských škol, jejichž existence a vzájemná distinkce samozřejmě nebyla výhradně českou záležitostí, zánik české sociologie (náboženství) v tomto období nic takového neumožnil. Tato syntéza, aktuálně představovaná kupříkladu P. L. Bergerem, spojujícím sociologii náboženství s liberální protestantskou teologií, proto nebyla a ani nemohla být českým akademickým prostředím ve větší míře reflektována. Jeho představitelé proto – do značné míry oprávněně – odmítají „předvědecké“ a konfesijně apologetické pokusy o rekonstrukci náboženské/konfesijní sociologie v té podobě, v jaké existovala před druhou světovou válkou, ze stejných důvodů však sledují s podezřením i snahy o obnovování (profánní) sociologie náboženství. Ta má přitom dost starostí sama se sebou. Vzhledem k aktuálnímu světovému vývoji se totiž jeví jako nesmyslné navazovat na protináboženskou tradici české sociologie náboženství, avšak pokud by k tomu i došlo, této explicitní charakteristice plně neodpovídala ani zakladatelská osobnost T. G. Masaryka a do značné míry ani jeho následovníků. Jednotící linie české sociologie náboženství, alespoň v úzkém smyslu – nebudeme-li do ní počítat nábožensky laděnou filozofii a sociologii dějin – je tak nejen obsahově nebohatá, ale v teoretické a metodické rovině vpravdě nezřetelná a co chvíli „mizející mezi prsty“. Přesto však bylo nutné provést alespoň toto primordiální ohledání „výchozích pozic“, konkrétních badatelských zaměření i teoretických výsledků české náboženské sociologie a sociologie náboženství, mnohdy patrně dnes již neznámých, které by mělo vést k jejich dalšímu podrobnějšímu studiu. Mělo by zároveň rozvinout širší vědeckou debatu o teoretickém a metodickém zakotvení sociologie náboženství, o jejím předmětu a možnostech jeho studia.

ZDENĚK R. NEŠPOR vystudoval obecnou antropologii na FHS UK (Mgr. 2001) a religionistiku na FF UK (Mgr. 2002), je interním doktorandem Ústavu českých dějin FF UK. Zároveň je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a asistentem na FHS UK. Soustavně se věnuje historii a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii ČR a balkánské oblasti. Publikoval monografii *Re-emigranti a sociálně sdílené hodnoty (Sociologické texty SP 02: 4. SoÚ AV ČR, Praha 2002)* a dvě desítky studií v odborných časopisech.

Literatura

- Ateistický slovník 1984 [1983]. Bratislava: Pravda.
- Berger, Peter L. (ed.) 1999. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Washington D. C. – Grand Rapids: EPPC + W. B. Eerdmann.
- Berger, Peter L. 2002. „Secularization and De-Secularization“. Pp. 291–298 in Linda Woodhead et al. (eds.), *Religions in the Modern World. Traditions and Transformations*. London – New York: Routledge.
- Bláha, Inocenc Arnošt 1922. *Filosofie mravnosti*. Brno: A. Píša.
- Bláha, Inocenc Arnošt 1925. *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Orbis.
- Bláha, Inocenc Arnošt 1968. *Sociologie*. Ed. J. Obrdlíková. Praha: Academia.
- Bláha, Inocenc Arnošt 1997. *Československá sociologie. Od svého vzniku do roku 1948*. Brno: Doplněk.
- Davis, Winston 1987. „Sociology of Religion“. Pp. 393–400 in Mircea Eliade (ed.), *Encyclopedia of Religion*. Vol. XIII. New York: Macmillan.
- Ducháček, Ivo (ed.) 1946. *Mandatář národa. Studie a projevy k 75. narozeninám Msgre. Dr. Jana Šrámka*. Praha: Universum.
- Durkheim, Émile 1976 [1912]. *The Elementary Forms of the Religious Life*. London G. Allen & Unwin.
- Eubank, Earle E. 1935. „Sociologie náboženství. Obor a problémy sociologie náboženství“. *Sociologická revue* 6, 3–4: 329–335.
- Gabriel, Jiří (ed.) 1974. *Sociologie náboženství. Antologie sociologických textů*. Brno: UJEP.
- Gabriel, Jiří a Jiří Svoboda (eds.) 1993. *Náboženství v českém myšlení. První polovina 20. století*. Brno: ÚER.
- Hamplová, Dana 2000. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP. (Sociologické texty SP 00:3)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Havelka, Miloš (ed.) 1995. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha: Torst.
- Havelka, Miloš 2003. „Kontexty Masarykovy sociologie náboženství“. Pp. 33–45 in Zdeněk Hojda a Roman Prahel (eds.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*. Praha: KLP.
- Heller, Jan a Milan Mrázek 1988. *Nástin religionistiky. Uvedení do vědy o náboženstvích*. Praha: ÚČN (Kalich).
- Horyna, Břetislav a Helena Pavlincová 2001. *Dějiny religionistiky. Antologie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Jablokov, I. N. 1983 [1979]. *Sociológia náboženstva*. Bratislava: Pravda.
- Jan, Libor (ed.) 2000. *České církevní dějiny ve druhé polovině 20. století*. Brno: CDK.
- Janišová, Helena 1998. *Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945–1949*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Keller, Jan 1995. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (3. vyd.).
- Král, Josef 1937. *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplín*. Praha: Melantrich.
- Kunte, Ladislav 1920. *Vznik nového náboženství*. Smíchov: S. Minařík.
- Linhart, František 1930. *Úvod do filosofie náboženství*. Praha: Sfinx Janda.
- Lužný, Dušan 1999. *Náboženství a moderní společnost. Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno: Masarykova univerzita.
- Machotka, Otakar 1927. *Mravní problém ve světle sociologie. Názory, metody, kritika*. Praha: Orbis.
- Machotka, Otakar 1928–29. „Význam sociologie pro studium theologické“. *Kalich* 13 (4): 97–104.
- Machotka, Otakar a Zdeněk Ullrich. 1928. *Sociologie v moderním životě. Směry, organisace, úkoly*. Praha: Orbis.
- Marek, Pavel 1999. *Apologetové nebo kacíři? Studie a materiály k dějinám české katolické moderny*. Rosice: Gloria.
- Masaryk, Tomáš G. 1885. *Základové konkrétné logiky*. Praha: Bursík a Kohout.
- Masaryk, Tomáš G. 1898. *Otázka sociální*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš G. 1904. *V boji o náboženství*. Praha: J. Laichter.
- Masaryk, Tomáš G. 1930 [1901]. *Ideály humanitní. Několik kapitol*. Praha: Čin.
- Masaryk, Tomáš G. 1998 [1881]. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
- Merton, Robert King 2000 [1967]. „O historii a systematicke sociologické teorie“. Pp. 7–65 in *Idem: Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Midgley, Mary 2002 [1985]. *Evolution As a Religion. Strange Hopes and Stranger Fears*. London – New York: Routledge.
- Mills, Charles Wright 2002 [1959]: *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Moudrý, Miroslav 1941. „Selská rodina jako náboženská skupina“. *Věstník České akademie zemědělské* 17, 1941: 553–564.
- Moudrý, Miroslav 1942. „K charakteristice selského náboženství“. *Věstník České akademie zemědělské* 18, 1942: 47–55, 146–157.
- Nešpor, Zdeněk R. 1999. „Socioekonomické faktory náboženského vývoje podle českých předmarxistických filosofů a sociologů náboženství“. Pp. 348–357 in Jan Horský (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R. 1999a. „Pojmy ‚církev‘ a ‚sektá‘ v českém předmarxistickém dějepisectví“. Pp. 204–247 in Jan Horský (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R. 2003. „Česká folková hudba 60.–80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39 (1): 79–97.
- Nisbet, Robert 1987. „Sociology and Religion“. Pp. 385–392 in Mircea Eliade (ed.), *Encyclopedia of Religion*. Vol. XIII. New York: Macmillan.
- Novák, Arne a J. V. Novák 1995 [1936–39]. *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. Brno: Atlantis.
- Osuský, Samuel Štefan 1930. *Úvod do sociologie*. Praha: Štátní nakladatelstvo.
- Pavlincová, Helena a Břetislav Horyna 1999. *Filosofie náboženství. Pokus o typologii*. Brno: Masarykova univerzita.
- Procházka, Matěj 1872–73. „Otázka dělnická“. *Časopis katolického duchovenstva* 13, 1872: 37–56, 130–151, 179–209, 253–264, 356–370, 445–464, 562–578; 14, 1873: 103–121, 188–210.

- Reed, Myer S. 1982. „After the Alliance: The Sociology of Religion in the United States from 1925 to 1949“. *Sociological Analysis* 43: 189–204.
- Reyl, František 1904. *Sebevraždy studentů. Sociální úvaha*. Hradec Králové: Politické družstvo tiskové.
- Reyl, František 1914. *Jádro křesťanské sociologie*. Hradec Králové: Politické družstvo tiskové.
- Sedlák, Jiří 1995. „I. A. Bláha jako politolog a politik“. *Politologický časopis* 2 (4): 370–380.
- Sen, Amartya 2002 [1987]. *Etika a ekonomie*. Praha: Vyšehrad.
- Soldát, Alois 1905. *Bytová otázka dělnická. Dějiny a přehled úkolů reformy bytové*. Praha: V. Kotrba.
- Soldát, Alois 1906. *O jedinství a nerozlučitelnosti manželství*. Praha: V. Kotrba.
- Soldát, Alois 1913. *Nástin základův a všeobecných zásad společensko-hospodářských. Příspěvek katolické mravouky k řešení otázky sociální*. Praha: Dědictví sv. Prokopa.
- Swedberg, Richard 2003. *Principles of Economic Sociology*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Tvrď, Josef 1921. *Filosofie náboženství*. Brno: J. Kaiš.
- Uhlíř, Antonín 1932. *Sociologická idea. Sociální věda*. Praha: O. Janáček.
- Ullrich, Zdeněk 1927. „Sozialpsychologische Studien über eine Sektenbewegung in der Tschechoslowakei“. *Völkerpsychologische Charakterstudien* 3.
- Vaněk, Antonín 1981. *Přehled dějin české a slovenské sociologie. Od nejstarších dob až do roku 1945*. Praha: SPN.
- Vašek, Bedřich 1924. *Rodina 20. století. Studie sociologická*. Olomouc: Matice Cyrilometodějská.
- Vašek, Bedřich 1926. *Z problémů dnešní společnosti*. Olomouc: Matice Cyrilometodějská.
- Vašek, Bedřich 1929–33. *Křesťanská sociologie I.–III.* Praha: Československá akciová tiskárna.
- Vašek, Bedřich 1936. *Doba úzkostí a varu. Studie sociálně-etické*. Praha: Vesmír.
- Vašek, Bedřich 1937. *Rukojet křesťanské sociologie*. Olomouc: Lidové knihkupectví. (2. vyd.)
- Vašek, Bedřich 1937a. *Sociální katechismus*. Brno: Sdružení Katolické omladiny Československé.
- Waardenburg, Jacques 1997 [1986]. *Bohové zblízka. Systematický úvod do religionistiky*. Brno: Masarykova univerzita + Georgetown.
- Woodhead, Linda, Paul Heelas a David Martin (eds.) 2001. *Peter Berger and the Study of Religion*. London – New York: Routledge.
- Zapletalová, Věra 2000. *Kapitoly z dějin české religionistiky*. Diplomová práce na HTF UK v Praze, rkp.
- Zumr, Josef 2003. „Snahy páně Masarykovy nesou se nám katolíkům nepřátelským směrem“. Pp. 46–54 in Hojda, Zdeněk a Roman Pahl (eds.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*. Praha: KLP.

Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů*

TOMÁŠ KOSTELECKÝ

DANIEL ČERMÁK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Influence of Territorially Specific Factors on the Formation of the Political Attitudes of Voters

Abstract: Are differences in the political attitudes of the regional population a mere reflection of the social and demographic composition of individual territorial units or is the regional context in which the political attitudes are formed itself important? The article presents the authors' answers to this question, based on empirical analyses of the data from four representative surveys that were conducted simultaneously in four different regions in the Czech Republic. The results of the analyses show that the populations in the individual regions differ not only in terms of electoral behaviour but also in more general political attitudes. The regional differences of political attitudes are not simply a reflection of the differences in the social and demographic composition of the regional populations. While differences in the social structures do contribute to differences in political attitudes, people's political attitudes are also significantly influenced by the regional social, political, and economic situation. In the statistical models, the contextual variables tend to be as important as the compositional variables. Different political attitudes vary in terms of their sensitivity to the influence of contextual underlying factors.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 469–487

Fakt, že politické orientace voličů jsou zpravidla významně prostorově diferencované, je znám již od doby, kdy bylo v USA a v zemích západní Evropy postupně zaváděno všeobecné volební právo. První pokusy analyzovat příčiny prostorové diferenciace se objevily ve Francii již na počátku 20. století. A. Sigfried [Sigfried 1913] srovnával mapy zachycující fyzickogeografickou, ekonomickou a sociální diferenciaci sledovaného území s volebními výsledky a pokoušel se odhalit jejich vzájemné souvislosti. Kvantitativní revoluce v sociálních vědách a zvětšující se dostupnost výkonných počítačů vedly k velkému rozmachu analýz tohoto typu v 50. a 60. letech

* Tento článek vychází z výsledků stejnojmenného projektu podpořeného grantem GA ČR (403/00/1713).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: kostel@soc.cas.cz.

prakticky ve všech vyspělých zemích [Key 1955, Rantala 1967, Capecchi, Galli 1969, Butler, Stokes 1969 a mnoho dalších]. Průlomem do teoretického myšlení se stala práce S. M. Lipseta a S. Rokkana [Lipset, Rokkan 1967], kteří přišli s ucelenou koncepcí vývoje systému politických stran a volebního chování v Evropě. Samotná existence politických stran, jejich vývoj a základní charakter jejich vzájemných vztahů se podle obou autorů dají vysvětlit jako více či méně přesný obraz reálně existujících sociální struktury.

Obecným rysem všech zmíněných prací (snad s výjimkou některých amerických) bylo přesvědčení, že politické orientace (zpravidla „měřené“ volebními preferencemi) jsou primárně podmíněny postavením jedince ve společenské struktuře. Tvzení D. Butlera a D. Stokese [Butler, Stokes 1969], že prostorová diferenciací politických orientací je pouze odrazem rozdílů ve složení obyvatelstva a všechno ostatní je jen „nepodstatné a náhodné“, bylo po dlouhou dobu dominantně přijímaným názorem. Výzkum se proto soustředil především na hledání strukturálních charakteristik podmiňujících politické orientace. Samotný výběr „vysvětlujících faktorů“ se ovšem lišil stát od státu, zpravidla s ohledem na historický vývoj a specifické rysy politického systému. Nejčastěji byla regionální variabilita politických orientací spojována s územně nerovnoměrným rozložením tříd. V zemích, jako je Velká Británie, kde bylo tradičně rozdělení společnosti na „blue collars“ a „white collars“ dominantním znakem společenské diferenciací, rozdíly mezi třídami byly dobře měřitelné, existovaly úzké vazby mezi třídami a stranickým systémem, a kde existovala i zřetelná prostorová segregace tříd, se nikdo o hledání jiného možného vysvětlení pro regionální variabilitu politických orientací ani nepokoušel. V řadě jiných zemí nebylo rozdělení na třídy tak ostré a tak zřetelně patrné jako ve Velké Británii, a tak se politické konflikty vytvářely kolem jiných dělících linií ve společnosti. Kupříkladu v Nizozemí bylo klíčovou charakteristikou, podle níž bylo možno odhadnout politické orientace jedince a následně i regionální variabilitu politických orientací, jeho náboženské vyznání, v Belgii šlo o jazyk, respektive příslušnost k národnostní komunitě, v Norsku o ekonomický sektor (zemědělství versus průmysl)...

Růst významu regionálně podmíněných odlišností ve volebním chování, znamenáný zvláště v průběhu 70. a 80. let v řadě států [Archer, Shelley 1986, Johnston, Shelley, Taylor 1990], však postupně měnil pohled na danou problematiku. Tendence ke zvětšování prostorové diferenciací volebních výsledků, která zjevně nesouvisela se změnami ekonomické struktury obyvatelstva, vedly k formulování teorie nerovného rozvoje [Nairn 1977]. Jádrem této teorie je tvrzení, že prostorová diferenciací je důsledkem územně nerovného rozvoje (zvláště ekonomického), a tedy i politická odpověď na nerovnoměrné podmínky musí být diferencovaná prostorově. V souvislosti s postupným zmenšováním vlivu ekonomických faktorů na volební preference ztrácelo tradiční sledování „třídní struktury“ svůj výlučný význam pro identifikaci politické orientace voličů [Miller 1982, Berglund, Lindström 1982]. Samotný S. Rokkan se pod tlakem nových skutečností pokouší o poněkud odlišné vysvětlení, když rostoucí územní diferenciací považuje za důsledek politizace periferií a „efekt skrytého teritorialismu“ [Rokkan, Urwin 1983]. F. Nielsen [Nielsen

1980] naproti tomu tvrdí, že příčinou prostorové diferenciací politického chování je modernizace, která ve svém důsledku vede k větší solidaritě uvnitř skupin, resp. etnik. Geografická diferenciací volebních preferencí je druhotná a je podle něj dána tím, že etnika obývají přirozeně různé „niky“. Zcela jiný typ vysvětlení obhájí J. Agnew [Agnew 1987], když zdůrazňuje jedinečnost místa a prioritní význam konkrétních historických událostí na formování politických názorů obyvatel v průběhu socializace. Regionální diferenciací politických orientací je tak v jeho pojetí především důsledek konkrétního historického vývoje lokálních politických vztahů a vysvětlení pro ni je nutno hledat spíše v historických archivech než ve výsledcích sčítání lidu.

Podíváme-li se poněkud obecněji na existující explanační teorie, které se snaží objasňovat mechanismy a podmíněnosti vytváření politických orientací a příčiny jejich regionální diferenciací, zjistíme, že je v podstatě možné rozlišit dva základní přístupy. První přístup vychází z předpokladu, že pro vysvětlení politických orientací je nejdůležitější znalost strukturálních charakteristik sledovaných subjektů (*compositional approach*). V případě jedince se jedná o nalezení charakteristik, které definují jeho postavení v sociální struktuře, resp. jeho přiřazení k některé politicky jasně orientované skupině, v případě regionu (města, čtvrti) jde o zjištění procentuálního zastoupení „těch“ či „oněch“ v populaci. Prostorová diferenciací je jen odvozená a závisí na složení obyvatelstva. Druhý přístup klade největší důraz na prostorový kontext, v němž se jedinec rozhoduje (*contextual approach*). V extrémním případě by se dalo říci, že v určení politických orientací jsou rozhodující místní podmínky, v nichž jedinec žil nebo žije, jeho aktuální postavení v sociální struktuře maximálně jen „mírně modifikuje“ jeho rozhodnutí. Součástí tohoto přístupu je i důraz na vztahy mezi jednotlivcem a skupinou i mezi různými skupinami obyvatel navzájem, které společně s konkrétními historickými událostmi vytvářejí „prostředí“ ovlivňující rozhodování.

Který z přístupů používaných k explanaci regionálních rozdílů v politických orientacích voličů lépe vystihuje situaci v České republice konce 90. let 20. století? Hraje teritoriální kontext, v němž se politické orientace voličů formují, podstatnou roli? Zkušenosti z dříve provedených analýz založených na sekundárních analýzách regionálních rozdílů volebních výsledků v České republice [Kostecký, Jehlička, Sýkora 1993; Kostecký 1994, 1995a, 1995b, 1996, 2001, 2002] a studiu lokální politické kultury [Vajdová, Kostecký, 1997; Vajdová, 1997; Stachová 2002], i výsledky současných zahraničních prací podobného typu [Krivý, Feglová, Balko, 1996; Putnam, 1993, 2000; Zarycki, 2002; Sellers, 2002; Oliver, 2001] nás vedou k formulování hypotézy, že regionální rozdíly politických orientací nejsou jen pouhým odrazem různosti ve složení regionálních populací, neboť obyvatelstvo regionu, lokality není v tomto ohledu pouhým součtem jedinců žijících v daném regionu, resp. lokalitě. Politické orientace jedince se nevytvářejí bez souvislosti s prostředím, v němž daný jedinec žije. Snažíme-li se proto vysvětlit, proč jsou politické orientace těch či oněch lidí takové, jaké jsou, nevystačíme s informacemi, charakterizujícími respondenta jako izolovaného jedince, ale musíme se zajímat i o kontext, v němž žije [Illner, Foret 1980].

V tradičně pojatých výzkumech analyzujících podmíněnosti politických orientací je výše zmíněné bráno do jisté míry v úvahu např. tím, že v dotazníku bývají kromě otázek zjišťujících fakta o respondentovi samotném (pohlaví, věk, vzdělání, profese, příjmy, postavení v řízení...) shromažďovány obdobné údaje i za další členy jeho rodiny či domácnosti, neboť je zřejmé, že respondent může být ve svých politických názorech a postojích ovlivněn poměry ve svém nejbližším okolí. I některé další informace o respondentovi mají určitý „kontextuální rozměr“ (např. členství v politických stranách a zájmových organizacích, příslušnost k církvím, ale i profesní skupina, fáze demografického cyklu, sledovaná média...), neboť kromě výpovědi o samotném respondentovi zároveň charakterizují i „mentální prostředí“, v němž se pohybuje. Domníváme se, že ve většině výzkumů zůstává poněkud stranou samotný teritoriální kontext, definovaný politickou, sociální a ekonomickou situací v teritoriu (region, město, lokalita), kde respondent žije, protože pouhé rozlišení místa bydliště respondenta na kategorie „venkov – malé město – velké město – Praha“ na zachycení mnohých podstatných skutečností nestačí. Teritoriální kontext přitom může výrazně ovlivnit jak objektivní postavení respondenta ve společnosti (za stejný typ práce mohou v různých oblastech být podstatně rozdílné mzdy, problémy s bydlením jsou významně územně koncentrovány...), tak jeho subjektivní vnímání osobní situace i situace ve společnosti jako celku (např. zaměstnaní lidé žijící v regionech s vysokou nezaměstnaností mohou mít větší obavy o svou práci a více se domnívat, že nezaměstnanost je vážným společenským problémem, než lidé žijící v regionech s nízkou nezaměstnaností, i když se jich nezaměstnanost osobně „netýká“).

Abychom ověřili, případně vyvrátili výše uvedenou obecnou hypotézu o významu kontextuálních charakteristik pro formování politických orientací jedinců, „rozložíme“ komplikovanou otázku do několika na sebe navazujících podotázek. Budeme se ptát:

- Jsou regionální rozdíly politických orientací v České republice významné?
- Dají se vysvětlit výhradně odlišnostmi ve složení populace jednotlivých regionů?
- Dá se prokázat vliv kontextuálních proměnných na politické orientace voličů?
- Jaká je míra vlivu kontextuálních proměnných ve srovnání s individuálními charakteristikami voličů?

Při hledání odpovědí na tyto otázky jsme použili kombinace několika metod. V první fázi byla provedena sekundární analýza již existujících studií charakterizujících politickou, ekonomickou a sociální situaci v jednotlivých okresech České republiky s cílem identifikovat modelové regiony, na něž se soustředila analýza politických orientací a jejich strukturálních i kontextuálních podmíněností. Šlo o nalezení takových území, která budou po stránce politické, sociální i ekonomické představovat co možná nejodlišnější typy, ale budou zároveň vnitřně relativně homogenní. Výsledkem této práce bylo vymezení čtyř modelových regionů: metropolitní region Prahy (Praha a okresy Praha-východ a Praha-západ), region Ostrava (Ostrava a okres Karviná), region Zlín (okresy Zlín, Uherské Hradiště a Hodonín) a region Louny (okresy Louny, Rakovník, Beroun, Kladno). Ve všech těchto regionech byla na podzim 2000 provedena reprezentativní výběrová šetření na cca 800 respondentech.

Kromě toho bylo paralelně provedeno výběrové šetření na vzorku reprezentujícím populaci celé České republiky. Souběžně se sběrem dat v terénu probíhalo shromažďování detailních informací o situaci ve vybraných regionech, zaměřené na postižení všech kvantifikovatelných údajů, o nichž bylo možno se domnívat, že mohou mít na politické orientace vliv (výše průměrných platů, míra nezaměstnanosti, kriminalita, stav životního prostředí, dlouhodobé politické orientace populace, náboženské vyznání, profesní struktura...). Získané proměnné charakterizující prostředí, v němž respondenti žijí, byly následně doplněny do souboru dat z dotazníkového šetření. Tak vzniknul soubor, který obsahoval jak charakteristiky získané dotazem u individuálních respondentů, tak ke každému z nich i ukazatele charakterizující teritoriální kontext, v němž respondent v době šetření žil. Přehled základních výsledků analýz takto vzniklého datového souboru je podán v následujícím textu.

* * *

První otázka, kterou jsme si položili při zkoumání hodnot a politických postojů lidí žijících v odlišných regionech, byla tato: Liší se obyvatelé jednotlivých regionů v hodnotách a postojích? Lze předpokládat, že takové rozdíly najdeme, není však zřejmé, nakolik budou výrazné a jaké faktory tyto rozdíly ovlivňují.

Tabulka 1. „Co myslíte, je především úkolem vlády a státu, aby měl každý u nás práci a byl dostatek pracovních míst, nebo je to úlohou trhu?“ Frekvence odpovědí podle regionů

Starost o vytváření pracovních míst	Praha, Praha-východ, Praha-západ	Ostrava, Karviná	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun
Určitě úkolem státu a vlády	200	355	266	273
	23 %	41 %	32 %	33 %
Spíše úkolem státu a vlády	244	176	192	195
	28 %	20 %	23 %	24 %
Státu i trhu/i jednotlivce	248	240	253	260
	29 %	27 %	30 %	32 %
Spíše úkolem trhu/ spíše se má každý postarat sám	114	77	86	69
	13 %	9 %	10 %	8 %
Určitě úkolem trhu/určitě se má každý postarat sám	59	27	33	26
	7 %	3 %	4 %	3 %
Celkem	865	875	830	823
	100 %	100 %	100 %	100 %

Pozn.: Chí-kvadrát = 0,00

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

Tabulka 2. „Nakolik souhlasíte s výrokem: Ženatí muži a vdané ženy by neměli mít sexuální vztah s nikým jiným než se svou manželkou, resp. se svým manželem.“ Frekvence odpovědí podle regionů

Ženatí muži a vdané ženy by neměli mít sexuální vztah s nikým jiným	Praha, Praha-východ, Praha-západ	Ostrava, Karviná	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun
Určitě souhlasím	266	331	346	285
	31 %	38 %	43 %	35 %
Spíše souhlasím	191	188	189	177
	22 %	22 %	24 %	22 %
Ani souhlas ani nesouhlas	179	163	155	204
	21 %	19 %	19 %	25 %
Spíše nesouhlasím	133	100	71	91
	16 %	12 %	9 %	11 %
Určitě nesouhlasím	84	83	41	60
	10 %	10 %	5 %	7 %
Celkem	853	865	802	817
	100 %	100 %	100 %	100 %

Pozn.: Chí-kvadrát = 0,00

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

Tento předpoklad ověříme pohledem na tabulky číslo 1, 2 a 3. Ukazují nám frekvence odpovědí na tři odlišné postojové otázky ve čtyřech sledovaných regionech. V tabulce číslo 1 jsou uvedeny frekvence odpovědí na otázku, zda je úkolem státu a vlády, aby každý u nás měl práci, nebo je to úlohou trhu. Odpovědi respondentů indikují míru liberálnosti postojů obyvatelstva v jednotlivých regionech.

Ve všech sledovaných regionech převažují lidé, kteří spoléhají na pomoc státu a vlády. Rozdíly mezi regiony jsou však statisticky významné. Nejliberálnější postoje mají v tomto směru obyvatelé pražského regionu. Naopak obyvatelé regionu ostravského nejvíce spoléhají na státní paternalismus. Region zlínský a lounský jsou si v názorech na uvedenou otázku dosti podobné a rozložením četností svých odpovědí se přibližují spíše regionu ostravskému než pražskému.

Druhá otázka, zjišťující míru tolerance obyvatel k manželské nevěře, nám sloužila jako indikátor tradicionalismu, resp. konzervatismu populace regionů.

Z tabulky je zřetelné, že postoje v jednotlivých regionech se opět statisticky významně liší. Nejtolerantnější k manželské nevěře jsou obyvatelé pražského regionu. Naopak obyvatelé zlínského regionu se nejvýrazněji přiklání k tradičním hodnotám. Postoje respondentů z ostravského a lounského regionu se v tomto ohledu nacházejí někde mezi dvěma výše uvedenými.

Tabulka 3. Sebezařazení na škále levice-pravice podle regionů

Pokuste se označit Vaše politické zařazení křížkem na následující levoprávé škále politické orientace.	Praha, Praha-východ, Praha-západ	Ostrava, Karviná	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun
Krajní levice	47	88	49	69
	6 %	11 %	6 %	9 %
Levice	139	197	107	133
	18 %	25 %	14 %	18 %
Střed	216	272	331	303
	28 %	34 %	43 %	40 %
Pravice	241	177	185	175
	31 %	22 %	24 %	23 %
Krajní pravice	135	62	94	76
	17 %	8 %	12 %	10 %
Celkem	778	796	766	756
	100 %	100 %	100 %	100 %

Pozn.: Chí-kvadrát = 0,00

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

V tabulce číslo 3 vidíme sebezařazení respondentů na škále levice-pravice¹ podle regionů. Uvědomujeme si, že sebezařazení respondentů na levo-pravé škále není vždy jednoduše interpretovatelné. Respondent se nemusí hlásit k pravici pouze proto, že zaujímá pravicové postoje (například chce nižší zdanění bohatých, přísnější kritéria pro poskytování sociálních dávek, nebo menší míru regulace ekonomiky státem), ale i proto, že je voličem strany všeobecně označované za pravicovou, přestože jeho postoje v konkrétních otázkách pravicové nejsou a liší se od politiky strany, jejímž je příznivcem. Nedá se samozřejmě vyloučit ani situace, že se respondent hlásí k pravici na základě identifikace s politickou stranou, o níž se domnívá, že je pravicová, ačkoliv pravicové nejsou ani jeho postoje, ani politika jeho oblíbené strany. Totéž platí i pro respondenty, kteří se hlásí k levici. Výhodou sebezařazení respondenta na škále levice-pravice je však to, že jde o dosti komplexní a zároveň robustní charakteristiku, která se příliš nemění v reakci na jednotlivé události na politické scéně, jako třeba samotné stranické preference.

Také frekvence odpovědí u této otázky ukazují, že existují signifikantní rozdíly mezi regiony. Populaci pražského regionu lze označit za nejvíce pravicovou. Naopak nejvíce levicový se jeví region ostravský. Údaje prezentované v tabulkách 1 až 3 do-

¹ Původní desetistupňová škála byla transformována na škálu pětistupňovou.

Tabulka 4: „Co myslíte, je především úkolem vlády a státu, aby měl každý u nás práci a byl dostatek pracovních míst, nebo je to úlohou trhu?“ Frekvence odpovědí podle vzdělání respondentů a regionů

Starost o zajištění pracovních míst							
Regiony		ZŠ	Vyučení a vyšší	Regiony		ZŠ	Vyučení a vyšší
Praha, Praha-východ, Praha-západ	Určitě úkolem státu a vlády	29 24 %	171 23 %	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Určitě úkolem státu a vlády	47 35 %	219 31 %
	Spiše úkolem státu a vlády	44 37 %	200 27 %		Spiše úkolem státu a vlády	37 28 %	155 22 %
	Státu i trhu/ i jednotlivce	34 28 %	214 29 %		Státu i trhu/ i jednotlivce	34 26 %	219 31 %
	Spiše úkolem trhu/ spíše se má každý postarat sám	11 9 %	103 14 %		Spiše úkolem trhu/ spíše se má každý postarat sám	12 9 %	74 11 %
	Určitě úkolem trhu/ určitě se má každý postarat sám	2 2 %	57 8 %		Určitě úkolem trhu/ určitě se má každý postarat sám	3 2 %	30 4 %
	Celkem	120 100 %	745 100 %		Celkem	133 100 %	697 100 %
Ostrava, Karviná	Určitě úkolem státu a vlády	72 61 %	283 37 %	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun	Určitě úkolem státu a vlády	81 52 %	192 29 %
	Spiše úkolem státu a vlády	20 17 %	156 21 %		Spiše úkolem státu a vlády	41 26 %	154 23 %
	Státu i trhu/ i jednotlivce	21 18 %	219 29 %		Státu i trhu/ i jednotlivce	31 20 %	229 34 %
	Spiše úkolem trhu/ spíše se má každý postarat sám	4 3 %	73 10 %		Spiše úkolem trhu/ spíše se má každý postarat sám	3 2 %	66 10 %
	Určitě úkolem trhu/ určitě se má každý postarat sám	1 1 %	26 3 %		Určitě úkolem trhu/ určitě se má každý postarat sám	1 1 %	25 4 %
	Celkem	118 100 %	757 100 %		Celkem	157 100 %	666 100 %

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

Pozn.: Rozdíl mezi lidmi se základním vzděláním v jednotlivých regionech je statisticky významný na hladině významnosti: $\alpha = 0,000$ a mezi lidmi s vyšším než základním vzděláním na hladině významnosti $\alpha = 0.000$.

kazují, že zkoumané regiony se neliší jenom mírou podpory konkrétních politických stran ve volbách, ale jejich populace se odlišují i v obecnějších postojích k ekonomickým, společenským a politickým otázkám, které mohou postoje k jednotlivým politickým stranám významně ovlivňovat, nejsou ovšem bezprostředně vázané na konkrétní politickou situaci a jsou stabilnější v čase než stranické preference. Jaké jsou příčiny zjištěných odlišností, se pokusíme osvětlit v následujícím textu.

Je známo, že postoje lidí jsou výrazně ovlivněny jejich postavením v sociální struktuře. Jiné postoje se dají očekávat u lidí se základním vzděláním a jiné budou zaujímat vysokoškoláci. Teoreticky je možné, že zjištěné rozdíly mezi regiony jsou pouze odrazem odlišného složení jejich obyvatelstva (odlišnosti podle věku, vzdělání, rodinného stavu, povolání apod.). Vysokoškoláci se častěji než jiní domnívají, že o zajištění pracovních míst se má postarat každý sám. V pražském regionu žije relativně více vysokoškoláků než v jiných regionech, proto se v jeho populaci vyskytuje názor, že o práci se má každý postarat sám, častěji než jinde. Je však pravděpodobné, že rozdíly v postojích mezi regiony nebude možné vysvětlit pouze odlišnostmi v sociální struktuře obyvatel těchto regionů. Například postoje respondentů k nezaměstnanosti mohou být ovlivněny rozdíly v ekonomické výkonnosti a v míře nezaměstnanosti mezi těmito regiony. Liší se postoje vysokoškoláků žijících v různých regionech?

V následujících tabulkách jsou uvedeny frekvence odpovědí na tři výše uvedené otázky podle regionů a různých sociálních skupin. Jsou použity stejné proměnné ukazující na postoje respondentů jako v předcházejících tabulkách. První z těchto tabulek je tabulka č. 4.

Vidíme, že ve všech regionech existují rozdíly v postojích mezi lidmi se základním vzděláním a lidmi, kteří dosáhli vyššího vzdělání. Respondenti se základním vzděláním jsou ve všech sledovaných regionech méně liberální než zbytek populace. Zároveň je však možné si všimnout rozdílu mezi postoji lidí se základním vzděláním žijících v různých regionech. Nejliberálnější jsou lidé se základním vzděláním v pražském regionu, naopak výrazně častěji spoléhají na paternalistickou úlohu státu v ostravském a lounském regionu. Postoje k nezaměstnanosti jsou tedy ovlivněny jak vzděláním, tak sociálním prostředím regionu, v němž žijí jednotliví respondenti.

Podobnou logiku mají i výsledky v tabulce 5, která zachycuje rozdíly v postojích k nevěře mezi katolíky i nekatolíky² žijícími v odlišných regionech.

Také zde se projevuje trend naznačený v předchozí tabulce. Frekvenci odpovědí ovlivňuje nejen strukturní proměnná, ale i sociální prostředí daného regionu. Lidé s katolickým vyznáním odsuzují nevěru více než ostatní lidé. Regionální kontext v tomto případě ovlivňuje především smýšlení lidí, kteří nejsou katolického vyznání. Nejvíce jich nesouhlasí s nevěrou ve zlínském a ostravském regionu. Tedy v regionech, kde je výrazně vyšší podíl katolíků než v regionu pražském či lounském. Lze předpokládat, že sociální prostředí regionu s vysokým podílem obyvatel katolického vyznání ovlivňuje i nekatolíky. Samotní katolíci zauímají, alespoň v tomto případě, výrazně tradiční postoje bez ohledu na region. Zdá se tedy, že na postoje katolíků regionální kontext nepůsobí, avšak čím větší mají podíl na populaci daného regionu, tím více svými postoji ovlivňují ostatní (nekatolíky).

V tabulce číslo 6 je provedeno srovnání politické orientace mezi jednotlivými regiony se zaměřením na osoby pobírající starobní důchod.

² Protože věřících hlásících se k jiným církvím než katolické je v populaci zanedbatelný počet, drtivá většina lidí v kategorii "ostatní" jsou ateisté.

Tabulka 5. „Nakolik souhlasíte s výrokem: Ženatí muži a vdané ženy by neměli mít sexuální vztah s nikým jiným než se svou manželkou, resp. se svým manželem“. Frekvence odpovědí podle regionů a vyznání respondentů

Ženatí muži a vdané ženy by neměli mít sexuální vztah s nikým jiným							
Regiony		Ostatní	Katolíci	Regiony		Ostatní	Katolíci
Praha, Praha-východ, Praha-západ	Určitě souhlasím	187 28 %	79 45 %	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Určitě souhlasím	133 37 %	213 48 %
	Spíše souhlasím	151 22 %	40 23 %		Spíše souhlasím	80 22 %	109 25 %
	Ani souhlas ani nesouhlas	149 22 %	30 17 %		Ani souhlas ani nesouhlas	74 20 %	81 18 %
	Spíše nesouhlasím	119 18 %	14 8 %		Spíše nesouhlasím	53 15 %	18 4 %
	Určitě nesouhlasím	71 10 %	13 7 %		Určitě nesouhlasím	21 6 %	20 5 %
	Celkem	677 100 %	176 100 %		Celkem	361 100 %	441 100 %
Ostrava, Karviná	Určitě souhlasím	229 36 %	102 46 %	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun	Určitě souhlasím	238 33 %	47 48 %
	Spíše souhlasím	142 22 %	46 21 %		Spíše souhlasím	158 22 %	19 19 %
	Ani souhlas ani nesouhlas	136 21 %	27 12 %		Ani souhlas ani nesouhlas	181 25 %	23 23 %
	Spíše nesouhlasím	73 11 %	27 12 %		Spíše nesouhlasím	85 12 %	6 6 %
	Určitě nesouhlasím	62 10 %	21 9 %		Určitě nesouhlasím	57 8 %	3 3 %
	Celkem	642 100 %	223 100 %		Celkem	719 100 %	98 100 %

Pozn.: Rozdíl mezi katolíky v jednotlivých regionech je statisticky významný na hladině významnosti $\alpha = 0,003$ a mezi nekatolíky na hladině významnosti $\alpha = 0,002$.

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

Už tabulka 3 ukázala, že mezi zkoumanými regiony existují rozdíly v politické orientaci jejich obyvatel. Podíváme-li se na data o sebezařazení respondentů na levo-pravé škále podrobněji, zjistíme, že důchodci jsou výrazně levicovější než lidé v předdůchodovém věku. To platí shodně pro všechny regiony. Postoje důchodců žijících v regionech pražském a zlínském jsou ovšem podstatně odlišné od postojů důchodců z Lounska nebo Ostravska. Důchodci v lounském a ostravském regionu jsou znatelně levicovější. Lze tedy předpokládat, že prostředí regionu s výraznými sociálními problémy a vysokou nezaměstnaností, či naopak s větší sociální stabilitou

Tabulka 6. Sebezařazení na škále levice-pravice podle regionů

Pokuste se označit Vaše politické zařazení křížkem na následující levoprávé škále politické orientace.							
Regiony		Ostatní	Důchodce	Regiony		Ostatní	Důchodce
Praha, Praha-východ, Praha-západ	Krajní levice	18 3 %	29 15 %	Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín	Krajní levice	19 3 %	30 15 %
	Levice	102 18 %	37 19 %		Levice	68 12 %	39 20 %
	Střed	153 26 %	63 32 %		Střed	257 45 %	74 37 %
	Pravice	186 32 %	55 28 %		Pravice	147 26 %	38 19 %
	Krajní pravice	123 21 %	12 6 %		Krajní pravice	76 13 %	18 9 %
	Celkem	582 100 %	196 100 %		Celkem	567 100 %	199 100 %
Ostrava, Karviná	Krajní levice	50 8 %	38 20 %	Louny, Rakovník, Kladno, Beroun	Krajní levice	29 5 %	40 20 %
	Levice	137 23 %	60 31 %		Levice	74 13 %	59 30 %
	Střed	218 36 %	54 28 %		Střed	242 43 %	61 31 %
	Pravice	145 24 %	32 17 %		Pravice	150 27 %	25 13 %
	Krajní pravice	55 9 %	7 4 %		Krajní pravice	62 11 %	14 7 %
	Celkem	605 100 %	191 100 %		Celkem	557 100 %	199 100 %

Pozn.: Rozdíl mezi důchodci v jednotlivých regionech je statisticky významný na hladině významnosti $\alpha = 0,001$ a mezi ostatními lidmi na hladině významnosti $\alpha = 0,000$.

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

a nízkou nezaměstnaností, ovlivňuje smýšlení všech obyvatel regionu, tedy i důchodců, kteří jinak v českém kontextu tvoří dosti sociálně a ekonomicky homogenní skupinu.

Výsledky analýz prezentované v tabulkách 4, 5 a 6 potvrdily, že postoje obyvatel všech regionů ovlivňuje jak jejich postavení v sociální struktuře, tak i prostře-

Tabulka 7. Základní parametry regresního modelu vysvětlujícího postoje respondentů k nezaměstnanosti s použitím strukturních i kontextových proměnných (bližší vysvětlení v textu)

		Unstan- dardized Coefficients	Standardized Coefficients		T	Sig.
Model		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	2,316	0,08		27,97	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,529	0,07	0,116	7,92	0,00
	Nezaměstnaný ano-ne	-0,177	0,07	-0,035	-2,38	0,02
	Katolík ano-ne	-0,116	0,04	-0,046	-2,96	0,00
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,016	0,00	-0,075	-4,29	0,00
	Podíl katolíků	0,189	0,12	0,025	1,51	0,13
	Podíl VŠ	0,012	0,00	0,049	2,69	0,01
2	(Constant)	2,381	0,07		33,76	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,531	0,07	0,117	7,95	0,00
	Nezaměstnaný ano-ne	-0,176	0,07	-0,035	-2,37	0,02
	Katolík ano-ne	-0,096	0,04	-0,038	-2,60	0,01
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,016	0,00	-0,077	-4,42	0,00
	Podíl VŠ	0,010	0,00	0,041	2,37	0,02
Dependent Variable: Je především úkolem vlády a státu, aby měl každý u nás práci a byl dostatek pracovních míst? (Čím vyšší hodnota ukazatele, tím větší podpora liberálního přístupu).						

Pozn.: R square = 0,030

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

dí regionu, ve kterém žijí. Jsou-li postoje ovlivněny jak strukturními proměnnými, tak kontextovými proměnnými, je na místě otázka, jaký je vzájemný poměr míry jejich vlivu. Jsou oba typy proměnných stejně důležité, nebo je jeden z nich důležitější? Záleží v této věci na konkrétním zkoumaném postoji?

Pokusíme se na položené otázky odpovědět za pomoci regresní analýzy. Použili jsme metodu backward, jež postupně vylučuje z regresního modelu nezávisle proměnné, které nejsou statisticky významné. Procedura se zastaví v okamžiku, kdy už není možné vyloučit žádnou další proměnnou, aniž by se tím nesnížila explanační síla modelu. Všechny regresní modely jsou konstruovány podle stejného schématu. Závislou proměnnou byly postoje k nezaměstnanosti, manželské nevěře a sebezařazení na levo-pravé škále. Nezávisle proměnné byly dvojího typu – strukturní a kontextové. Strukturní proměnné charakterizují samotného respondenta – zda má vysokoškolské vzdělání či ne, zda je katolík či není a zda je nezaměstnaný či není. Kontextové proměnné popisují konkrétní region, ve kterém respondent žije – jak vysoký je v něm podíl katolíků, vysokoškoláků a nezaměstnaných. Použití

Tabulka 8. Základní parametry regresního modelu vysvětlujícího postoje respondentů k manželské nevěře s použitím strukturních i kontextových proměnných (bližší vysvětlení v textu)

Model		Unstan- dardized Coefficients	Standardized Coefficients		T	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	2,264	0,09		24,29	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,154	0,08	0,030	2,04	0,04
	Nezaměstnaný ano-ne	0,212	0,08	0,037	2,52	0,01
	Katolík ano-ne	-0,360	0,04	-0,127	-8,10	0,00
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,001	0,00	-0,003	-0,17	0,86
	Podíl katolíků	-0,296	0,14	-0,034	-2,09	0,04
	Podíl VŠ	0,019	0,00	0,073	3,99	0,00
2	(Constant)	2,253	0,06		35,43	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,154	0,08	0,030	2,03	0,04
	Nezaměstnaný ano-ne	0,210	0,08	0,037	2,51	0,01
	Katolík ano-ne	-0,359	0,04	-0,127	-8,10	0,00
	Podíl katolíků	-0,294	0,14	-0,034	-2,08	0,04
	Podíl VŠ	0,020	0,00	0,074	4,82	0,00
	Dependent Variable: Ženatí muži a vdané ženy by neměli mít sexuální vztah s nikým jiným (Čím vyšší hodnota ukazatele, tím větší tolerance k manželské nevěře).					

Pozn.: R square = 0,032

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

těchto konkrétních proměnných umožňuje uspořádat logicky do dvojice vždy jednu strukturální a jednu kontextovou proměnnou (např. Jste katolík – ano či ne? a Jak vysoký je podíl katolíků v regionu, ve kterém žijete?).

Na první pohled vidíme, že se v regresním modelu uplatnily všechny tři strukturální proměnné, ale i dvě ze tří proměnných kontextových. Nejvýrazněji postoj k státním zásahům při vytváření pracovních míst ovlivňuje to, zda respondent má či nemá vysokoškolské vzdělání, tedy strukturální proměnná. Respondenti s vysokoškolským vzděláním daleko častěji vyjadřují postoj, že starat o práci se má především každý jednotlivec sám. Ovšem významně se v modelu odráží i to, zda respondent žije v regionu s nízkou či naopak vysokou nezaměstnaností, tedy typická kontextová proměnná. Dá se říci, že v regionech s vysokou nezaměstnaností jsou respondenti více nakloněni státním zásahům a naopak.

I v tomto případě statisticky významně ovlivňují míru tolerance k nevěře všechny strukturální proměnné a dvě ze tří kontextových. Nejvýrazněji je postoj k nevěře ovlivněn tím, zda respondent je či není katolického vyznání. Katolíci jsou

Tabulka 9. Základní parametry regresního modelu vysvětlujícího sebezařazení respondentů na škále levice-pravice s použitím strukturních i kontextových proměnných (bližší vysvětlení v textu)

		Unstan- dardized Coefficients	Standardized Coefficients		t	Sig.
Model		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,085	0,08		36,89	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,333	0,07	0,078	5,09	0,00
	Nezaměstnaný ano-ne	0,017	0,08	0,003	0,22	0,83
	Katolík ano-ne	0,028	0,04	0,012	0,71	0,48
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,024	0,00	-0,117	-6,42	0,00
	Podíl katolíků	0,300	0,13	0,040	2,38	0,02
	Podíl VŠ	0,015	0,00	0,065	3,46	0,00
2	(Constant)	3,086	0,08		36,90	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,333	0,07	0,078	5,08	0,00
	Katolík ano-ne	0,028	0,04	0,012	0,71	0,48
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,024	0,00	-0,117	-6,42	0,00
	Podíl katolíků	0,301	0,13	0,040	2,38	0,02
	Podíl VŠ	0,015	0,00	0,065	3,46	0,00
3	(Constant)	3,087	0,08		36,93	0,00
	Vysokoškolák ano-ne	0,332	0,07	0,078	5,07	0,00
	Míra registrované nezaměstnanosti	-0,024	0,00	-0,117	-6,43	0,00
	Podíl katolíků	0,330	0,12	0,044	2,77	0,01
	Podíl VŠ	0,015	0,00	0,065	3,45	0,00
	Dependent Variable: Pokuste se označit Vaše politické zařazení křížkem na následující levoprávní škále politické orientace. (Čím vyšší hodnota ukazatele, tím větší příklon k pravici).					

Pozn.: R square = 0,032

Zdroj: Šetření Region a politika, 2000

častěji proti nevěře než nekatolíci. Z kontextových proměnných se uplatňuje především podíl lidí s vysokoškolským vzděláním v respondentové regionu. V regionech s vysokým podílem vysokoškoláků v populaci projevují všechny sociální skupiny větší toleranci k nevěře než lidé srovnatelného sociálního statusu, kteří žijí v regionech s nízkým podílem vysokoškoláků.

V tomto případě se v modelu uplatňuje pouze jedna strukturální a naopak všechny tři kontextové proměnné. Z nich nejvýznamnější ovlivňuje politickou orientaci respondenta skutečnost, jaká je míra nezaměstnanosti v regionu, v němž respondent žije. V regionech s vysokou nezaměstnaností je častější levicová orientace než v regionech s nízkou nezaměstnaností. Významným způsobem ovlivňuje poli-

tické sebezřazení i vzdělání respondentů – vysokoškoláci se řadí více k pravici než lidé s nižším vzděláním. Vzdělání respondentů se ovšem projevuje i jako kontextová proměnná. Čím vyšší podíl vysokoškoláků, tím častěji se lidé všech vzdělanostních skupin kloní k pravici.

Ačkoliv uvedené regresní modely prokázaly, že postoje respondentů jsou nezávisle na sobě statisticky významně ovlivňovány individuálními charakteristikami respondenta i proměnnými popisujícími kontext, v němž respondent žije, celková hodnota vysvětlené variance byla u všech tří uvedených modelů velmi nízká (viz nízké hodnoty R square). Celková neúspěšnost modelů si zaslouží vysvětlení. Jedním z hlavních faktorů přispívajících k nízkému procentu vysvětlené variance je skutečnost, že použité nezávislé proměnné nebyly vybírány s ohledem na to, nakolik se budou podílet na vysvětlené varianci závislé proměnné, nýbrž se záměrem najít v souboru všech proměnných takové, jež by tvořily logicky sobě odpovídající dvojice – jedné kontextuální a jedné strukturální proměnné. To sice umožnilo dobře vzájemně porovnávat míru jejich vlivu na závislou proměnnou, ale výrazně snižovalo celkovou vypovídací schopnost modelů.

Pokud bychom požadovali, aby regresní model vysvětloval co největší část variance závislé proměnné, museli bychom nezávisle proměnné hledat mezi ostatními proměnnými v datovém souboru, jež jsme měli k dispozici. Pro srovnání jsme proto zkonstruovali několik takových modelů. Obecně se dá říci, že k úspěšnosti modelu nejvíce přispěje zařazení dalších postojových proměnných mezi nezávisle proměnné. Např. názor na to, zda je zajištění pracovních míst úlohou státu nebo trhu, lze velmi dobře „předpovědět“, pokud za nezávisle proměnné použijeme jiné postoje k roli státu ve společnosti. Víme-li, jaký je postoj k roli státu ve zdravotnictví nebo k důchodovému zabezpečení, dokážeme poměrně dobře předpovědět, jaký bude postoj k roli státu na pracovním trhu. To není překvapivé, protože ve všech zmiňovaných případech tu jde o projevy jednoho univerzálního postoje, který se individuálně pohybuje mezi extrémy představujícími na jedné straně úplný státní paternalismus a úplný liberalismus na straně druhé. Použití takových vysvětlujících proměnných sice výrazně zvýší procento modelem vysvětlené variability, ale fakticky velký smysl nemá, neboť jak závisle, tak nezávisle proměnné jsou pouze manifestní projevy jednoho a téhož latentního postoje. Pokud za nezávisle proměnné použijeme pouze takové indikátory, které ukazují sociální, ekonomickou a demografickou strukturu respondentů, a potom data kontextuální, celková schopnost modelů predikovat postoje respondentů se výrazně sníží. Přesto lze ukázat, že i strukturální a kontextové proměnné postoje signifikantně ovlivňují.

Druhým faktorem, který výrazně snižuje procento variability námi uváděných modelů, je skutečnost, že jako nezávisle proměnné používáme v modelech binární proměnné (např. vysokoškolák ano-ne). Tam, kde je možné binární proměnnou nahradit ordinální proměnnou (např. ZŠ-vyučený-SŠ-VŠ), procento variability vysvětlené modelem se znatelně zvýší. V případě některých jiných proměnných (např. nezaměstnaný ano-ne) však binární proměnnou nejde obdobným způsobem nahradit významově podobnou ordinální proměnnou. Je na místě otázka, zda jsou regresní

modely s výše jmenovanými omezeními vůbec dobrou technikou k odpovědi na otázky, které si klademe. K podrobnějšímu zachycení jednotlivých vlivů, jež se mezi proměnnými uplatňují, by bylo potřeba využít nadstandardních statistických metod, jako jsou například metody typu „multilevel analysis“, o nichž je známo že jsou pro řešení úloh tohoto typu vhodnější než klasické regrese³ [Patterson, Goldstein, 1991; Goldstein, 2003].

* * *

Analýzy volebních výsledků ukazují, že existují významné a v čase dosti stabilní rozdíly ve volebních preferencích voličů v různých regionech České republiky. Analýza regionálních rozdílů ve volebních výsledcích však může sama o sobě pouze naznačit odpověď na otázku, zda jsou zjištěné rozdíly v politické orientaci populace jednotlivých regionů pouze odrazem prostorově nerovnoměrného rozmístění různých sociálních skupin nebo v nich hrají roli i specificky teritoriálně kontextové faktory. Analýzy volebních výsledků mají totiž některé specifické vlastnosti, které limitují možnosti jejich použití pro určitý typ úloh. Největší výhodou této metody sice představuje skutečnost, že volební výsledky jsou informace získané na obrovském „souboru respondentů“, takže umožňují pracovat i s detailně územně definovanými podsoubory (nejmenší možnou jednotkou sledování mohou být volební okrsky, nejmenší v praxi používanou jednotkou sledování bývají obce), má však také některé nevýhody.

Předně jde vždy o studium agregátních dat. Nutnost zachování tajnosti má za následek, že nikdy nemohou být k dispozici údaje za individuální „respondenty“. Snižující se volební účast zároveň zmenšuje reprezentativitu volebních výsledků jako obrazu politických preferencí populace daného regionu. Dokud se volební účast v parlamentních volbách pohybovala kolem a nad 90 %, daly se politické preference nevoličů bez rizika velké chyby jednoduše ignorovat, nebo zahrnout do zbytkové kategorie „neví, neodpověděl, odmítl se vyjádřit“. V době, kdy klesá volební účast ve volbách do Poslanecké sněmovny k 50 % a u voleb do Senátu či krajů až ke 30 %, není možné postupovat stejným způsobem. Regionální analýzy volebních výsledků samozřejmě neztrácejí ani za situace malé volební účasti smysl, jejich interpretace však musí být opatrnější, neboť volební výsledky měří čím dál více pouze politické preference politicky aktivní části populace a nikoliv celé dospělé populace. O politických preferencích lidí, kteří se voleb neúčastní, se tímto způsobem samozřejmě nedá dozvědět nic.⁴ Třetím problémem analýz volebních výsledků je to,

³ Statistický software pracující s těmito metodami jsme však bohužel neměli k dispozici.

⁴ Problém podobného druhu ovšem řeší i výzkumy veřejného mínění a výzkumy politických preferencí založené na přímém dotazování výběrového souboru respondentů. Obecně nízká návratnost dotazníků spolu s relativně nízkou ochotou respondentů odpovídat na politicky citlivé otázky nechává specifickou, ale nezanedbatelnou část populace mimo dosah tohoto instrumentu.

že poskytují informaci pouze o dvou aspektech politického chování, totiž o samotné ochotě se voleb účastnit a o rozhodnutí voliče podpořit některou politickou stranu kandidující ve volbách. Rozhodnutí volit určitou konkrétní stranu však může být učiněno z velmi různých důvodů. Volič může některou politickou stranu volit proto, že prosazuje hodnoty, kterým sám věří, ale také proto, že je mu sympatický její vedoucí představitel, případně proto, že mu to poradil kamarád. Samotné stranické preference sice v zásadě korelují s hlubší hodnotovou orientací voličů, ale vztah mezi těmito dvěma proměnnými nemusí být příliš těsný. Stranické preference voličů se navíc mění častěji a snáze než jejich stupnice hodnot.

Datové soubory pocházející ze čtyř výběrových šetření souběžně uskutečněných ve čtyřech různých regionech České republiky, doplněné o kontextové proměnné charakterizující odlišnosti jednotlivých regionů, nám daly příležitost hledat odpovědi na otázky po významu teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů a vyhnout se přitom výše jmenovaným problémům neoddělitelně spojeným se studiem regionální diferenciace volebních výsledků. Výsledky provedených analýz potvrzují, že se regionálně liší nejen samotné stranické preference, ale i obecnější politické postoje regionálních populací. To je dosti významné zjištění, protože tyto postoje jsou relativně stabilní v čase a do jisté míry „ukotvují“ i stranické preference. Je-li obyvatelstvo nějakého regionu výrazně konzervativnější, než je běžné, je pravděpodobné, že v daném regionu budou získávat nadprůměrnou podporu konzervativněji orientované politické strany. Konzervatismus populace přežije i změny stranického systému. Konkrétní konzervativní politická strana, která byla v regionu oblíbená, se může rozdělit na dvě, otrást finančním skandálem nebo úplně zaniknout, potřeba populace zmíněného regionu hledat ve spektru politických stran stranu blízkou své převažující hodnotové orientaci se však nezmění.

Odpověď na druhou otázku, zda se dají regionální rozdíly politických orientací vysvětlit výhradně odlišnostmi ve složení populace jednotlivých regionů, je negativní. Odlišnosti ve struktuře obyvatelstva, které existují mezi regiony, nepochybně přispívají k rozdílům politických orientací jednotlivých regionů, výsledky analýz však ukazují, že samy o sobě k vysvětlení regionálních diferencí nestačí. Dá se prokázat vliv kontextuálních proměnných na politické orientace voličů v různých regionech. Lidé nejsou při formování svých politických orientací imunní vůči vlivu prostředí, v němž žijí. Lidé, kteří budou mít shodné individuální charakteristiky, mohou mít (a v praxi mívají) odlišné postoje, právě a jen proto, že žijí v jiném prostředí. Analýzy ukazují, že míra vlivu kontextuálních proměnných dokonce není ve srovnání s vlivem individuálních charakteristik jednotlivých voličů marginální, ale že váha kontextuálních proměnných v modelech vysvětlujících politické postoje může být velká. Je zřejmé, že se nedá obecně říci, zda je významnější vliv individuálních či kontextových proměnných. Zdá se být naopak nepochybné, že se to může lišit případ od případu.

Zbývá ještě hodně otázek, které nebyly zodpovězeny: Jsou některé postoje více ovlivněny teritoriálním kontextem a jiné méně? Jaké typy postojů jsou ovlivněny

teritoriálním kontextem nejvíce? Které z ukazatelů charakterizujících teritoriální kontext nejvíce přispívají k vysvětlení politických postojů respondentů? Jakým mechanismem se vliv teritoriálního kontextu na politické orientace prosazuje? Je to prostřednictvím teritoriálně specifické politické socializace v dětství a mládí, nebo územně specifickými typy sociální interakce mezi lidmi, či snad regionálními specifiky, pokud jde o zdroje informací? Odpovědi na některé z uvedených otázek je možné získat dalšími analýzami vytvořeného datového souboru, jiné by vyžadovaly použití nových specifických výzkumných instrumentů a pravděpodobně i vytvoření širěji pojatého multidisciplinárního týmu zahrnujícího psychology a sociální antropology. V každém případě však považujeme za užitečné se „nakousnutým“ tématem i nadále zabývat. Opomíjení vlivu teritoriálního kontextu na formování politických orientací jedinců (a koneckonců i na formování „nepolitických“ postojů a hodnotových orientací obecně) by bylo jistě chybou.

TOMÁŠ KOSTELECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, vedoucím oddělení Lokální a regionální problémy. Ve svém výzkumu se věnuje především studiu vlivu teritoriálních faktorů na lidské chování, politické geografii, regionálním aspektům vývoje společnosti a komparativní politice. V roce 2002 vydal v nakladatelství Woodrow Wilson Center Press monografii *Political Parties After Communism. Developments in East-Central Europe*.

DANIEL ČERMÁK je vzděláním sociolog a demograf. Pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR v oddělení Lokální a regionální problémy. Současně studuje jako doktorand sociologii na Filozofické fakultě UK. Zabývá se analýzou dat, způsoby jejich publikace a studiem regionálních rozdílů.

Literatura

- Agnew, J. 1987. *Place and Politics*. Winchester: Unwin Hyman.
- Archer, J. C. a F. M. Shelley 1986. *American Electoral Mosaics*. Washington, The Association of American Geographers.
- Berglund, S. a U. Lindstrom 1982. *Regional Centers and Beyond: Geographic, Economic and Political Impacts*. Umea, International Political Science Association.
- Butler, D. a D. Stokes 1969. *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*. London: Macmillan.
- Capeocchi, V. a G. Galli 1969. „Determinants of Voting Behaviour in Italy: a Linear Causal Model of Analysis“. Pp. 235–284 in M. Dogan a S. Rokkan (eds.), *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*. Cambridge, The MIT Press.
- Godstein, H. 2003. *Multilevel Statistical Models*. 3rd edition. London, Hodder Arnold.
- Illner, M. a M. Foret 1980. *Sociální ukazatele*. Praha, Nakladatelství Svoboda.
- Johnston, R. J., F. M. Shelley a P. J. Taylor (eds.) 1990. *Development in Electoral Geography*. London: Routledge.
- Key, V. O. 1955. „A Theory of Critical Elections“. *Journal of Politics* 17: 3–18.
- Kostecký, T., P. Jehlička a L. Sýkora 1993. „Czechoslovak Parliamentary Elections 1990: Old Patterns, New Trends and a Lots of Surprises“. Pp. 235–254 in J. O’Loughlin

- a H. van der Wusten (eds.), *The New Political Geography of Eastern Europe*. London: Belhaven Press.
- Kostecký, T. 1994. „Economic, Social and Historical Determinants of Voting Patterns: 1990 and 1992 Parliamentary Elections in the Czech Republic“. *Czech Sociological Review*, 2: 209–228.
- Kostecký, T. 1995a. „Politické, ekonomické a sociální chování během post-komunistické transformace – regionální pohled“. *Working Papers* 95:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T. 1995b. „Changing Party Allegiances in a Changing Party System: the 1990 and 1992 Parliamentary Elections in the Czech Republic“. Pp. 79–107 in G. Wightman (ed.), *Party formation in East-Central Europe. Post-Communist Politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*. Aldershot: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Kostecký, T. 1996. „The Results of the 1990 Parliamentary Elections in Regional Perspective“. In H. D. Klingemann (ed.), *Election Handbook 1990 – Czechoslovakia, Poland, Hungary, Slovenia*. Berlin: WZB.
- Kostecký, T. 2001. „Vzestup nebo pád politického regionalismu?“ *Sociologické texty* 01:9. Praha, Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T. 2002. *Political Parties after Communism: Developments in East-Central Europe*. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press.
- Krivý, V., V. Feglová a D. Balko 1996. *Slovensko a jeho regiony*. Bratislava: Nadácia Média.
- Lipset, S. M. a S. Rokkan (eds.) 1967. *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press, 554 s.
- Miller, W. L. 1982. „Variations in Electoral Behaviour in the United Kingdom“. Pp. 224–250 in Madgwick and Rose (eds.), *The Territorial Dimension in U.K. Politics*. London: Macmillan.
- Nairn, T. 1977. *The break-up of Britain*. London: New Left Books.
- Nielsen, F. 1980. „The Flemish Movement in Belgium after World War II: a Dynamic Analysis“. *American Sociologic Review* 45: 76–94.
- Oliver E. J. 2001. *Democracy in Suburbia*. Princeton: Princeton University Press.
- Patterson, L., a H. Goldstein 1991. New Statistical Methods for Analysis Social Structures: an Introduction to Multilevel Models. *Multilvel Modelling Newsletter* 3 (1): 4–6.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rantala, O. 1967. „The Political Regions of Finland“. *Scandinavian Political Studies* 2: 117–42.
- Rokkan, S. a D. W. Urwin 1983. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. Beverly Hills: Sage.
- Sellers, J. M. 2002. *Governing from Below*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siegfried, A. 1913. *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*. Paris: A. Colin.
- Stachová, J. 2002. „Občanská společnost a neziskový sektor v regionálním kontextu“. Pp. 50–74 in Kostecký, Stachová, Čermák, *Sociologické texty* 02:7: Region a politika, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. 1997. Politická kultura lokálních politických elit: srovnání českého a východoněmeckého města. *Working Papers* 97:3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. a T. Kostecký 1997. „Politická kultura lokálních společenství. Příklad tří měst“. *Sociologický časopis* 33: 445–465.
- Zarycki, T. 2002. *Region jako kontekst zachowan politycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar“.

63

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

Konfrontace názorů, úvahy, příběhy, esej, anketa a rozhovor na téma

Duše a svět ve světle filmu

Názor Krzysztofa Zanussiho *Kam jdeme* ■ fejeton Nataši Tanské *Životofilm* ■ diskuse Saši Gedeona, Čestmíra Kopeckého, Jiřího Peňáse a Jana Šterna na téma *Současný český film: omyly, hodnoty, směřování* ■ stať Jana Jůny *Fenomén Michael Moore* ■ konfrontace Josefa Škvoreckého, Krzysztofa Zanussiho, Karla Theina, Toma Stopparda, Andrey Sedláčkové, Vladimíra Henricha, Heleny Bendové, Zdeňka Podskalského, Jana Gogoly st. ■ úvaha Luigi Zoji *Hollywood a duše bez tragédie ve století psychoanalýzy* ■ esej Stanislavy Přádné *Ženy, srdce a pohlaví* ■ ukázka z nového scénáře Igora Chauna a Václava Šaška ■ význání tvůrců českého dokumentárního filmu Jana Špáty, Josefa Čísařovského, Tomáše Škrdlanta, Viliama Poltikoviče, Bohuslava Blažka, Pavla P. Riese ■ reportáž Dagmar Vaněčkové z Madeiry

Číslo PROSTOR 63 (139 Kč) vyjde v říjnu 2004 a můžete je objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 300 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND Předplatné, P.O.Box 141, 140 21 Praha 4, tel.: 777728754, e-mail: pavel@send.cz, web: www.send.cz. Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, tel. + fax: 222248052, e-mail: revue.prostor@atlas.cz, web: www.revueprostor.cz

Národ, národní identita a národní hrdost v Evropě*

KLÁRA VLACHOVÁ

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Nation, National Identity, and National Pride in Europe

Abstract: This study provides an analysis of national identity in eleven European countries. In the study, national identity is understood as a construct consisting of several elements, four of which are analysed by the authors – territorial identity, the image of the nation, national pride, and love for the nation. With regard to the image of the nation, the authors focus on the elements that define the cultural nation (ethno-nation) and the political nation (state-nation). With regard to territorial identity the authors measure localism, regionalism, patriotism, and cosmopolitanism (or Europeanism). They also measure national pride in relation to culture and the performance of a state. Finally, the authors identify two types of love for the nation – nationalism (or chauvinism) and patriotism.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 489–508

Téma národní identity patří v současných sociálních vědách mezi nejvýznamnější výzkumná témata. Vědci, kteří se tímto tématem zabývají, diskutují často jak o teoretickém obsahu konceptu „národní identita“, tak o možnostech jejího empirického měření. Co se týče teoretického vymezení, *národní identita* je jednou z kolektivních sociálních identit. Lze ji definovat jako pozitivní vztah jedince k jeho národu [Carey 2002].

Z hlediska sociálních věd je *národ* konstrukt. Je to jednak kulturní komunita (*ethnos*) a zároveň komunita politická (*demos*) [Delanty 1998]. Kulturní komunita stojí primárně na sdíleném jazyku,¹ dále pak na historii a kultuře – za příslušníky národa jsou považováni všichni jedinci, kteří hovoří stejným jazykem, sdílejí stejnou historii a kulturu. Politická komunita stojí na občanství – za příslušníky národa jsou považováni všichni jedinci, kteří jsou teritoriálně soustředěni ve státě, jsou jeho občany a mají oprávnění účastnit se politiky a uplatňovat svou suverenitu [Keane 1998].

* Tato studie vznikla v rámci projektu „ISSP 2002 a 2003 – rodina a národ v komparativní perspektivě“, který podpořila Grantová agentura ČR (grant č. 403/02/1500).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Klára Plecítá, Ph.D., a PhDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: plecita@soc.cas.cz, rehakova@soc.cas.cz.

¹ Jazyky jsou považovány za původce národů [Weber 2003]. Ovládání jazyka je nejdůležitějším předpokladem pro to, aby se někdo stal příslušníkem národa. Ovládání jazyka totiž umožňuje komunikaci mezi lidmi, vnímání, porozumění.

Podle Gellnera [Gellner 1993] je národ produktem průmyslové společnosti. Naopak Keane [Keane 1998] tvrdí, že národní identita se začala v Evropě formovat po pádu karolínské říše. Šlechta a duchovní se začali označovat latinským termínem *natio* – národ, aby zdůraznili používání společného jazyka a společnou historickou zkušenost. Termín národ se původně nevztahoval na celou populaci regionu, ale pouze na ty třídy, které si vyvinuly pocit identity založený na jazyku a historii a jednali na jeho základě. Později – od patnáctého století dodnes – jsou za národ považováni lidé, kteří sdílejí společné zákony a politické instituce na určitém teritoriu v rámci pevně vymezených hranic. Podle této novější koncepce je národ *societas civilis* – občanská společnost, tj. politická komunita občanů určitého státu, kteří jsou oprávněni účastnit se politiky a uplatňovat svou suverenitu [Keane 1998].

V moderní společnosti má národní identita tři roviny:

1. individuální – sociálně psychologickou,
2. politicko-systémovou a
3. ideologickou.

V individuální rovině je to zvláštní forma skupinové identity, díky níž se lidé bez ohledu na fyzický kontakt mezi sebou cítí být vzájemně svázáni. Důvody, proč se cítí být vzájemně svázáni, jsou rozmanité – hovoří stejným jazykem, žijí nebo mají vztah k určitému teritoriu, mají společnou historii, stejně interpretují chvíle, kdy národ, ke kterému se řadí, selhal či naopak uspěl, udržují stejné zvyky, V současných společnostech je národní identita jednou z nejvýznamnějších kolektivních identit. Definuje, kým jsme. Zpravidla dominuje nad identitou sexuální, věkovou, třídní, náboženskou, stranickou a jinými identitami a její dominanci lze zaznamenat od té doby, co tradiční sociální skupiny a instituce jako příbuzenská, vesnická či náboženská komunita ztrácejí na významu a rozpadají se.

V politicko-systémové rovině je národ tzv. *societas civilis*. Jako společnost (občanská) je chápán národ, který je soustředěn ve státě [Haller 1997, Keane 1998].² V současném světě převládají národní státy – suverénní geopolitické entity, na jejichž území převládá jeden národ. Národní identita je síla, která udržuje národní stát v celku. Moderní národní stát je souborem institucí umožňujících vládnutí na určitém ohraničeném území. Pro svou stabilitu potřebuje, aby politická komunita, která v něm existuje, sdílela určité společné hodnoty, byla kulturně homogenní a v jejím rámci probíhala komunikace [Deutsch 1966]. Podstatnou součástí moderních států je například sociální stát – konsenzus o něm se snadněji dosahuje tam, kde existuje společná solidarita, a ta je dosažitelnější tam, kde je silná národní identita. Národní identita je nutná k dosahování politických cílů. Slabá národní identita vede ke slabé občanské společnosti [Kuzio 2001].

V ideologické rovině je s národem a národní identitou spjat nacionalismus. V moderním státě se nacionalismem myslí národní ideologie, jejímž obsahem je

² Sociální vědy uplatňují často tzv. metodologický nacionalismus. Mnoho vědců považuje stát za společnost a pracuje s ním jako s jednotkou v komparativních studiích [Wimmer, Glick Schiller 2003].

idea zvláštního historického poslání národa, ospravedlnění jeho vzniku, teritoriálního zakotvení a kulturní jedinečnosti. Podstatou nacionalismu je doktrína, že národ, resp. všechny národy si musejí vládnout samy [Heywood 1994]. Haller [Haller 2000] varuje před používáním termínu nacionalismus pouze v negativním smyslu jako označení pro agresivní ideologii, v níž se vyhraněná národní identita střetává se zájmy či existencí jiných, zpravidla sousedních národů. Lze totiž rozlišovat mezi formativním nacionalismem (zaměřeným na formování nového národa),³ prestižním nacionalismem (zaměřeným na posílení moci a postavení existujícího národa) a expanzivním nacionalismem (imperialismem) [Rejai 1991]. Ani Gellner [Gellner 1993] nehovoří o nacionalismu pouze jako o negativní ideologii, nacionalismů podle něj existuje mnoho.

Lze rozlišit tyto prvky národní identity [Haller 2000, Carey 2002]:

1. **Obraz národa** a vědomí určitých charakteristik národa – co se týče obrazu národa a vědomí jeho charakteristik, existují dva modely [Meinecke 1907, Weigert et al. 1986, Haller 2000]: 1. *etnický* či *kulturní národ* (ethnos), kdy jsou za příslušníky národa považováni ti, co žijí po generace na určitém území a sdílejí určité zvyky a kulturu od dětství (jazyk, náboženství), a 2. *státní národ* (demos), kdy příslušnost k národu je primárně založena na politických kritériích, zejména na občanství a respektu k politickým institucím daného státu.⁴ Model kulturního národa je považován za tradiční a konzervativní, model státního národa za moderní a progresivní. Podle teorie komunitarismu je však demos považován za vyjádření ethnosu – politika je vyjádřením etického života občanů, kteří tvoří kulturní komunitu [Delanty 1998].
2. **Vazba k národnímu státu** v kontextu ostatních geografických a vládních entit. Lidé se cítí být vázáni ke svému sousedství, sídlu (vesnici, městu), kraji, zemi (státu), kontinentu atd. Nejvyšší entita, k níž se lidé cítí být vázáni, se nazývá koncová identita [terminal identity, Deutsch 1966; Peters, Hunold 1999]. Od entity, s níž je poji koncová identita, jsou pak lidé zpravidla ochotni přijímat výkon vládní moci. Na koncept „koncové identity“ navazuje koncept „dvojí podřízenosti“ [double allegiance, Van Kersbergen 2000]. Jedinci se mohou cítit vázáni k dvěma a více entitám, vazba k jedné nevylučuje vazbu k druhé – např. vazba k národnímu státu nemusí vylučovat vazbu k Evropské unii. Marks [Marks 1999] proto na-

³ I v Evropské unii existuje formativní nacionalismus – snaha o zformování evropského supranároda svého druhu.

⁴ S těmito modely národa koresponduje dělení na národ *evropský* a *americký* (v Evropě mnohé národy opírají svou existenci o kulturní dimenzi a dlouho hledaly svůj stát, v Americe vznikaly státy bez kulturní dimenze), *německý* a *francouzský* (německý je lingvistická a kulturní entita a vznikl v kontextu napoleonských válek, francouzský je politická entita a vykrytalizoval jako sjednocená a nedělitelná kolektivita za francouzské revoluce z překonání třídních, náboženských, regionálních a etnických rozdílů), *východní* a *západní* (východní je organická, na etnických principech založená komunita, západní je společenství lidí žijící na jednom území, pod společnou vládou a zákony; západní model je modelem středních vrstev, východní model modelem intelektuálů) [Kohn 1955, Smith 1991, Haller 2000].

vrhuje tři typy teritoriální identity: mnohonásobná, exkluzivní a žádná. Tyto tři typy identity tvoří trojúhelníkový prostor a většina lidí se nachází uvnitř tohoto prostoru – mají vzájemně inkluzivní teritoriální identity.

3. *Národní hrdost* a stud – city, které jedinec cítí ke svému národu. Jsou výsledkem úspěchů a neúspěchů národa.
4. *Pocit věrnosti a lásky k národu* – patriotismus a nacionalismus. Patriotismus je vnímán pozitivně, nacionalismus má převážně negativní konotace. Zatímco patriotismem se myslí pocit věrnosti a lásky k národu, nacionalismem je míněn pocit věrnosti a lásky k národu spolu s vymezením se k národům jiným. Patriotismus je však podstatnou podmínkou nacionalismu, lze jej považovat za slabší formu nacionalismu [Heywood 1994].
5. *Přípravenost jednat ve prospěch národa* – zejména bojovat za svou zemi. Existují národy, které jsou připraveny jednat za svou zemi více než jiné, a příčiny této ochoty či neochoty jsou spatřovány v historii. Mezi ty, kteří jsou za svou zemi připraveni bojovat, patří v Evropě Britové, Španělé, Francouzi, Švédí, Finové, Dánové, Poláci a Irové.

V této stati se budeme z těchto pěti prvků národní identity věnovat čtyřem – obrazu národa, teritoriální identitě, národní hrdosti, patriotismu a nacionalismu v komparativní perspektivě tak, jak byly zkoumány v rámci mezinárodního šetření ISSP 1995 – Národní identita. Z rozsáhlého mezinárodního souboru bylo pro účely naší studie do analýzy zařazeno jedenáct evropských zemí, u nichž existuje předpoklad, že se budou z hlediska obrazu národa, teritoriální identity, národní hrdosti a míry patriotismu či nacionalismu lišit, neboť vykazují různou míru národnostní homogenity či heterogenity, geografické lokace, teritoriální stability a správní kontinuity:⁵

- Členské země EU – Itálie, západní Německo, východní Německo, Rakousko, Španělsko a Velká Británie. Itálie, Německo a Rakousko jsou národnostně relativně homogenní země, Španělsko a Británie naopak země národnostně nehomogenní. Španělsko je zemí členěnou na 19 autonomních společenstev.⁶ Žije zde významná katalánská minorita a také minorita galicijská a baskická. Tyto minority žijí ve vlastním autonomním společenstvu. Katalánci a Baskové usilují o secesi od Španělska. Británie je taktéž zemí se silným regionálním členěním, které se opírá o národnostní princip – Anglie a Wales, a Skotsko. Německo bylo rozděleno na dva státy v roce 1949 a znovu sjednoceno v roce 1990.

⁵ Výběry pro šetření ISSP 1995 byly v každé zemi prováděny jinak. Šlo o komplexní náhodné výběry. Šetření probíhala během roku 1995 s výjimkou Slovenska (1996) a Slovinska (1994). Počet respondentů a vymezení populace: Česká republika: 1111 respondentů od 16 do 75 let, Rakousko: 1007 respondentů od 14 let, Německo: 1282 respondentů ze západní části, 612 z východní části od 18 let, Velká Británie: 1058 respondentů od 18 let, Maďarsko: 1000 respondentů od 18 let, Itálie: 1094 respondentů od 14 let, Norsko: 1527 respondentů od 16 do 79 let, Polsko: 1598 respondentů od 18 let, Slovensko: 1388 respondentů od 18 let, Slovinsko: 1036 respondentů od 18 let, Španělsko: 1230 respondentů od 18 let.

⁶ Comunidades autonomas.

- Země, které se staly členy EU v roce 2004 – Česká republika,⁷ Maďarsko, Polsko, Slovensko a Slovinsko. Zatímco Česká republika, Maďarsko, Polsko jsou národnostně relativně homogenní země, na Slovensku žije významná maďarská minorita a ve Slovinsku minorita srbská a chorvatská. Česká republika a Slovensko byly zeměmi federativního Československa, které se rozdělilo v roce 1992. Slovinsko se v roce 1991 odtrhlo od federativní Jugoslávie.
- Země, která odmítla členství v EU – Norsko, jež je národnostně značně homogenní zemí.

Výsledky analýz

1. Národní identita v kontextu teritoriálních identit

Národní identita byla ve výzkumu ISSP 1995 měřena v první řadě jako teritoriální identita.⁸ Podle vztahu k čtvrti/vesnici, městu, regionu, státu a kontinentu (Evropě) měl výzkum v Evropě rozlišit lokalisty, regionalisty, patrioty a Evropany. Ve většině zemí, které vstoupily do naší analýzy, *mezi teritoriálními identitami převažovala identita se státem* (tabulka 1). Analýza četností ukazuje, že nejčastěji vyjadřovali identitu se státem Maďari, Norové, Poláci a Slovinci, překvapivě nejméně patriotů bylo v Británii. V Maďarsku a na Slovensku bylo velké procento respondentů, kteří měli blízký vztah k Evropě (94 % a 81 %), zatímco ve Velké Británii mělo blízký vztah k Evropě jen 22 % respondentů. Španělsko – země s výrazným regionálním členěním – se vyznačovalo mezi analyzovanými zeměmi nejsilnější lokální a regionální identitou.

Existuje hypotéza, že národnostní menšiny se vyznačují odlišnou teritoriální identitou než většinové populace. Národnostní minority se častěji identifikují s nejbližším teritoriem, ve kterém žijí – vesnicí, městem, regionem, případně s entitou přesahující národní stát (zejména pokud jde o minoritu žijící mimo svůj vlastní národní stát). V rámci námi vybraných jedenácti zemí však bylo testování této hypotézy obtížné. Co se týče šetření ISSP 1995 – Národní identita, ve Španělsku nebyla národnost zjišťována, v Británii byli Angličané, Welšané a Skotové řazeni do jediné kategorie, a národnosti byly tedy k dispozici pouze pro Slovinsko a Slovensko. Detailnější analýza slovinské populace ukázala, že v této zemi se národnostní menšiny svou teritoriální identitou neliší od majoritní populace. Naopak na Slovensku se maďarská menšina od slovenské majority svou teritoriální identitou liší v identifikaci se Slovenskem. Ke slovenskému státu má „velmi blízký“ a „blízký“ vztah 91 % Slováků a Maďarů jen 72 %.

⁷ Výsledkům za Českou republiku se již věnovali Nedomová a Kostecký [Nedomová, Kostecký 1997].

⁸ V roce 2003 byla v rámci ISSP národní identita měřena v kontextu nejen teritoriálních, ale i jiných identit.

Tabulka 1. Teritoriální identita

	Čtvrť/ vesnice	Město	Okres	Stát	Evropa
Německo – západní	72,6	70,5	64,9	79,0	58,3
Německo – východní	75,8	75,8	74,4	81,3	59,2
Velká Británie	63,8	54,9	49,3	69,8	21,9
Rakousko	83,1	83,5	88,5	90,1	68,4
Maďarsko	79,3	84,0	86,2	96,4	94,2
Itálie	68,0	82,2	79,8	87,5	68,4
Norsko	51,0	69,6	79,1	94,4	57,6
Česká republika	82,5	87,6	69,2	91,1	78,5
Slovinsko	77,4	82,3	78,5	93,0	69,3
Polsko	73,3	73,1	62,8	93,1	69,4
Španělsko	87,6	92,4	90,4	89,5	62,3
Slovensko	84,3	84,7	73,3	89,4	81,4

Pramen: ISSP 1995

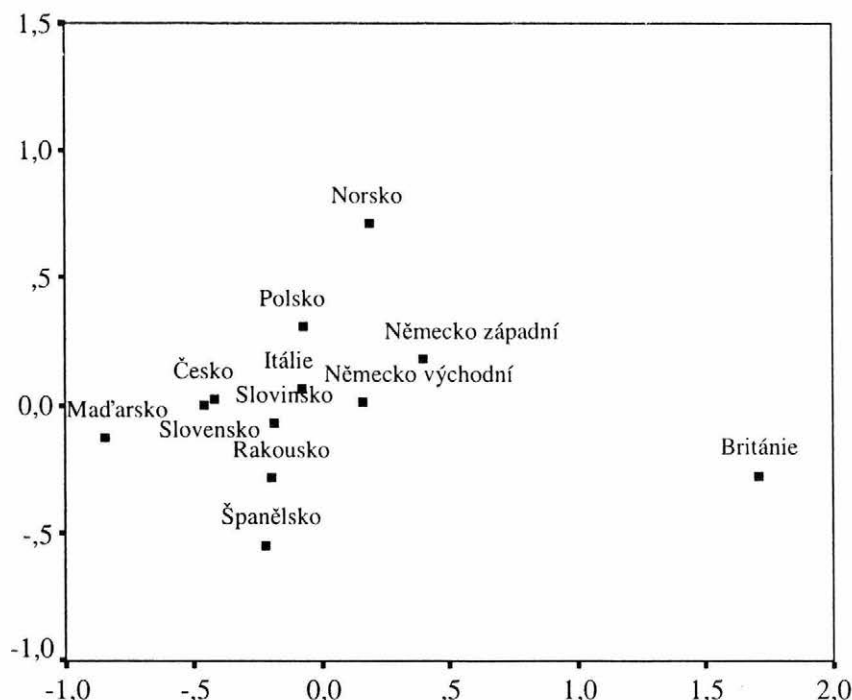
Poznámka: Procenta odpovědí „velmi blízký vztah“ a „blízký vztah“.

Jaký je vztah mezi jednotlivými teritoriálními identitami? Je kosmopolitní (evropská) identita v rozporu s identitou národní, nebo se s ní pojí? A je národní identita v rozporu s identitou regionální a lokální, nebo stojí na těchto identitách k bližšímu teritoriu? Abychom zjistily, do jaké míry jsou jednotlivé teritoriální identity komplementární či konkurenční, byly vztahy k čtvrti/vesnici, městu, okresu, státu a kontinentu dále pro jednotlivé země analyzovány pomocí faktorové analýzy (tabulka P1 viz přílohu).⁹

Faktorová analýza extrahovala v západním i východním Německu, Maďarsku, Itálii, Norsku a České republice dva faktory. V obou částech Německa, Itálii, Norsku a České republice je první faktor sycen položkami čtvrť/vesnice a město, druhý položkami stát a kontinent. V Maďarsku byl navíc první faktor sycen i položkou region. Extrakce dvou faktorů, tj. dvou dimenzí teritoriální identity, znamená, že v těchto zemích byly nalezeny konkurenční teritoriální identity. Proti sobě zde do určité míry stojí lokalisté a regionalisté na straně jedné a patrioti a kosmopolité na straně druhé. Ve Velké Británii, Rakousku, Slovinsku, Slovensku, Polsku a Španělsku extrahovala faktorová analýza jeden faktor. Extrakce pouze jediného faktoru znamená, že v těchto zemích lze hovořit o komplementárních (doplňujících se) teritoriálních identitách. V obou případech však lze říci, že národní identita není v opozici k identitě evropské.

⁹ Byla použita extrakční metoda hlavních komponent a rotační metoda varimax s Kaiserovou normalisací. Kritériem pro zahrnutí faktoru bylo charakteristické číslo větší než 1.

Graf 1. Teritoriální identita: patriotismus a evropanství vs. lokalismus a regionalismus, graf vzdáleností

Pramen: ISSP 1995

Z procent uvedených v tabulce 1 byla spočítána pomocí euklidovské metriky matice vzdáleností mezi jednotlivými zeměmi a tato matice vstoupila do vícerozměrné škálovací procedury¹⁰, která zobrazila analyzovaný soubor zemí do prostoru o dvou dimenzích a odhalila vztahy mezi zeměmi, které nejsou na první pohled z tabulky 1 patrné (viz graf 1). Podle první dimenze (vodorovná osa) se země liší více než podle druhé dimenze (svislá osa). První dimenze proti sobě staví Maďarsko, které má nejsilnější vztah k Evropě a ke státu, a Velkou Británií, která má k Evropě a ke státu vztah nejslabší. Z toho lze usoudit, že určujícím obsahem první dimenze je

¹⁰ Byla použita procedura Proxscal z SPSS verze 11. Cílem mnohorozměrného škálování je nalézt reprezentaci daných objektů, zde zemí, v prostoru s co nejmenším počtem dimenzí. V mnoha případech lze dimenze také interpretovat a použít je k dalšímu pochopení dat. Každý objekt je reprezentován bodem ve vícerozměrném prostoru. Body jsou umístěny do prostoru tak, aby vzdálenosti mezi dvojicemi bodů měly co nejsilnější vztah k podobnostem mezi dvojicemi objektů. To znamená, že dva podobné objekty jsou reprezentovány dvěma body, které jsou blízko u sebe, a dva nepodobné objekty jsou reprezentovány dvěma body, které jsou daleko od sebe.

vztah k Evropě a ke státu. Určujícím obsahem druhé dimenze je vztah ke čtvrti/vesnici, k městu a okresu. Norsko má slabší vztah k těmto entitám než Španělsko.

Česká republika je vzhledem k teritoriální identitě nejpodobnější Slovensku. V obou zemích existuje silná národní a evropská identita, i když slabší než v Maďarsku. Silou identity lokální a regionální se řadí někde do středu mezi Španělsko a Norsko. Velká Británie je velmi nepodobná všem ostatním zemím. Působí to zejména její extrémně nízká identifikace s Evropou (viz tabulku 1), se kterou Britové ztotožňují zejména Evropu kontinentální, od níž je Británie geograficky separována. Zajímavým zjištěním je, že pokud bychom u grafu vzdáleností převrátili osu x, dostali bychom jakousi metaforu mapy Evropy, na níž té skutečné nejméně odpovídají pozice Itálie a Slovinska.

2. Obraz národa: *ethnos a demos*

Převažuje-li mezi teritoriálními identitami identita se státem, znamená to, že populace analyzovaných zemí vnímají národ své země spíše jako státní národ než národ kulturní – etnonárod? Koncepty státního národa a kulturního národa byly ve výzkumu ISSP 1995 měřeny pomocí následujících položek [Haller 2000]:

státní národ – mít občanství dané země, respektovat politické instituce a zákony dané země, *kulturní národ* – být narozen v dané zemi, žít v dané zemi po většinu své-

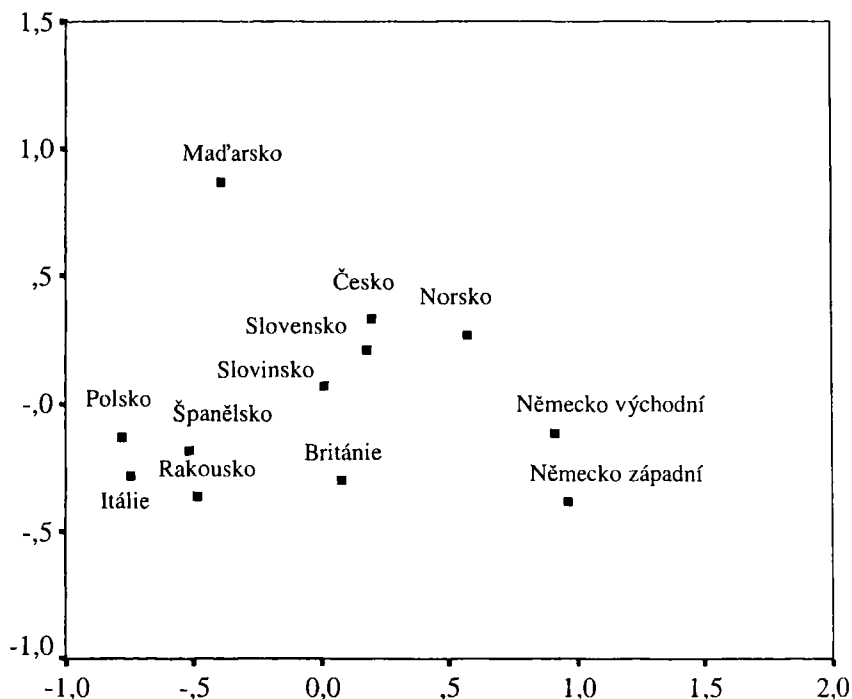
Tabulka 2. Prvky tvořící obraz národa

	Být narozen v dané zemi	Mít občanství	Žít v zemi většinu života	Umět jazyk	Být křesťanem	Respekt. politické instituce a zákony	Cítit se členem národa
Německo – západní	50,7	78,0	63,3	89,8	33,8	92,4	75,9
Německo – východní	56,5	83,4	68,1	87,6	21,7	88,0	74,6
Velká Británie	78,2	86,4	75,7	87,6	33,9	86,8	77,7
Rakousko	70,5	89,5	77,7	93,4	52,6	91,6	92,1
Maďarsko	68,3	76,4	77,2	97,0	35,9	64,0	98,5
Itálie	78,6	83,0	84,6	86,0	53,2	88,0	91,5
Norsko	62,2	87,9	71,4	96,0	21,4	96,7	90,4
Česká republika	71,0	84,7	80,3	94,8	23,1	85,0	92,5
Slovinsko	69,1	83,2	77,1	94,3	33,8	86,7	91,8
Polsko	81,7	87,2	82,9	91,5	52,1	85,1	97,0
Španělsko	78,0	82,3	83,0	82,0	46,7	88,4	88,9
Slovensko	65,3	85,4	76,8	92,5	27,0	87,5	94,6

Pramen: ISSP 1995

Poznámka: Procenta odpovědí „velmi důležité“ a „důležité“.

Graf 2. Kulturní vs. státní národ, graf vzdáleností

Pramen: ISSP 1995

ho života, umět mluvit jazykem dané země, být křesťanem, mít (národ) předky, cítit se (příslušníkem národa).

Analýza četností ukazuje, že v analyzovaných zemích je za příslušníka daného národa považován nejčastěji ten, kdo respektuje zákony a instituce dané země, má občanství dané země, umí jazyk a cítí se příslušníkem daného národa [cf. Haller 2000]. Položky definující obraz státního a kulturního národa byly dále analyzovány pomocí faktorové analýzy zvlášť pro každou zemi. Faktorová analýza extrahovala jeden faktor v západním Německu, východním Německu, Itálii, Španělsku a Velké Británii, dva faktory v ostatních zemích. *V žádné ze zemí však nebyl odhalen obraz státního či kulturního národa*, tj. státní národ spočívající na občanství a respektu k politickým institucím dané země a kulturní národ spočívající na narození v dané zemi, narození z předků pocházejících z dané země, prožití života v dané zemi, národním cítění, jazyku a křesťanství. To odpovídá i Hallerovu [Haller 2000] zjištění. *Populace jednotlivých analyzovaných zemí mají představu národa země, ve které žijí, složenou jak z prvků definujících kulturní národ, tak z prvků definujících státní národ*. Nalezneme však rozdíly v tom, jak velkou váhu populace přikládají jednotlivým prvkům.

Z procent z tabulky 2 byly opět určeny vzdálenosti mezi jednotlivými zeměmi a škálovací metoda zobrazila země do dvoudimenzionálního prostoru, jak ukazuje

graf 2. První dimenze (vodorovná osa) řadí země na škále podle důrazu kladeného na kulturní prvky národa (zejména na položky „být narozen v dané zemi“ a „být křesťanem“), druhá podle důrazu kladeného na státoprávní prvky národa (zejména na položku „respektovat politické instituce a zákony“).

První dimenze proti sobě staví západní a východní Německo na jedné straně a Polsko a Itálii na straně druhé. Tyto dvě skupiny zemí se hlavně liší v názorech na důležitost narození v daném státě, žít v něm většinu života, cítit se příslušníkem národa, být křesťanem. Tyto položky se zdají důležité pro větší procento respondentů z Polska a Itálie než z Německa. Druhá dimenze vyděluje Maďarsko. Působí to hlavně položka, která zjišťuje důležitost respektu k politickým institucím a zákonům dané země. Důležitost této položky v obrazu maďarského národa pociťuje jen 64 % maďarských respondentů, zatímco v ostatních zemích je to alespoň 85 % respondentů. Česká republika, která patří mezi země s nejmenším důrazem na důležitost položky „být křesťanem“, je opět nejpodobnější Slovensku. Země, v nichž je silná katolická církev – Polsko, Itálie, Rakousko a Španělsko, které se umístily v levém dolním rohu grafu 2 – naopak kladou ze všech sledovaných zemí nejsilnější důraz na význam položky „být křesťanem“. Překvapivě však mezi nimi chybí Slovensko.

Celkově analýza vzdáleností opět potvrzuje, že obrazy jednotlivých národů se v různém poměru skládají jak z *kulturních prvků*, tak *státoprávních prvků*. Jak ukazuje graf 2, obraz polského, italského, maďarského, španělského a rakouského národa tvoří kulturní prvky v mnohem větší míře než obraz německého či norského národa. Obraz italského, rakouského, britského, německého, španělského a polského národa však zároveň v mnohem větší míře utvářejí také státoprávní prvky, na rozdíl od národa maďarského. V rámci těchto jedenácti analyzovaných zemí tedy těžko můžeme hovořit o dichotomiích kulturní národ – státní národ či východní národ – západní národ.

3. Národní hrdost

Národní hrdost je pozitivní cit, který jedinec cítí ke svému národu. Je sycena u každého národa jeho úspěchy a podkopávána neúspěchy. Národní hrdost byla ve výzkumu měřena v konkrétních oblastech – fungování demokracie, politický vliv země ve světě, ekonomické výsledky, systém sociálního zabezpečení, výsledky v oblasti vědy a techniky, úspěchy ve sportu, umění a literatuře, ozbrojené síly, historie země a spravedlivé a rovnoprávné zacházení se všemi skupinami ve společnosti.

Analýza procent (tabulka 3) ukázala, že *zdrojem národní hrdosti jsou častěji výkony kultury* – umění a literatura, sport, věda a technika, a historie. *Méně často jsou zdrojem národní hrdosti výkony státu* – fungování demokracie a ekonomiky, politický vliv ve světě a systém sociálního zabezpečení. Z analýz četností a vzdáleností¹¹ plyne, že populace, resp. národy, které prožily změny států, systémů vládnutí i ekono-

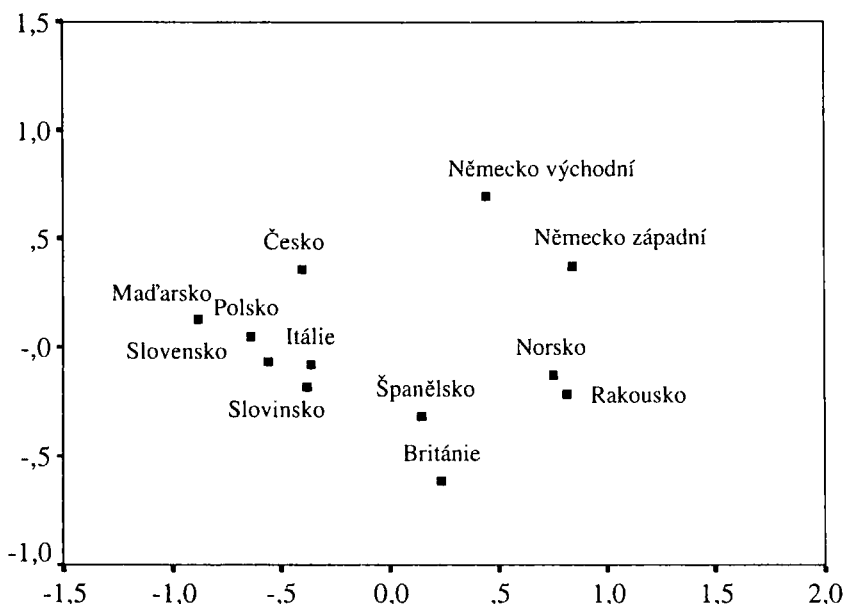
¹¹ Byl použit stejný postup jako u předchozích baterií.

Tabulka 3. Národní hrdost – specifické oblasti

	Fungování demokracie	Politický vliv ve světě	Ekonomické výsledky	Systém sociálního zabezpečení	Výsledky vědy a techniky	Výkony ve sportu	Umění a literatura	Ozbrojené síly	Historie	Zacházení se všemi skupinami obyvatel
Německo – západní	67,5	59,9	82,6	72,1	81,7	67,9	69,0	31,1	33,7	37,8
Německo – východní	34,4	62,4	82,8	39,4	87,1	81,0	80,8	27,9	30,9	25,4
Velká Británie	66,5	53,8	42,8	47,7	88,0	75,7	79,3	87,6	89,0	52,7
Rakousko	71,2	62,4	82,1	83,0	85,9	86,9	80,8	47,6	81,8	59,9
Maďarsko	19,9	17,5	9,0	7,3	77,8	88,0	88,4	28,4	72,5	43,3
Itálie	26,2	23,3	40,2	28,2	82,7	90,7	95,9	44,5	90,1	22,2
Norsko	79,9	77,6	79,6	61,6	80,2	90,9	74,4	42,9	79,6	45,9
Česká republika	34,0	50,3	41,6	18,2	59,9	72,0	84,6	18,4	90,9	20,1
Slovinsko	21,2	29,1	34,2	30,1	64,4	92,8	81,0	59,5	79,4	41,4
Polsko	24,8	35,1	27,9	16,3	57,5	44,1	70,0	58,2	80,5	32,8
Španělsko	53,8	40,3	41,3	53,5	71,4	89,7	87,7	59,7	83,5	60,7
Slovensko	21,5	18,5	30,9	22,2	50,5	69,6	78,7	52,4	81,3	27,0

Pramen: ISSP 1995

Poznámka: Procenta odpovědí „velmi hrdý“ a „poměrně hrdý“.

Graf 3. Národní hrdost, graf vzdáleností¹²

Pramen: ISSP 1995

mických systémů (východní Německo, Maďarsko, Česká republika, Polsko, Slovensko, Slovinsko) jsou méně hrdé na výkony státu než populace, resp. národy, které delší dobu žily na stejném teritoriu, v tomtéž systému vládnutí i ekonomickém systému. Do této skupiny se však přiřadila i populace Itálie vyjadřující rovněž malou hrdost na fungování demokracie, která je zde, na rozdíl od postkomunistických zemí, které procházely v devadesátých letech mnohodimenzionální transformací, důsledkem nestability politického systému [Smith, Jarkko 2001]. Proto se Itálie v grafu 3 nachází v blízkosti Polska, Slovinska a Slovenska.

Z grafu vzdáleností (graf 3) je však patrné, že Česká republika se od ostatních bývalých socialistických zemí vzdaluje a také východní Německo je mnohem podobnější Německu západnímu než kterékoliv z bývalých zemí socialistického bloku. Česká republika a východní Německo jsou v porovnání s ostatními bývalými socialistickými zeměmi více hrdé na fungování demokracie, politický vliv ve světě a ekonomické výsledky. Vzhledem k době sběru dat však v České republice může být tento výsledek ovlivněn mýtem úspěšné transformace, který v české společnosti působil do konce roku 1996, a ve východním Německu pocitem ze sjednocení

¹² V tomto grafu dimenze nepojmenováváme. Vzhledem k tomu, že jde o graf zobrazující distanci objektů, nemusí být dimenze snadno pojmenovatelné. Vodorovná dimenze škáluje země od hrdosti na kulturu po hrdost na stát kromě ozbrojených sil, svislá pak podle míry hrdosti na ozbrojené síly.

a z ekonomické podpory východních spolkových zemí, ještě předtím, než se dostavila ekonomická stagnace.

Populace zemí, které mají sociálně-tržní hospodářství, jako západní Německo, Norsko, Rakousko, jsou více hrdé na systém sociálního zabezpečení, než populace ostatních zemí. Populace Velké Británie, která patří dosud mezi vojenské velmoci, je v porovnání s ostatními zeměmi výrazně více hrdá na ozbrojené síly. Naopak nejméně hrdá je na ozbrojené síly populace České republiky, dále východního Německa, Maďarska a západního Německa. V Německu je malá hrdost na ozbrojené síly, podobně jako malá hrdost na historii vysvětlována pocitem válečné viny [Smith, Jarkko 2001]. V České republice a v Maďarsku je malá národní hrdost na ozbrojené síly způsobena nízkou prestiží armády v době nedemokratického systému vládnutí.

4. Patriotismus a nacionalismus

Patriotismus a nacionalismus byly ve výzkumu měřeny pomocí baterie o pěti položkách.¹³ Tři měřily nacionalismus.¹⁴

- Svět by byl lepší, kdyby se lidé z jiných zemí více podobali (respondentova národnost).
- Obecně vzato, (respondentova země) je lepší země než většina jiných.
- Lidé by měli svoji zemi podporovat, i když je v nepravu.

Dvě byly věnovány patriotismu:

- Raději bych byl občanem (země respondenta) než kterékoliv jiné země na světě.
- Když si moje země vede dobře v mezinárodních sportovních utkáních, jsem hrdý na to, že jsem (respondentova národnost).

Co se týče nacionalistických (šovinistických) výroků, velmi vysoké procento souhlasných odpovědí se u výroků „Svět by byl lepší, kdyby se lidé z jiných zemí více podobali (respondentova národnost)“ (položka A) a „Obecně vzato, (respondentova země) je lepší země než většina jiných“ (B) objevuje v Rakousku, a pouze u druhého z nich v Norsku a ve Velké Británii. S výrokem „Lidé by měli svoji zemi podporovat, i když je v nepravu“ (C) souhlasí velké procento respondentů v Maďarsku, Polsku, Slovinsku a Španělsku.

Rozmístění zemí do dvourozměrného prostoru znázorňuje graf 4. Obsah první dimenze určují patriotistické položky, obsah druhé dimenze je definován nacionalistickými (šovinistickými) položkami. První dimenze proti sobě staví Rakousko a západní Německo. Rakousko leží poněkud stranou od ostatních zemí, což je způ-

¹³ Baterie měla v dotazníku šest položek, avšak šestá položka: „V současnosti jsou v (respondentova země) některé věci, za které se stydím“, byla z analýzy vynechána, protože byla formulována negativně a nebyla vždy respondenty správně pochopena. Podobně tuto položku vynechávají např. i Smith a Jarkko [Smith, Jarkko 2001].

¹⁴ Haller [1996] nepovažuje tyto položky za indikátory nacionalismu, ale za *indikátory šovinismu* – přezíravosti k jiným národům.

Tabulka 4. Nacionalismus (šovinismus) a patriotismus

	A	B	C	D	E
Německo – západní	19,5	37,4	16,7	66,3	48,4
Německo – východní	20,2	35,9	25,0	73,4	64,7
Velká Británie	29,7	54,5	23,6	71,8	75,7
Rakousko	57,8	67,6	39,2	85,2	77,6
Maďarsko	25,3	26,7	60,4	87,2	89,3
Itálie	23,1	38,6	38,0	63,1	78,6
Norsko	23,3	67,2	26,3	77,8	81,6
Česká republika	16,3	23,4	35,9	73,2	86,3
Slovinsko	28,4	27,8	54,0	78,3	92,8
Polsko	31,5	37,9	56,8	87,3	91,1
Španělsko	32,5	36,1	46,9	72,8	79,1
Slovensko	17,4	23,2	29,9	69,1	86,3

Pramen: ISSP 1995

Poznámka:

A. Svět by byl lepší, kdyby se lidé z jiných zemí více podobali (respondentova národnost).

B. Obecně vzato, (respondentova země) je lepší země než většina jiných.

C. Lidé by měli svoji zemi podporovat, i když je v nepravu.

D. Raději bych byl občanem (země respondenta) než kterékoliv jiné země na světě.

E. Když si moje země vede dobře v mezinárodních sportovních utkáních, jsem hrdý na to, že jsem (respondentova národnost).

Procenta odpovědí „naprosto souhlasím“ a „spíše souhlasím“.

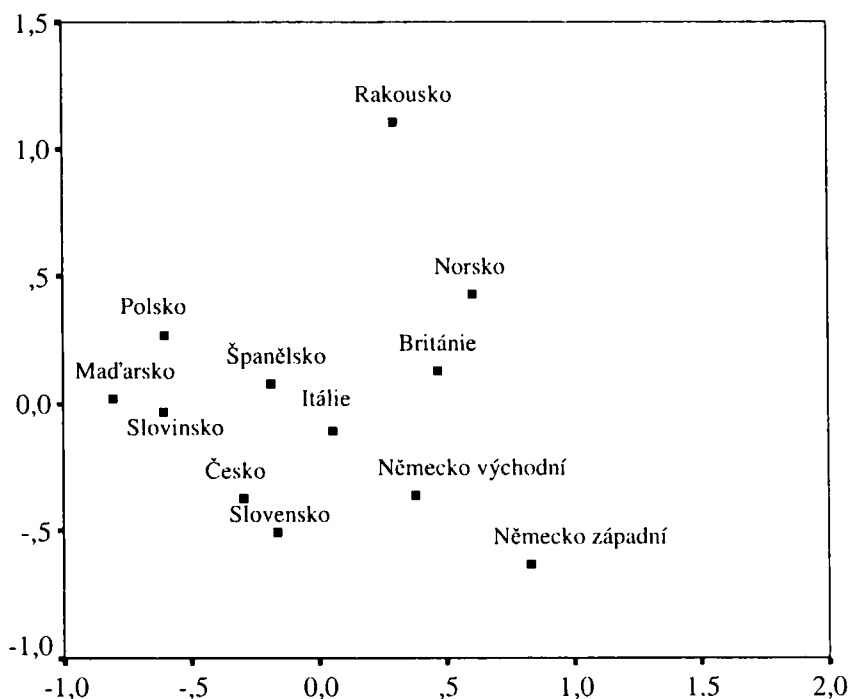
sobeno právě postojem jeho obyvatel ke zmíněným nacionalistickým (šovinistickým) položkám. Rakousku je nejbližší Norsko a Velká Británie, nejvzdálenější mu je západní Německo, Slovensko a Česká republika.

Druhá dimenze proti sobě staví západní Německo a Maďarsko. Maďarsko, Polsko a Slovinsko mají vysoká procenta souhlasu s patriotistickými výroky „Raději bych byl občanem (země respondenta) než kterékoliv jiné země na světě“ (D) a „Když si moje země vede dobře v mezinárodních sportovních utkáních, jsem hrdý na to, že jsem (respondentova národnost)“ (E), a to výrazně více než populace západního Německa, která se s těmito výroky tolik neztotožňuje.

Lze tedy říci, že ze souboru analyzovaných evropských zemí se jako největší nacionalisté, lépe řečeno šovinisté, jeví zejména Rakušané, a dále pak Norové¹⁵

¹⁵ O norském nacionalismu (šovinismu) více Knudsen (1997) a Hjenm (1998).

Graf 4. Patriotismus vs. nacionalismus (šovinismus)

Pramen: ISSP 1995

a Britové, zatímco největšími patrioty jsou podle naší analýzy Maďaři, Poláci a Slovinci.

Závěr

Co národ, to jiná národní identita. Populace jedenácti analyzovaných evropských zemí mají společné to, že se, co se teritoriálních identit týče, nejvíce identifikují s národním státem. V některých zemích je tato identita komplementární s jinými teritoriálními identitami, v jiných – Německu, Maďarsku, Itálii, Norsku a České republice – naopak lokální a teritoriální identita vstupuje do konkurence s identitou národní a kosmopolitní (evropskou). Máme zde co dočínění s post-národní identitou – identifikací s hodnotami a problémy, které existují za hranicemi národních států. Nejvíce se se státem a zároveň s Evropou identifikují Maďaři, jako vlažní patrioti a vlažní Evropané se projeví Britové. Španělé se naopak vyznačovali velmi silnou lokální a regionální identitou. Přestože se identita se státem ukázala jako dominantní, v žádné z analyzovaných zemí nebyl nalezen čistý státní národ, a naopak ani čistý kulturní národ.

Obrazy jednotlivých národů se v představách obyvatel jednotlivých zemí v různém poměru skládaly jak z kulturních prvků, tak ze státoprávních prvků. Prvky kulturního národa však velmi málo definovaly národ a prvky státního národa velmi málo definovaly národ maďarský. V rámci jedenácti námi analyzovaných zemí tedy těžko můžeme hovořit o dichotomiích kulturní národ – státní národ či východní národ – západní národ, a výsledky analýzy popřely i dichotomii německý národ – francouzský národ.

Jako silnější zdroj národní hrdosti se projevila kultura – umění a literatura, sport, věda a technika, a historie. Kultura (vysoká kultura) je jádrem národní identity, tvrdí Gellner [Gellner 1993]. Pouze vysoké kultury mohou přežít a udržovat existenci národa, to i tehdy, pokud stát jako obránce národa selhává. Stát se ostatně ukázal jako slabší zdroj národní hrdosti. Zánik státu či secese, změny systému vládnutí, ekonomického systému, vládní nestabilita apod. se odrážejí v nižší národní hrdosti ve východním Německu, Maďarsku, České republice, Polsku, Slovensku, Slovinsku a Itálii. Maďaři, Poláci a Slovinci se však přesto v tomto souboru jedenácti zemí ukázali jako největší patrioti, zatímco největší šovinismus byl nalezen v Rakousku, Norsku a Británii.

Populace České republiky nepředstavuje z hlediska národní identity v rámci jedenácti analyzovaných zemí žádný extrém, naopak se jeví spíše jako průměrná. Teritoriální identitou, definicí obrazu národa a mírou patriotismu či šovinismu se česká populace velmi podobá populaci slovenské. U obou převažuje teritoriální identita se státem, obraz národa je složen jak z kulturních, tak státoprávních prvků (příslušníci českého a slovenského národa musí umět jazyk, cítit se Čechem či Slovákem, respektovat politické instituce a zákony země, mít občanství a žít na území Česka či Slovenska po většinu svého života), Češi i Slováci jsou hrdí na kulturu a nevyznačují se výrazným šovinismem.

KLÁRA PLECITÁ-VLACHOVÁ vystudovala Fakultu sociálních věd (Mgr. a Ph.D.) a Právnickou fakultu UK (Mgr.). Je vedoucí oddělení Hodnotové orientace ve společnosti SOÚ AV ČR. Zabývá se výzkumem politických a národních hodnot a postojů, jejich kontinuity a změny, a vztahu k lidskému chování. V letech 1999–2003 připravovala výzkumy ISSP v České republice a od roku 2001 je národní koordinátorkou výzkumu ESS. Společně s Petrem Matějkou je spolueditorkou knihy Nerovnost, spravedlnost, politika, která vyšla v roce 2000 v nakladatelství SLON.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ pracuje jako vědecká pracovnice Sociologického ústavu AV ČR v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Zabývá se hlavně statistickým modelováním, analýzou sociálních a vzdělanostních nerovností, volebním chováním, sociálními sítěmi a chováním k životnímu prostředí.

Literatura

- Carey, S. 2002. „Undivided Loyalties. Is National Identity an Obstacle?“ *European Union Politics* 3 (4): 387–413.
- Delanty, G. 1998. „Social Theory and European Transformation: Is There a European Society?“ *Sociological Research Online* 3 (1): www.socresonline.org.uk/socresonline/3/1/1.html.
- Deutsch, K. 1966. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gellner, A. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hřibál.
- Haller, M. 1997. „National Identity and National Pride in Comparative Perspective“. Paper presented at the 3rd Conference of the European Sociological Association 27–30 August 1997, University of Essex.
- Haller, M. 2000. „National Identity and National Pride in Europe. A Study in Nine Member States of the European Union“. Manuscript. Contribution to the volume Gaspare Nevola, ed. *Una Patria per gli Italiani: La Questione Nazionale Oggi*, Editore Carocci, Roma 2003.
- Hjenn, M. 1998. „Reconstructing ‚Positive‘ Nationalism: Evidence from Norway and Sweden“. *Sociological Research OnLine*, Vol. 3, No. 2, <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/2/7.html>
- Heywood, A. 1994. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Keane, J. 1998. *Civil Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Knudsen, K. 1997. „Scandinavian Neighbours with Different Character? Attitudes Toward Immigrants and National Identity in Norway and Sweden“. *Acta Sociologica* 44: 223–243.
- Kohn, H. 1955. *Nationalism: its meaning and history*. Princeton: Van Nostrand.
- Kuzio, T. 2001. „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“ *Politics* 21 (3): 168–177.
- Marks, G. 1999. „Territorial Identities in the European Union“. Pp. 69–91 in J. J. Anderson (ed.), *Regional Integration and Democracy: Expanding on the European Experience*. Boulder, CO: Rowman and Littlefield.
- Meinecke, F. 1907. *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München und Berlin.
- Nedomová, A. a T. Kostecký 1997. „The Czech National Identity“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 5 (1): 79–94.
- Peters, B. G. a Ch. Hunold 1999. *European Politics Reconsidered*. New York: Holmes and Meyer. 2. vydání.
- Rejai, M. 1991. *Political Ideologies. A Comparative Approach*. Armonk, NY/London: M. E. Sharpe.
- Smith, A. D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Smith, T. a L. Jarkko 2001. „National Pride in Cross-National Perspective“. National Opinion Research Center/University of Chicago: <http://www.issp.org/paper.htm>.
- Van Kersbergen, K. 2000. „Political Allegiance and European Integration“. *European Journal of Political Research* 37 (1): 1–17.
- Weber, E. 2003. „The Myth of the Nation and the Creation of the ‚Other‘“. *Critical Review* 15 (3–4): 387–402.
- Weigert, A. J. et al. 1986. *Society and Identity. Toward a Sociological Psychology*. Cambridge.
- Wimmer, A. a N. Glick Schiller 2003. „Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology“. *The International Migration Review* 37 (3): 576–610.

Příloha

Tabulka P1. Výsledky faktorové analýzy pro jednotlivé země (extrakční metoda = principal component analysis, rotační metoda = varimax s normalizací Kaisera). Země nejsou váženy na stejnou velikost souborů. Kritérium pro zahrnutí faktoru je příslušné charakteristické číslo větší než 1.

Německo západní: 2 faktory, první vysvětluje 40,0 % celkové variance, druhý 30,3 %.

	1	2
Čtvrť	0,869	0,017
Město	0,854	0,149
Okres	0,622	0,463
Stát	0,356	0,719
Kontinent	-0,046	0,874

Německo východní: 2 faktory, první vysvětluje 41,0 % celkové variance, druhý 33,6 %.

	1	2
Čtvrť	0,862	0,111
Město	0,868	0,125
Okres	0,649	0,497
Stát	0,365	0,772
Kontinent	0,010	0,900

Velká Británie: 1 faktor, vysvětluje 52,0 % celkové variance.

	1
Čtvrť	0,715
Město	0,835
Okres	0,817
Stát	0,699
Kontinent	0,485

Rakousko: 1 faktor, vysvětluje 59,3 % celkové variance.

	1
Čtvrť	0,737
Město	0,820
Okres	0,871
Stát	0,820
Kontinent	0,566

Maďarsko: 2 faktory, první vysvětluje 46,5 % celkové variance, druhý 33,1 %.

	1	2
Čtvrť	0,889	0,091
Město	0,919	0,157
Okres	0,793	0,302
Stát	0,208	0,864
Kontinent	0,134	0,886

Itálie: 2 faktory, první vysvětluje 33,9 % celkové variance, druhý 32,0 %.

	1	2
Čtvrť	0,815	-0,033
Město	0,834	0,149
Okres	0,561	0,457
Stát	0,147	0,830
Kontinent	0,022	0,823

Norsko: 2 faktory, první vysvětluje 34,6 % celkové variance, druhý 29,4 %.

	1	2
Čtvrť	0,812	-0,058
Město	0,811	0,184
Okres	0,569	0,522
Stát	0,282	0,728
Kontinent	-0,108	0,795

Česká republika: 2 faktory, první vysvětluje 39,1 % celkové variance, druhý 35,1 %.

	1	2
Čtvrť	0,870	0,016
Město	0,831	0,244
Okres	0,657	0,488
Stát	0,265	0,819
Kontinent	0,064	0,885

Slovinsko: 1 faktor, vysvětluje 53,0 % celkové variance.

	1
Čtvrť	0,714
Město	0,807
Okres	0,788
Stát	0,704
Kontinent	0,611

Polsko: 1 faktor, vysvětluje 55,2 % celkové variance.

1

Čtvrť	0,726
Město	0,796
Okres	0,808
Stát	0,718
Kontinent	0,655

Španělsko: 1 faktor, vysvětluje 55,5 % celkové variance.

1

Čtvrť	0,772
Město	0,870
Okres	0,807
Stát	0,718
Kontinent	0,505

Slovensko: 1 faktor, vysvětluje 52,3 % celkové variance.

1

Čtvrť	0,731
Město	0,838
Okres	0,806
Stát	0,710
Kontinent	0,474

Co jsou peníze?

JAN SOKOL*

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha

What Is Money?

Abstract: As most philosophers regarded money with a certain distrust or even contempt, the question of the nature of money was not addressed from a philosophical perspective until G. Simmel wrote *The Philosophy of Money* (1900). Even 19th-century thinkers clung to the idea of money as a commodity, or, for Marx, as a "mask of value". This idea is rather misleading, as money, in comparison with commodities, always flows in the opposite direction, is not consumed but rather circulates, and can be represented by fewer and fewer material tokens, by fiduciary money, or even by invisible computer bytes. On the other hand, it appears to be a sort of institutionalised mutual trust, the validity of which is attested to daily by the willingness (or unwillingness) of citizens to accept it as payment.

Though the monetary economy has a natural tendency to extend itself over as many commodities as possible, money itself must, paradoxically, be strictly excluded from free market competition: its production is monopolised or at least regulated. The same is true for the agents of social control: if to bribe a judge, mayor or police officer were to become an efficient alternative to buying, nobody could be expected to sell. Money seems to be almost a genial social invention, facilitating daily life, the division of labour, and collaboration, and promoting a kind of civic equality. Its only drawback is that its validity depends on the general level of mutual trust among citizens. Thus the views of Socrates and of Adam Smith, both of whom saw money as somehow related to the morals and trustworthiness of a society, may be confirmed, albeit on different bases.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 4: 509–518

Peníze nás provázejí životem tak důkladně, že si na to mnozí stěžují – a na to, že je jich málo, si stěžuje úplně každý. Kde se bere jejich neodbytná přítomnost, jejich podivná moc nad lidmi a věcmi? To není otázka pro ekonomy. Může k ní něco říci pouhý filozof, v těchto věcech jen poučený laik? Otázky typu „co je to X?“ se mohou zdát někomu naivní nebo dokonce metafyzické, jenže právě takové otázky nám kladou nejenom malé děti. Dobrá zásada současné filozofie říká, že si máme nejdřív všimnout toho, jak se o dané věci mluví. O jiných hmotných věcech říkáme, že „jsou“, kdežto o penězích kupodivu, že „platí“, tak jako platí – nebo neplatí – třeba

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Jan Sokol, Ph.D. CSc., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, U kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: sokol@fhs.cuni.cz.

zákon, něčí dané slovo nebo listina. Už tento jednoduchý poukaz jazyka by nás měl varovat před příliš jednoduchými představami o té krajně podivné a zvláštní „věci“, již jsou peníze.

Obecné mínění filozofů o penězích není valné, obvykle moralizující, podezřívavé, ne-li dokonce odmítavé – pravda, s několika výjimkami. Slavný výrok Sókratův o tom, že „peníze a ostatní dobré věci“ vznikají z ctnosti a ne naopak, si ještě připomeneme.¹ Také Aristotelés [Aristotelés 1998; Aristotle 1990, 1996] je v posuzování peněz velmi zdrženlivý. Za legitimní pokládá jen směnnou funkci peněz, kdežto už obchod je podle něho pochybné zaměstnání, nehodné svobodného muže. Seneca nařiká nad pustošivým působením peněz a stěžuje si, že „už se ani neptáme, co to je, ale jen kolik to stojí“. Teprve v pozdním a končícím středověku začali aspoň někteří brát peníze vážně, ovšem ne bez odporu jiných. Pro novou dobu je charakteristické a poučné stanovisko Nietzscheovo. V celém jeho rozsáhlém díle se o penězích mluví jen na pár místech,² zato na ně přijde řeč skoro v každém dopise; mluví se tu ovšem o penězích, které potřebuje nebo právě dostal, ne o teoretické otázce.

Jistou pozornost věnoval penězům Karel Marx. Při veškeré erudici se však ani on nezabýval obecné filozofické averze vůči penězům a nepřiznal jim tu míru závažnosti a svébytnosti, kterou si v novější době získaly. Ve stopách Aristotelových pokládal za reálný jen „oběh zboží“, charakterizovaného hodnotou, která se ovšem obecné analýze vzpírá. Snad pod vlivem tohoto materialistického předsudku – a možná i skryté nechuti k moderním společnostem vůbec – naopak trval na tom, že peníze jsou „maska hodnoty“ a že v hospodářství hrají jen pomocnou a spíše pasivní úlohu. Proto je stále ztotožňuje se zlatem a věnuje se i úplně okrajovým otázkám poměru zlata a stříbra, opotřebení mincí a podobně.

Skutečný obrat ve filozofickém zkoumání peněz způsobil až Georg Simmel knihou „Filozofie peněz“ z roku 1900 [Simmel 1900]. Že jsme tuto knihu ale museli znovu objevit až po stu letech, může sice souviset s jejím velkým rozsahem a nedostatkem přehlednosti, svědčí ale také o váhavém postoji jeho kolegů vůči jakékoli „filozofii peněz“ vůbec. K dávno již známým funkcím peněz, tj. k funkci směnné, k funkci míry hodnoty a k funkci tesaurizace čili spoření, přistupuje u Simmela jejich patrně nejdůležitější funkce sociologická. Tím se totiž teprve reflektuje vlastní a specifická funkce peněz v dnešních společnostech, jejich účel a smysl v moderní době. Simmel rozhodně nebyl žádný obdivovatel peněz, přesto je jaksí rehabilitoval, přinejmenším mezi filozofy. Právě peníze totiž nejen umožňují úžasně rozvinutou dělbu činností v moderních společnostech, ale uvolňují i pevně dané svazky příbu-

¹ „Nevzniká z peněz ctnost, ale ze ctnosti vznikají peníze a všechny ostatní dobré věci, pro člověka i pro obec.“ Platón, *Obrana Sókratova* 30d. Přel. F. Novotný [Platón 1994].

² Včetně slavného výroku, že peníze jsou „pácidlo moci“ (*Brecheisen der Macht, Zarathustra II.*). I z tohoto aforismu ovšem číší jistá zaujatost proti penězům, které ve skutečnosti vždy představují tu méně násilnou formu prosazování moci, alternativu k užívání pácidel všeho druhu [Nietzsche 1995].

zenství a solidarity mezi jednotlivými lidmi, dělají je anonymními,³ a tak podstatně rozšiřují konkrétní prostor jejich svobody. Závislý dělník nebo služebník býval ještě v 18. století odměňován v naturáliích, potravinách atd., jejichž druh i množství byly ve smlouvě pevně stanoveny a určeny. Naproti tomu má dělník, placený penězi, sice omezenou, ale přece jen jistou volbu, co a od koho si dnes koupí. Jeho omezení se tedy už netýká druhu a množství, nýbrž jen celkového objemu toho, co si může dovolit.

Pokud nyní – s Maxem Weberem – rozumíme mocí „možnost prosadit vlastní vůli, případně i proti vůli jiných“, působí peníze jako účinný prostředek rozdělování, distribuce moci. To není tak samozřejmé, jak by se mohlo zdát. Ve starých hierarchických společnostech odpovídala moc každého člověka jeho postavení v této hierarchii. Poddaní byli v moci svého pána, který s nimi mohl nakládat někdy jen s malými omezeními. Tichomořské kmeny to vyjadřují příslovím, že „náčelník nikdy nekrade“. To není ocenění jeho poctivosti, nýbrž prosté konstatování, že cokoli si náčelník vezme, není ukradeno, nýbrž náleží mu i právem. Podobně tomu bylo i v evropských společnostech, i když s různými omezeními, až do zavedení peněz, resp. peněžního hospodářství. Neboť teprve v peněžním hospodářství, které každé násilí proti majetku odmítá a za legitimní nabytí pokládá pouze koupi, lze tuto „moc“ kvantifikovat a jemně rozdělovat. Každý tak má v měsci či penězence větší či menší objem moci, s nímž může nakládat podle svého. V ideálním případě je „svobodný až do výše svého majetku“.

Starší generace si ještě pamatuje, co je válečné přidělové hospodářství s pevnými přiděly potravin, oblečení atd., s různými lístky a ústřižky – totiž právě návrat do dob před zavedením peněžního hospodářství. Také státní socialismus s jeho endemickým nedostatkem užitečných a žádoucích věcí musel peněžní hospodářství podstatně omezovat, takže nedostatkové zboží nebylo obvykle k mání za peníze, nýbrž jen „pod pultem“, přes známé nebo za hledané protislužby. Zda se za ně pak muselo také ještě něco zaplatit, bylo vlastně vedlejší.

Tím se dostáváme k „podmínkám možnosti“ peněžního hospodářství vůbec. Zřejmě jsou to především různé rámcové podmínky, jako např. mír, bezpečí a jistý obecný blahobyt, k nimž se ještě dostaneme. Ale již pro směnnou funkci peněz je rozhodující, kolik lidí a jak často dá přednost penězům před každým libovolným zbožím. Účinné a vhodné jsou jen takové prostředky směny, které (téměř) každý a (téměř) vždycky rád přijme jako protihodnotu za své zboží nebo službu. Nesmí se stávat, aby někdo nabídnutou směnu odmítl proto, že peníze nechce. Peníze musí chtít (skoro) každý. České slovo pro vydávání peněz, „utrátit“ nebo „utrácet“ – tak jako se „utrátí“ třeba vzteklý pes – přesně vyjadřuje tento pro peněžní hospodářství nezbytný postoj: vydávat peníze je – přinejmenším z hlediska třetí osoby – vždycky

³ „Žlutavý ten otrok / spoutá a zas rozpoutá posvátné svazky...“ (W. Shakespeare, *Timon Athénský* IV.3., přel. J. V. Sládek) [Shakespeare 1910]. – V různých provozovnách bývala ke konci komunismu na zdi tato cynická lidová moudrost: „Od té doby, co byly vynalezeny peníze, je zakázáno za přijaté služby děkovat.“

jakási ztráta, téměř nezávisle na tom, co a jak výhodně jsme za ně nakoupili. Neboť s „utracením“ čili vydáním peněz se nutně ztrácí i s nimi spojená „proteovská“ svoboda volby a mění se možná v užitečnou, ale rozhodně už pevně danou věc.⁴ Ten kousek univerzálně použitelné „platnosti“, nehmotné moci, který vězí v každé minci a který odborníci nazývají „likviditou“, se nutně musí ztratit.

Kdekoli toto obecné uznání peněz vymizí nebo se jen zpochybní a oslabí, ztrácí se i peněžní hospodářství se svojí svobodou – jako ve válečném nebo nedostatkovém hospodářství třeba státního socialismu. Teprve na základě takové úvahy může být srozumitelný literárně oblíbený fenomén lakomce, který se hrabe ve svých truhlách peněz a pro nic jiného nemá smysl. Co z toho má? Jenže Harpagon správně cítí, že jeho „moc“ by se každým nákupem a útratou jen zmenšila. Trochu vyhronečně se dá říci, že právě ten „zatracený hlad po zlatě“, *auri sacra fames*, patří k podmínkám peněžního hospodářství. To ale rozhodně předpokládá, že nouze má a musí být jen o peníze, nikdy ne o nějaké zboží nebo komoditu. Zato peněz nemůže být z povahy věci nikdy dost.⁵

Odtud lze nyní také nahlédnout, jaké hmotné věci se nejlépe hodí pro ztělesnění peněz: krásné a vzácné mušle, stříbro a zlato.⁶ Platidla totiž musela – aspoň zpočátku – většinu lidí přitahovat, budit jejich „žízeň“ a „hlad“, a k tomu ještě být trvalá, skladná a nějak dělitelná. Žádoucnost a trvanlivost byly ale vždycky na prvních místech, jak dokazují tichomořské kamenné peníze. Jinak ovšem je skutečný původ peněz a platidel všechno jiné než jednoduchý. Lákavě jednoduchou a „rozumnou“ pohádku Aristotelovu,⁷ že peníze vznikly prostě proto, aby usnadnily směnu, která se stále opakuje v učebnicích, archeologové dávno vyvrátili. Víme dnes, že první obecně přijímaná kovová platidla zhmotňovala tak obrovské hodnoty, že nemohla sloužit každodenní směně a obchodu. Také mince byly původně jen v tak velkých hodnotách, že mohly patrně sloužit jen jako (náhradní) obětiny bohatých lidí [viz zejména Laum 1924 a Gerloff 1947]. Ostatně i jazykové stopy ukazují úplně jinam, než oním pragmaticky utilitárním směrem: řecké OBOLOS souvisí s OBĚLOS (rožeň, špíz), latinské *pecunia* (peníze) znamenalo původně dobytek a anglické slovo *fee* (poplatek) souvisí s německým *Vieh* (dobytěk). Homér oceňuje cennosti tím, za kolik volů by se daly vyměnit, a o krásné dívce říká, že je TESSARABOIOS, za čtyři voly.⁸

Vraťme se však k obecným funkcím peněz. Za prvé je to asi funkce usnadnění směny, která obchází nesnáz *double coincidence*: bez peněz musel člověk, který chtěl směnit třeba vajíčka za boty, najít partnera, který nejen nabízí vhodné boty,

⁴ Podle Schopenhauera jsou peníze „neúnavný Proteus, v každém okamžiku připravený proměnit se v kterýkoli předmět našich proměnlivých přání a rozmanitých potřeb.“ Cit. u Schmolders, *Psychologie des Geldes*, s. 35 [Schmolders 1966: 15].

⁵ Tak člověk může odmítnout nabízenou kávu, protože už jednu vypil, kdežto o nabídnutých penězích to obvykle neřekne.

⁶ Platidla, která peníze jen ztělesňují, zhmotňují, nesmíme ovšem zaměňovat za peníze, jak ještě uvidíme.

⁷ Např. *Politika* I. 9., 1257a–b [Aristotelés 1998].

⁸ Např. *Illias* 23, 702–705.

ale navíc stojí i o vajíčka. S rostoucí dělbou činností a se stále rozmanitějšími nároky bylo splnění takové podmínky stále obtížnější. Další krok souvisí s institucionální, tj. soustředěním směny na trh. Soustředění směny na jedno místo a na určitou dobu, např. v sobotu dopoledne na náměstí, je už pravděpodobně vědomý akt politické autority. Rozhodně je to ve středověku privilegium, často spojené se zákazem prodávat jinde (zejména cestou na trh a z trhu).

Na tomto „konkrétním“ trhu je nejlépe vidět rámcové podmínky „tržního hospodářství“. Trh je předně myslitelný pouze v míru a vyžaduje, aby okolní společnost žila v jistém blahobytu. Kde mnoho lidí hladoví, těžko mluvit o nějaké „nabídce“, neboť nabídka už znamená přebytek. Aby mohl prodávající veřejně na trhu vystavit své zboží, své cenné a užitečné věci, nutně potřebuje nějaké záruky osobní bezpečnosti, účinnou ochranu před zloději atd.

Kde jsou však tyto podmínky jakž takž splněny, přináší veřejný trh všem zúčastněným podstatné výhody. Pravděpodobnost, že se tu splní jejich přání, je pro kupující i prodávající na trhu podstatně vyšší než při tzv. kapilární směně.⁹ Pro naše účely je však důležité, že teprve soustředění jednotlivých aktů směny vytváří něco jako cenu. To znamená nejen zvykově dané směnné poměry – kolik ryb za košík zeleniny – nýbrž také porovnání různých druhů zboží ve světle souhrnné („agregát-ní“) nabídky a poptávky. Trh tak prakticky řeší nejen spíše teoretický problém nabídky a poptávky jediné komodity, ale i teoreticky těžko řešitelný problém substitucí a substitutů: komu se zdají housky příliš drahé, může si místo nich koupit chleba nebo třeba brambory – ovšem právě jen na trhu. Proto se už středověcí autoři domnívají, že cena vzniká na trhu.¹⁰

Díky institucionální veřejnosti trhu a díky jeho pravidlům – jednou sjednaná cena platí např. i pro ostatní zájemce – není cena už jen výsledek epizodického ujednání, ojedinělá událost, ale pozvolna tvoří více či méně ustálenou veličinu, vlastní cenu, jak jí dnes rozumíme. A protože provoz na trhu už obvykle předpokládá peníze, měří se cena samozřejmě v peněžních jednotkách. Tento podivuhodný proces „samočinného“ vzniku zdánlivě pouze konvenčních, „libovolných“ cen sváděl už pozdně římské císaře k tomu, aby ceny stanovili nařízením – s týmiž smutnými následky jako ve státním socialismu.¹¹

Peníze a peněžní hospodářství se prosazovaly jen velice pomalu, zprvu jen mezi městskými kupci, což vedlo ještě ve středověku k velkým napětím.¹² Jakmile se

⁹ Tento původně etnografický pojem pro roztržštěnou směnu bez účasti třetích osob se dobře hodí i na podomní obchod aj.

¹⁰ Podle Tomáše Akvinského není cena „přesně stanovená“, nýbrž je to prostě „jakýsi odhad trhu“. *Summa Theologica* II.2, q.77, art.1. [Thomas de Aquino 1925]

¹¹ Vznikne totiž černý trh, jemuž ovšem chybí právě zaručená veřejnost, takže se nutně spřáhne se zločinností. – Pokud se kamenné Diokleciánovy ceníky zachovaly, jsou z nich vlastní ceny pečlivě odsekány.

¹² Na jedné straně ovšem mezi šlechtickými vlastníky půdy a městskými kupci. Ale ani prudká reakce prostého lidu např. proti „obchodu s odpustky“ se netýkala jen tohoto zneužití, ale i „špinavých peněz“ vůbec.

však jednou prosadily, vystoupila do popředí trvanlivost peněz: když se prodeje a koupě od sebe oddělily, lze utržené peníze podržet, strádat, thesaurizovat. Protože se samy nekazí, ohrožují je jenom zloději. Proto se bohatí lidé zajímali o ukládací službu budoucích bank, i když za to zpočátku museli platit.¹³ Právě zde, nad shromážděným množstvím ladem ležících peněz, vznikla patrně i myšlenka, že by se s nimi dalo něco počít – například je prostě někomu jinému půjčit.

Tak ze skutečně jednoduchých a prostých začátků pomalu vyrostla dnes patrně nejvýznamnější funkce peněz, totiž peněžnictví, bankovníctví, úvěr – a jak se ještě jmenují všechna ta zařízení, která z cizích peněz dělají další peníze. Tyto peníze, úrok, který Řekové velice případně nazývali TOKOS, tj. mládáta,¹⁴ byly pro kritiky peněžního hospodářství obzvláštním kamenem úrazu. Už samotné nahromadění peněz, peněžní bohatství, bylo pro většinu velice podezřelé, také proto, že nezná žádné meze. Tím děsivější muselo být pro pozemkové vlastnické, jejichž bohatství mohlo růst jen ve velmi úzkých mezích, když zjistili, že si je měšťtí zbohatlíci, bankéři a nýmandi mohou i s jejich hrady a statky klidně koupit, což se pak pozvolna také dělo.

Odkud se však toto bohatství bere? Úrok je prastaré zařízení, odjakživa obávané a nenáviděné zejména mezi zemědělci, a to z dobrých důvodů. Sedlák se totiž obvykle zadlužil jen po katastrofální neúrodě, kdy musel v zimě spotřebovat i setbu na příští rok, a zadlužil se právě touto setbou, tedy *in specie*, nikoli v penězích. Takovou solidární výpomoc zúročovat bylo skutečně ohavné vyděračství, tím horší, že při sporých výnosech byla naděje na splacení jen minimální. Protože tyto věčné dluhy a prodeje do otroctví ruinovaly celý selský stav a občas vedly i k povstáním, byli už mesopotámští panovníci nuceni čas od času, např. při nástupu na trůn, takové dluhy nařízením zrušit.¹⁵ Totéž dělali ještě středověcí panovníci. Katolická církev proto pokládala až do novověku úrok za čistou hanebnost. Že se při výpůjčce podnikatele a investora jedná o něco úplně jiného, to se prosazovalo jen velice ztuhle.

Jeden argument středověkých teologů proti úroku stojí však v naší souvislosti za zmínku. Výnos z uložených peněz, úrok, znamená podle nich zpoplatnění času, nelegitimní už proto, že čas patří Bohu a rozhodně ne lidem [srov. Le Goff 1960: 417]. Od 17. století nahlížíme na tento úrok jinak, totiž jako na přiměřený podíl věřitele z výnosu jeho peněz u dlužníka. Další vývoj finančních trhů se však skutečně orientoval stále víc na čas a budoucnost, a to až po termínové obchody, které už nebezpečně připomínají sázku.

¹³ Pro to, že na počátku bank stojí funkce ukládání, svědčí skutečnost, že ji např. v Anglii nejprve nabízeli zlatníci, již vybavení okovanými truhlami a pokladnicemi. Samotné slovo banka je z italského, kde znamenalo (okovanou) lavici, na níž bankéř seděl. Peníze se zřejmě ani na jinak fungujícím tržišti nemohly nechat ležet na stole.

¹⁴ Srv. slangové české rčení, že se peníze „okotí“; přímou řeckou inspiraci ovšem nepředpokládáme.

¹⁵ Snad i trochu záhadná Solónova SEISACHTHEIA (doslova „setřesení“) měla tuto povahu, podobně jako „milostivá léta“ v Bibli (Dt 15,1nn). Je to neklamné svědectví zemědělské povahy těchto společností: v moderním peněžním hospodářství by to nebylo myslitelné

Jak jsme už řekli, prosazovalo se peněžní hospodářství jen pomalu a s obtížemi. Čím víc se však etablovalo a rozšiřovalo, tím lépe fungovalo. Peníze jsou tím žádoucnější, čím víc různých věcí se za ně dá pořídit. Je tedy pochopitelné, že peněžní hospodářství se jaksi spontánně rozšiřuje, zabírá další a další oblasti [Marx 1954].¹⁶ Nejen moralisté mají proti tomu své námitky: co všechno má být ještě na prodej? Nebo obráceně: co by „za žádnou cenu“ prodejné být nemělo?

Veliký paradox peněz tkví ale právě v tom, že ledacos musí zůstat mimo oblast peněz a trhu, a to nejen z etických, ale právě z ekonomických důvodů. Peníze mohou fungovat jen za předpokladu, že některé věci na prodej *nejsou*. Co všechno to je? Předně samozřejmě peníze, platidla sama. Technicky se sice hovoří o „ceně peněz“, myslí se tím však jen „cena“, tj. úrok z úvěru. Jinak je ale přísně zakázáno prodávat bankovky levněji než Státní banka, i když se dají levněji vyrobit. Tomu se říká falšování, „kažení peněz“ a penězokaz musí být přísně stíhán, protože jinak by peněžní hospodářství zruinoval. Ale něco podobného platí i např. o policii: jak jsme zmínili, potřebuje trh nutně jisté bezpečí. Kde si člověk může koupit policistu, aby pro něho žádané zboží „zabavil“, může se jen blázen odvážit na trh.¹⁷ Totéž se týká i soudce, starosty nebo zákonodárce: ti všichni musí zůstat přísně „neprodejní“, neboť jen tak mohou peníze zůstat penězi, tj. dále platit.¹⁸

Na začátku jsem však slíbil, že se pokusím o nějakou odpověď na otázku, co jsou peníze. Správné pochopení peněz po mém soudu stále ztěžuje omyl, který se mezi ekonomy tvrdošijně udržuje – totiž že peníze jsou jakýsi druh zboží. Sice zvláštního druhu, ale přeci. Tento omyl pochází patrně ze starých časů, kdy se ještě peníze daly ztotožnit s platidly a zlaté či stříbrné mince mohly opravdu působit jako jisté zboží. Ale potom? Už niklová nebo hliníková mince je „zboží“ velice podivné, o bankovce ani nemluvě. A co je potom spořitelní knížka nebo dokonce elektronický účet? Bity v počítači, na které se nikdo nikdy nemůže ani podívat a při důkladném výpadku proudu by mohly zmizet jako smrad.

Ovšem i jiné vlastnosti peněz odporují domněnce, že peníze jsou zboží. Pozorného diváka musí zarazit už prostá skutečnost, že peníze vždycky obíhají naproti zboží, v opačném směru. Za druhé se peníze – na rozdíl od každého zboží – nepotřebovávají. Když si koupím housku a zaplatím dvě koruny, housku brzy sním, kdežto mince budou obíhat dál a zprostředkovávat další směny. Špinavou, potrhanou bankovku mohu vyměnit za zbrusu novou – a dokonce bezplatně – jen pokud se na ní dalo ještě rozeznat, že to byla bankovka. Tak „věčné“ jsou peníze, které na rozdíl od hmotných platidel žádnému opotřebování nepodléhají.¹⁹

¹⁶ „Jak vidíme, zboží miluje peníze.“ [Marx 1954: 125]

¹⁷ Kde policie tuto úlohu neplní dobře, obracejí se obchodníci o účinnější ochranu na mafie, které je pak ovšem také vydírají atd. Ochranu veřejné bezpečnosti nelze privatizovat.

¹⁸ To je jakési minimální vyjádření výše zmíněného výroku Sókratova, že peníze vznikají z ctnosti.

¹⁹ Přísně vzato podléhají ovšem inflaci, což je také svého druhu „opotřebení“, ovšem úplně jiné povahy.

Naše peníze jsou sice „věčné“, na druhé straně je to ale bezcenný kus papíru k ničemu. Pozorovatele z jiné planety by jistě udivilo, že se s ním spokojíme jako se mzdou za práci místo stravy, ošacení a jiných nezbytností – jen v té naději, že za něj jednou dostaneme třeba i něco k jídlu. To nejpodezřelejší na penězích je však jejich původ, ontogenetický vznik. Dokud se razily a tiskly jen jako platidla pod dohledem státu, mohl člověk ještě věřit, že je jich aspoň jen určité množství v oběhu. Mnozí dnešní ekonomové se však kloní k názoru, že peníze vznikají úvěrem, že je tedy „vyrábějí“ úvěrové banky, a státní banka může jen nepřímou ovlivňovat objem úvěrů. Je pak ale bankovka majetek – anebo dluh? Obojí názor, pokud vím, zastávají i veřejní ekonomové [viz např. Aglietta, Orléan 1998 a tam uvedenou literaturu].

Správný klíč k této záhadě objevili jako první (pokud lze z literatury zjistit) na ostrově Malta. Na maltských mincích, ražených pro nedostatek stříbra z mědi, stálo už od 16. století prozíravé heslo: *non aes, sed fides* – ne kov, nýbrž důvěra (viz obr. 1). Jak řečeno, přijímáme peníze – v jakékoli myslitelné podobě – v naději, ve spolehnutí na to, že budou platit i zítra, za rok a ještě dál do budoucnosti. Že to není nic víc, vědí z vlastní zkušenosti ti, kdo zažili nějaký státní bankrot. V tehdejší Československu se mu roku 1953 říkalo „měnová reforma“ a chlapi v hospodě si starými bankovkami připalovali cigarety, protože k ničemu jinému se nehodily.

Že jsou peníze „institucionalizovaná důvěra“, nic víc a nic méně, to lze podepřít i dalšími odkazy. Na starých mincích se často zobrazovali bohové, později světci a od absolutismu už jen panovníci. Ještě dnes máme na bankovkách slavné osobnosti, které mají jaksi podporovat naši důvěru. Chudák Bedřich Smetana, který musí mlčky přihlížet kdejakému špinavému obchodu. U čeho všeho musela asistovat nevinná Klára Schumannová na starých stomarkovkách, jen aby podporovala důvěru v měnu.²⁰ Nad heslem *In God we trust* na amerických dolarech se už mnoho lidí zlobilo; odpovídá však dobře jak funkci peněz, tak jisté americké přímočarosti.

Institucionalizovaná je tato důvěra v tom, že ji žádný stát neponechává občanům úplně na vůli: přijímat domácí měnu přikazuje zákon, který ji i jinak chrání. Ale nakonec jsou to jen a jen občané, ty a já, kteří dáváme penězům jejich platnost tím, že je denně bez reptání používáme. Říká-li Ernest Renan o národě, že je to „každodenní plebiscit“, platí to tím spíš pro měnu, pro peníze. I dnes máme neužitečné peníze, které necháváme ležet na zemi. V každé samoobsluze v USA mají krabici na zbytečné centy, které člověku jen plní kapsy. Když u nás komunisté v roce 1953 zavedli s novou měnou i sovětské hodnoty, byly nezvyklá tříkoruna a pětadvacetikoruna tak málo oblíbené, že po pár letech zmizely a nahradily je obvyklé hodnoty, dvě a dvacet. Důvěru si zkrátka nezískaly.

Na závěr ještě jeden poučný příběh o penězích ze starého Ruska. Jistý Daniel Printz z Bochova, rakouský vyslanec v Moskvě za vlády Ivana III. Hrozného, napsal po návratu domů, někdy kolem roku 1570, velice živý popis Ruska, kde je i krátká kapitolka o penězích [Princ iz Buchova 1877]. Tam se můžeme dočíst, že v Rusku

²⁰ Návrhářům Eura patří upřímný dík, že se tohoto nedůstojného zacházení s velikány konečně vzdali, patrně v přesvědčení, že to nová měna už nepotřebuje.

Obr. 1. Maltézská měděná mince z roku 1566 s nápisem „non aes sed fides“ (vpravo)

tehdy měli různé peníze: jakousi „děngu“, kterých je dvanáct za krejcar; dává se žebrákům, ale koupit se za ni nic nedá. Za druhé „rubl“, který vyslanec nikdy neviděl. A protože penězoměnci jsou lakomí a nespolehliví, „kupuje se nejlépe za uherské zlaté, anebo se vyměňuje zboží za zboží“, píše bystrý pozorovatel cizích zvyků.

Tak nejsou peníze, kterým denodenně chtě nechtě všichni důvěřujeme, žádný „tvrdom fakt“, žádná objektivní, téměř fyzikální skutečnost, jak se některým monetaristům zdá. Je to naopak geniální lidský vynález, který nám život nesmírně usnadňuje a velice rozšiřuje naše možnosti, a to právě tím, že tak šikovně ztělesňuje naši ochotu ke spolupráci, praktickou důvěru v budoucnost, ve společnost a stát.²¹ Objev ničemností, které se s penězi denně páchají, je také jen úměrný jejich účinnosti. A kdo by chtěl všechny stinné stránky tohoto světa připsat na vrub jen penězům, měl by si odpovědět na otázku, zda jsou také nože příčinou všech vražd nebo zbraně příčinou všech válek.

JAN SOKOL je profesorem filozofie a děkanem Fakulty humanitních studií UK v Praze. Zabývá se filozofickou antropologií, antropologií institucí a základy etiky a práva. Je autorem několika monografií (*Čas a rytmus*, 1996; *Malá filosofie člověka*, 2004; *Filosofická antropologie – Člověk jako osoba*, 2002; *Antropologie a etika, spolu se Z. Pincem*, 2003; *Člověk a náboženství*, 2004), řady překladů a statí. V roce 1998 byl ministrem školství, od roku 2002 člen předsednictva GA ČR.

²¹ Teze o „podstatě“ peněz jako „institucionalizované důvěry“ není pouze akademická, nýbrž vede k praktickým důsledkům, které však už nelze zahrnout do tohoto článku. Jen jako příklad chci poukázat na tzv. pádivou inflaci, kterou asi nelze vysvětlit ryze ekonomicky, nýbrž spíše sociálně psychologicky jako ztrátu této důvěry, která se pak ovšem sama potvrzuje [viz např. Samuelson, Nordhaus 1991: 376n].

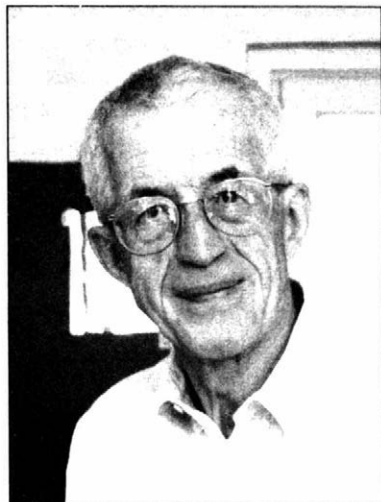
Literatura

- Aglietta, Michel a André Orléan (eds.) 1998. *La monnaie souveraine*. Paris: Odile Jacob.
- Aristotelés 1998. *Politik*. München: DTV.
- Aristotle 1990. *Nicomachean Ethics*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Aristotle 1996. *Politics and the Constitution of Athens*. Cambridge: CUP.
- Bible 1997. Praha: ČBS.
- Gerloff, Wilhelm 1947. *Die Entstehung des Geldes und die Anfänge der Geldwirtschaft*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Laum, Bernhard 1924. *Heiliges Geld*. Tübingen: Mohr.
- Le Goff, Jacques 1960. „Temps de l'église et temps du marchand“. *Annales E. S. C.* XV: 417–433.
- Marx, Karel 1954. *Kapitál*. Praha: SNPL.
- Nietzsche, Friedrich 1995. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia.
- Platón 1994. *Obrana Sókratova*. Praha: Oikoumenh.
- Princ iz Buchova, Daniel 1877. *Načalo i vozvyšeniye Moskovii*. Moskva.
- Samuelson, P. A. a W. D. Nordhaus 1991. *Ekonomie*. Praha: Svoboda.
- Schmölders, Günther 1966. *Psychologie des Geldes*. Reinbek: Rowohlt.
- Shakespeare, William 1910. *Timón athénský*. Praha: J. Otto.
- Simmel, Georg 1966. *Philosophie des Geldes*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Thomas de Aquino 1925. *Summa theologica*. Roma: Forzani.

JUDr. Michalu Illnerovi k sedmdesátým narozeninám

Dne 19. května 2004 oslavil sedmdesáté narozeniny JUDr. Michal Illner, v letech 1993–2001 ředitel Sociologického ústavu AV ČR a od roku 1990 také člen redakčního kruhu a posléze redakční rady Sociologického časopisu/Czech Sociological Review.

Redakce JUDr. Illnerovi k životnímu jubileu gratuluje a děkuje za nemalou práci, kterou pro časopis vykonal. JUDr. Illner je editorem hned tří monotematických čísel SČ/CSR: o sociálně prostorových souvislostech české transformace (SČ 28 (4), 1992), o sociálním, ekonomickém a politickém kontextu příprav České republiky na vstup do Evropské unie (CSR 2 (1), 1994) a, zatím nejnověji, k urbánní sociologii (SČ 39 (2), 2003). Kromě toho, že Sociologickému časopisu/Czech Sociological Review výrazně přispěl jako autor a editor, je také nanejvýš kompetentním odborným posuzovatelem celé řady příspěvků, jejichž přesný počet již skoro ani nelze odhadnout.

JUDr. Michal Illner

Doktoru Illnerovi přejeme do dalších let pevné zdraví a mnoho (nejen) pracovního elánu. Rádi však předáváme slovo dvěma osobnostem, které s oslavencem pojí léta pracovních i osobních kontaktů. Prof. Jiří Musil příležitosti životního jubilea JUDr. Illnera využil k zamyšlení nad nadčasovým, ale zároveň nanejvýš aktuálním tématem přátelství. Prof. Harald Baldersheim z univerzity v Oslo poslal gratulaci v podobě osobně laděného ohlednutí za vědeckou spoluprací s jubilantem trvající od roku 1990 až do současnosti.

Zanedbávané téma: přátelství v soudobých společnostech

*Esej na počest JUDr. Michala Illnera**

To, že jsem zvolil pro dnešní příležitost méně obvyklé sociologické téma, má tři důvody. První je osobní, druhý je ryze sociologický a třetí zcela sobecký.

Osobní důvod je srozumitelný: chtěl jsem výběrem tématu naznačit, jak si vážím vztahu s Michalem Illnerem, co pro mne znamená jeho důvěra a jak je pro mne

* Tato esej je upravenou verzí příspěvku, který Jiří Musil přednesl na kolokviu pořádaném u příležitosti 70. narozenin JUDr. Michala Illnera dne 27. 5. 2004 v pražské Vile Lanna.

důležité vědomí, že budu-li něco potřebovat, poradit se s někým, mohu se spolehnout na to, že u něho nenarazím na nezájem a lhostejnost.

Druhý důvod je ryze profesionální, na výsost sociologický. Zdá se mi, že ve společnostech, kde se velká část manželství dříve nebo později rozpadne, kde stárne obyvatelstvo a rychle roste počet osaměle žijících lidí, stoupá počet lidí trpících depresemi, ale také rozsah agresivity uvnitř rodin, kdy je v rodinách stále méně dětí a kdy se zmenšuje význam příbuzenství, kdy roste soutěživost mezi lidmi a kdy se lidé příliš soustřeďují na úspěch, může přátelství paradoxně znovu nabývat na významu.

Třetí důvod je, jak jsem řekl, zcela sobecký. Předpokládalo by se, že budu hovořit o nějakém tématu spojeném se sociologií města. Rád však otevírám nová, pro mne neotřelá témata, protože se přistihuji při pocitu únavy a dokonce jistého nezájmu, mám-li mluvit o věcech, o kterých často přednáším, o kterých píšu a vůči kterým musím zachovávat rituály akademické odbornosti. To je zároveň prosba o shovívavost: to, co bude následovat, budou převážně jen poznámky udiveného čtenáře objevujícího neznámou oblast a také udiveného pozorovatele proměn světa, ve kterém žije. Ale již teď bezpečně vím, že jde o téma závažné a v soudobé sociologii zanedbávané.

V české sociologii je to nepochybně zcela okrajové téma. Ve Velkém sociologickém slovníku je alespoň krátké heslo, které poukazuje na širší okolnosti mizení role přátelství v tzv. moderních, silně vnitřně diferencovaných a kompetitivních západních společnostech. Tuším, že autorem hesla je Jan Keller.¹ Není tam však ani náznak úvahy o možnosti obnovy významu přátelství právě v důsledku vnitřních proměn našeho typu společností. Pokud je mi známo – ale mohu se mýlit – jediným českým pokusem o systematický pohled na přátelství jako sociologický fenomén byla stať Oty Kleina, tajemníka týmu Radovana Richty věnujícího se vědecko-technické revoluci, uveřejněná buď v roce 1968 nebo 1969 v Sociologickém časopise.² Kolega Klein se tématem nemohl dál zabývat, protože zahynul při autonehodě na cestě z Prahy do Paříže, těsně po sovětské okupaci v roce 1968.

Ale ani v zahraniční literatuře nepatří toto téma k významným, i když lze pozorovat, že právě v těchto letech dochází k zřetelnému obratu. Někdy je zajímavé, kdo k protagonistům takového obratu patří. Uvedu příklad, který dobře znám. V roce 1998 vydal „Demos“, anglický think-tank zabývající se základními problémy, před kterými stojí Velká Británie, svazek nazvaný „Good Life“, do kterého přispěli autoři jako je Geoff Mulgam, Will Hutton, Roger Scruton. Mezi autory byl také Ray E. Pahl, který je u nás znám jako významný urbánní sociolog, jenž zavedl koncept „urbánního manažerialismu“. Pahl studoval historickou geografii, zabýval se sociálně prostorovou strukturou měst, ale v posledních letech po vydání své knihy o životě lidí po úspěchu se začal věnovat mikrosociální změně a v souvislosti s tím roli přátelství. Do zmíněného svazku o dobrém životě přispěl krátkou, ale neobyčejně

¹ Keller, Jan 1996. „přátelství“. Pp. 874-5 in *Velký sociologický slovník II*. Praha: Karolinum (pozn. red.).

² Klein, Ota 1969. „Krise emocionality“. *Sociologický časopis* 5 (2): 129-49 (pozn. red.).

stimulující statí o „přátelské společnosti“. Tvrdí v ní, že od poloviny šedesátých let lze v ekonomicky rozvinutých zemích Evropy pozorovat dosud nevídaný růst klinických forem deprese, „že zkušenost lidí jako výrobců i spotřebitelů s tržním hospodářstvím není vcelku vzato nejšťastnější, za druhé, že existující formy spotřeby vedou k oslabujícím sociálním neduhům, a za třetí, že jednou z hlavních příčin deprese je nedostatek přátel..., úpadek sociální podpory“. A i když Pahl soudí, že obecně trh a vašeň konzumovat přátelství potlačují, existují podle něho známky toho, že může dojít k jeho obnovování. I když budeme i nadále žít v konzumní společnosti, přibude lidí, kteří pochopí, že potřebují přátele v životních krizích, jakými je smrt blízkého člověka, rozvod, těžká nemoc. Děti odcházejí z domova, rodiče umírají, partneři se rozcházejí, ale přátelé mohou pomoci zachovat lidem identitu a kontinuitu uprostřed životní vřavy. Zčásti lze toho dosáhnout vlastním úsilím, ale Pahl klade důraz na vytváření podmínek pro vznik přátelství. To bude záležet zejména na tom, jak budeme organizovat podmínky práce a zaměstnání. Pokud v tomto prostoru bude více důvěry a méně kontroly a regulace, budou vznikat podmínky nejen pro přátelství, nýbrž i pro přátelskou společnost.

Stížnosti na nedostatek přátelství v naší době nejsou, zdá se, ničím novým. Voltaire již v 18. století ve Filozofickém slovníku v hesle o přátelství napsal: „Cit přátelství byl mnohem vřelejší u Řeků a Arabů než u nás. Povědky o přátelství, jež si tyto národové vybábili, jsou obdivuhodné; my takových nemáme, na to jsme příliš suší.“ Ale zřejmě nešlo jen o povídky, ale i o vážné přemýšlení. Aristotelés vytvořil typologii přátelství, která je i dosud zajímavá. Rozlišil 1. užitká přátelství, 2. přátelství pro radost, 3. přátelství v hlubokém slova smyslu. První dva typy jsou nedokonalé a jen třetí, ve kterém partneři obdivují dobrotu druhého, vzájemně oceňují přínos přátelství a mají radost z přítomnosti druhého, je přátelstvím v pravém slova smyslu. Podobně Cicero rozlišoval mezi povrchním přátelstvím, tj. vztahem mezi lidmi, které spojuje sobecký zájem, a hlubokým přátelstvím sobě podobných lidí co do povah a ctností (jak nesrozumitelné slovo dnes).

Ale co je vlastně přátelství? Definovat, kdo je přítel, je mnohem nesnadnější než definovat příbuzné nebo sousedy. U příbuzných lze přesně vymezit míru blízkosti nebo vzdálenosti, u sousedů je to obtížnější, ale přesto lze některá sousedství poměrně dobře definovat. Z toho, co jsem četl, se mi zdála nejpřesvědčivější odpověď Georga Simmela. Podle něho – kupodivu oddíl o přátelství je v jeho eseji „Tajemství a tajné společnosti“ v kompendiu „Soziologie“ – patří přátelství vedle manželství k těm vztahům, které se nevytvářejí kolem věčných zájmů, nýbrž jsou založeny „na celé šíři osobnosti“. Jde tu o absolutní duchovní důvěru. Tímto důrazem na Já, které nerozdělené a celé vstupuje do tohoto vztahu, se liší přátelství i od manželství, protože přátelství chybí to, co je tak důležité pro vztah manželský, tj. smyslnost. A je zajímavé, že Simmel viděl něco podobného jako Voltaire: rostoucí diferencovanost společnosti a lidí omezuje naši schopnost plné důvěry, „pravděpodobně má moderní člověk příliš mnoho toho, co musí skrývat, aby mohl mít přátelství v antickém slova smyslu, a pravděpodobně jsou dnešní lidé příliš individualizovaní, aby umožnili plné vzájemné porozumění.“

Je tedy zřejmé, že forma i obsah přátelství se měnily v závislosti na významu rodiny, postavení žen, na ekonomickém řádu a samozřejmě také na vzájemných vztazích tříd a vrstev a rovněž tak na ekologii rodiny a práce. V knize Rosemary Bliesznerové a Rebecca G. Adamsové *Adult Friendship*, která vyšla v Newbury Parku, Londýně a New Delhi v roce 1992, se o tom lze dočíst mnoho zajímavého.

V agrárních společnostech evropského středověku hrálo přátelství ještě významnou roli. Denní život probíhal nejen s rodinou, nýbrž s mnoha dalšími členy společenství. Existovala četná přátelství mezi lidmi odlišného pohlaví, odlišných tříd a úspěch nezávisel na sociální kompetenci. Postupné formování nukleární rodiny a proces civilizování v Eliasově smyslu začaly klást větší důraz na soukromí. Začala se také oddělovat sféra práce od sféry rodinné a všechny tyto procesy omezovaly i přátelství a vedly k formování přátelských vztahů po linii rodu, věku a tříd.

Podobná proměna se opakovala i v Americe. Tam po počátečních fázích osídlování, kdy velice důležitou roli hrála otevřenost, vzájemná pomoc, vědomí společenství mezi osadníky, začal růst puritanismus a ten vedl k omezování sociálních kontaktů, zejména žen.

Formy přátelství se na Západě výrazně měnily i v důsledku rozvoje obchodních a průmyslových společností. Obecně lze tuto změnu popsat jako pokles významu intimních lidských vztahů mimo rodinu. Začala se rovněž rozlišovat ostřejí přátelství založená na sympatii a citu od přátelství založených na zájmech, převážně obchodních. Nevedlo to ale k zániku přátelství, spíše k obecnému a ostřejšímu oddělení sfér obchodu, utilitárních zájmů a citových a přátelských vztahů.

Diskuse o tom, jak působí na přátelství jak průmyslové, tak i tržní společnosti, jsou dnes již poměrně bohaté a opírají se o výsledky empirických studií. Pokusím se je shrnout pomocí informací z citované práce R. Bliesznerové a R. G. Adamsové.

Většina prací poukazuje na oddělování životních sfér, které nevytváří nejvhodnější podmínky pro formování přátelství. Je také zřejmé, že přátelské vztahy jsou něčím zvláštním a jedinečným ve srovnání se vztahy příbuzenskými, sousedskými, pracovními a obchodními. Zdá se však, že právě proto si přátelství zachovalo důležitou roli i v životě lidí dnešních moderních společností.

Empirické práce také ukazují, že přátelství jsou založena na sociální stejnorodosti, především na stejnorodosti statusu a hodnot. Zde bych však chtěl poznamenat, že někdy společný zájem, koníček, stírá význam statusu a lidé z různých vrstev se stávají přáteli, protože mají společný zájem o sbírání známek, o pěstování zahrad apod. Ale je pravděpodobné, že sociální stejnorodost je v tomto ohledu důležitá. Shoda v hodnotách, sociálním postavení, vyjádřená konkrétním přátelským vztahem pak pomáhá formování identity lidí, vzájemnému zařazování, vzájemné pomoci. Zdá se, že přátelství lépe než byrokratické vztahy řeší netechnické úkoly, před kterými lidé stojí. Oblast rad, pomoci, útěchy je i v moderní společnosti prostorem, ve kterém je vedle rodiny nejúčinnější přátelství. Jinou otázkou je, zda moderní společnost vytváří podmínky pro existenci přátelství. Myslím, že moderní člověk potřebuje přátele, ale často je nemá nebo nemůže mít.

V poslední době se studuje rovněž vztah gender a přátelství. Většina prací

v minulosti se zabývala především přátelstvím mezi muži. Dnes se již ví, že přátelství mezi muži a ženami jsou odlišná, což má zřejmě kořeny v oddělování životních sfér mužů a žen v měšťanských společnostech. Pro některé ženy se přátelství v tomto typu společnosti stávalo důležitým i proto, že pro mnohé z nich nebyl dosažitelný ideál silného citového svazku v manželství.

O dnešní situaci přátelství u nás toho víme velmi málo. Pokusím se na základě nesoustavného pozorování naznačit stav věcí. Myslím, že už nepůsobí příliš významně oddělování životních sfér mužů a žen. Stačí pozorovat život na nějakém řeckém ostrově, nemluvě o životě v tradičním marockém městě. Soudím také, že toto oddělování životních sfér nebylo v české společnosti nikdy tak silně rozvinuté jako v některých zemích západní Evropy. Stačí vzpomenout na německé buršácké studentské spolky, na anglické public schools anebo i na staré anglické hospody či francouzská intelektuální sdružení. Nepochybně tady z hloubi historie působila židovsko-křesťanská náboženská tradice a s ní spojené životní formy.

Do značné míry je naše současná situace určována strukturálními změnami. Stále méně je rodin, kde žije společně více generací, kde jsou vzdálenější příbuzní, rodiny jsou stále menší, roste počet domácností o jedné osobě a dvoučlenné domácnosti jsou u nás dnes nejpočetnějším druhem tzv. censovních domácností, je jich více než polovina. Neobyčejně vysoký je počet vdov a roste i počet vdovců. Situace těchto osamocených mužů je velmi obtížná. Myslím, že R. E. Pahl má pravdu, když poukazuje na to, že jak struktura soudobých západních společností, tak i jejich silná kompetitivnost, nadměrné soustřeďování na status a na okázalý konzum vedou k tomu, že i mezi vnějšně úspěšnými lidmi je velmi málo těch, kdo jsou hluboce vnitřně spokojeni. A nejen to, rostoucí pocit osamělosti, který je pro mnohé lidi v takové situaci příznačný, nutně vede k psychickým potížím.

Přesto je patrné, že jak v našem typu společnosti, tak i na Západě vedle sil a strukturálních změn, které působí proti vzniku hlubších vazeb, existují již síly, které stimulují vytváření nepovrchních citových vztahů i mimo rodinu. To je podporováno tím, že se rozkládá formální rozčleňování společností podle gender rolí, příbuzenství, práce a snad i statusu. A navíc stále větší počet lidí podle mého názoru pocituje potřebu vymanit se z takového způsobu života, ve kterém jsou především v roli soutěžících, navzájem se srovnávajících a v podstatě stále neuspokojených. Hledají také vztahy založené na důvěře a na vzájemnosti. Snad by se dalo říci s kanadskou socioložkou Mettou Spencer, že hledají vztah, „ve kterém je člověk schopen být takovou osobou, jakou chce skutečně být“. Možná, že najdou-li tyto vztahy, budou i výkonnější a lépe připraveni na svět soutěže a nezbytné instrumentální racionality, která je součástí světa, ve kterém žijí. Představa, že lze přenést obecné principy přátelství do organizace společností našeho typu, je nerealistická, ale stejně nerealistická je pravděpodobně i představa, že může existovat dobrá a spokojená společnost bez existence těchto vztahů vzájemnosti.

Jiří Musil

Kolega Michal Illner

S Michalem Illnerem jsem se setkal poprvé v létě 1990. Pouhých několik měsíců předtím jsem mohl alespoň zdálky pozorovat pád komunistických režimů v zemích Varšavské smlouvy, který na mne hluboce zapůsobil. Bouřlivé proměny let 1989 a 1990 jistě nenechaly netečným nikoho, kdo má alespoň minimální smysl pro dějiny. V Michalovi jsem poznal člověka, který z osobní zkušenosti znal nejen proces přechodu k demokracii, ale také výkyvy života nekomunistického intelektuála za minulého režimu. K setkání došlo v Madridu během světového kongresu Mezinárodní sociologické asociace. Mělo se stát začátkem naší spolupráce na deset let trvajícím výzkumu postkomunistické transformace na lokální úrovni, který dal vzniknout trvalým poutům i k řadě dalších kolegů a zajímavých míst. Okamžitě mne upoutala Michalova sociologická profesionalita a jeho humor, který se projevoval i tehdy, když mi pomáhal alespoň v náznacích proniknout do tísnivých zkušeností z dob minulého režimu (a život samozřejmě nebyl vždy jednoduchý ani za nových podmínek). Obzvláště dobře si pamatuji na Michalovo vyprávění o tom, jak během krátkého období otevřených příležitostí na jaře 1968 navštívil Norsko, než bylo zase velmi rychle po všem.

Diskuse v Madridu se pro nás a naše další kolegy staly podnětem k zahájení společného projektu Místní demokracie a inovace (*Local Democracy and Innovation – LDI*), jehož cílem bylo zmapovat průběh a různorodost transformace na lokální úrovni ve visegrádských zemích. Bylo mimořádně šťastné, že se nám tento ambiciózní projekt podporovaný z norských zdrojů podařilo spustit ještě ve velmi raných okamžicích transformačního období. Zahrnoval dotazníková šetření prováděná mezi občany v řadě pečlivě vybraných lokalit a stejně tak i výzkum politických a administrativních elit. Profesionalita a metodologická kompetence Michala Illnera a jeho pražských spolupracovníků byla od počátku jasně patrná – prosazovali například, aby sběru dat formálním dotazníkovým šetřením předcházely podrobné zprávy o dosavadním vývoji v každé oblasti na nejnižší úrovni. Díky tomuto projektu jsme postupně navštívili všechny čtyři visegrádské země – a také pozoruhodná a krásná místa, která jsme my, skandinávští účastníci, do té doby neznali, včetně takových skvostů, jakým je Český Krumlov.

Zpráva završující první výzkumný projekt, která vyšla v roce 1996,¹ vděčí za mnohé Michalovým úvahám o procesech tranzice a transformace. Zdůrazňoval zejména nutnost porozumět spřízněným impulsům k nápravě poměrů na jedné straně a k inovativní improvizaci na straně druhé, tvořícím společně potenciál pro jedi-

¹ Baldersheim, Harald, Michal Illner, Audun Offerdal, Lawrence Rose, Pawel Swianiewicz 1996. *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Boulder: Westview Press.

nečná sociální řešení. Při mé první návštěvě Bratislavy v červnu 1990 na mne hluboce zapůsobily obrovské transparenty vyvěšené na mnoha budovách, které nesly nápis „Zpátky do Evropy!“ – princip nápravy poměrů. (Asi bych se však usmíval, kdyby mi někdo tehdy tvrdil, že Česká republika a další bývalé země Varšavské smlouvy vstoupí do Evropské unie dříve než Norsko nebo že ještě před koncem dekády budeme společně členy NATO.) Náš výzkum v zásadě ukazoval, že ač ne zcela bez problémů a přestože mnohé zůstávalo nedokončeno, první fáze budování institucí na lokální úrovni probíhala velmi zdařile. Obzvláště silný dojem na nás učinilo množství energie, kterou nové instituce lokální demokracie uvolnily, a také milující zájem lidí o *místo*, v němž žijí, jehož projevy jsme mohli často pozorovat. Mnozí noví starostové byli zajímavé osobnosti a aspoň s některými z nich jsme se mohli setkat během navazujícího projektu inspirovaného Wislou Surazskou, v jehož rámci jsme je žádali, aby sepsali memoáry o prvním období lokální demokracie ve své obci.

První výzkum proběhl úspěšně také díky partnerům v dalších třech zemích, z nichž je třeba zmínit Gejzu Blaase v Bratislavě, Gábora Peteriho v Budapešti a Pawla Swianiewiczze ve Varšavě. Rozhodli jsme se proto na něj navázat dalším projektem po druhé vlně místních voleb, které se konaly kolem roku 1995. Naše prostředky tentokrát byly omezenější a tak jsme se soustředili zejména na výzkum starostů, abychom mohli sledovat vývoj, ke kterému došlo mezi Hodinou nula a Hodinou nula plus jedna. Problémům a pokrokům odhaleným v tomto druhém období se věnovalo několik publikací a většina byla shrnuta v knize *Local Democracy in Post-Communist Europe*,² kterou jsme rovněž editovali společně s Michalem Illnerem a dalšími. Michalovy příspěvky v této knize jsou dokladem jeho schopností jako praktického reformátora a znamenitého poradce pro otázky reformních procesů. Jeho závěrečnou kapitolu „Lekce pro reformátory“³ (kterou napsal společně s Hellmutem Wollmannem) prostupuje důraz na kontext reform: jelikož se podmínky v každé zemi liší, reformy lze jen velmi zřídka kopírovat z jednoho kontextu do druhého. Bez citlivosti k podmínkám na lokální úrovni reformy musí ztroskotat. To je nepochybně poznatek získaný během dlouhých let provádění sociologických výzkumů, ale také díky zkušenostem člověka, který žil v rychle se proměňujících kontextech. Nejlepší výzkum je ten, který se nechá vést životem, ne pouze teoriemi.

Několik období jsem byl společně s Michalem Illnerem členem předsednictva Výboru pro komparativní výzkum lokální vlády a politiky v Mezinárodní politologické asociaci (IPSA). Tato okolnost mi poskytla řadu příležitostí ocenit Michalův organizační talent, který osvědčoval při pořádání seminářů a konferencí. Projekt, o kterém jsem mluvil dříve, byl formálně zahájen na velké konferenci, která se ko-

² Baldersheim, Harald, Michal Illner, Hellmut Wollmann (eds.) 2003. *Local Democracy in Post-Communist Europe*. Opladen: Leske + Budrich. Srov. recenzi D. Ryšavého v tomto čísle SČ (pp. 532–535).

³ Michal Illner, Hellmut Wollmann. „Decentralisation: Lessons for Reformers“. Pp. 313–335 in Baldersheim, Illner, Wollmann 2003.

nala v listopadu 1990 v Praze ve spolupráci s Výzkumným výborem IPSA; podrobnosti projektu se upřesňovaly během výborně zorganizovaných zasedání a dále pilovaly v pražských ulicích díky lokálnímu know-how Jiřího Patočky, který nás bral na výlety po tomto kouzelném, do oparu ponořeném městě. Po pražském setkání následovala řada dalších, avšak snad na žádném z nich nebyl tak silně přítomen radostný pocit, že stojíme na prahu nové éry.

Protože dějiny v roce 1989 *neskončily*, věřím, že se s Michalem setkám na mnoha dalších konferencích a zasedáních a nadále se budeme pouštět do diskusí o budoucnosti místní demokracie a proměnách urbánního prostředí.

*Harald Baldersheim**

* Prof. Harald Baldersheim, Department of Political Science, University of Oslo, e-mail: harald.baldersheim@stv.uio.no.

Studia Socjologiczne, 2003, 1–4 (168–171)

Instytut Filozofii i Socjologii, Komitet
Socjologii, Polska Akademia Nauk.

Polský čtvrtletník *Studia Socjologiczne* začal vycházet v roce 1961. Má tedy za sebou již poměrně dlouhou historii, která je zároveň dosti věrným odrazem vývoje, kterým od šedesátých let procházela celá polská sociologie. Vznik časopisu úzce souvisel s obnovou sociologické práce a sociologických institucí, k němuž hlavním impulzem byly politické změny v Polsku zahájené v říjnu 1956. Ty umožnily, že po období první poloviny padesátých let, kdy sociologie z rozhodnutí tehdejších mocenských orgánů přestala být uznávána za vědeckou disciplínu s veškerými institucionálními důsledky, které to mělo, se všechny sociologické aktivity v Polsku opět plně obnovily a polská sociologie se začala nebývale dynamicky rozvíjet. To se výrazně odrazilo i v časopisecké produkci.

Roku 1957 bylo obnoveno vydávání periodika *Przegląd Socjologiczny*, nejstaršího polského sociologického časopisu, založeného již v roce 1930 Florianem Znanieckým. Díky úsilí Józefa Chafasińskiego se objevil nový čtvrtletník *Kultura i Społeczeństwo*, který se od počátku zaměřoval na otázky spjaté se všemi vědami o kultuře, nicméně sociologická problematika v něm vždy převažovala. Ukázalo se však, že ani tyto dva časopisy nejsou s to vstřebat bohatou nabídku příspěvků stále se rozrůstající polské sociologické obce a objevovaly se i názory, že také plně neprezentují to, co se aktuálně v sociologii děje. To bylo hlavní příčinou toho, že počátkem šedesátých let začaly vycházet další tři sociologické časopisy, a to *The Polish Sociological Bulletin*, *Roczniki Socjologii Wsi* (časopis vzniklý v roce 1936, jehož vydávání však přerušila 2. světová válka a po ní už nebyl obnoven) a již uvedený čtvrtletník *Studia Socjologiczne*.

Jeho prvním šéfredaktorem byl Zygmunt Bauman, jenž se také o jeho založení nejvíce zasloužil. Pro členy redakce, jež okolo sebe shromáždil, bylo typické, že to byli sociologové mladší generace, kteří vystudo-

vali již po válce. Většina z nich byla zaměřena hlavně na problematiku sociologické teorie a hlásila se k marxismu jako ke svému ideovému i metodologickému východisku. Časopis se od počátku orientoval na sociologickou problematiku v celé její šíři, tj. na teorii, metodologii, výsledky empirických výzkumů i na odvětvové sociologické disciplíny. Díky vysoké úrovni svých příspěvků a díky atraktivnímu způsobu redigování se velmi rychle stal nejvýznamnějším polským sociologickým periodikem. Jeho čtenáři nebyli zdaleka pouze sami sociologové, ale nacházel ohlas a o jeho příspěvcích se diskutovalo i v širší zainteresované veřejnosti. Přesvědčivě to potvrzují mj. slova Z. Baumana, jimiž zahájil svůj referát *Dynamika vývoje polské sociologie*, přednesený v rámci 3. společné vědecké konference Varšavské a Karlovy univerzity 27. 4. 1965 na FF UK v Praze: „*Studia Socjologiczne* – vědecký čtvrtletník Polské akademie věd, náročný časopis psaný odborným jazykem a vzdálený jakékoli běžné popularitě, mizí z knihkupectví během dvou až tří dní po svém vydání.“

Časopis byl v šedesátých letech s mimořádným zájmem sledován a čten, ostatně jako mnohé další polské sociologické publikace, také u nás. I ti, kdož z jakýchkoli důvodů k němu neměli přístup, byli o něm pravidelně během let 1966–69 informováni díky obsáhlým recenzím Dušana Slávika v *Sociologickém časopise*. Ve zmíněném období jich vyšlo celkem šest a jejich autor v nich referoval o všech číslech ročníku 1965 a 1966 a naposledy o prvním čísle z roku 1967. Zdá se, že i dnes může být docela užitečné na tuto činnost D. Slávika, byť po dlouhých téměř čtyřech desetiletích, navázat.

Současným šéfredaktorem polského čtvrtletníku je Janusz Mucha, profesor Institutu sociologie na Univerzitě M. Koperníka v Toruni. Na jeho redigování se podílí se šestičlennou redakční radou a se sedmi členy redakce. Redaktorem každého čísla je vždy jeden z nich. Není bez zajímavosti, že členy redakční rady jsou všichni tři sociologové, kteří se ve vedení časopisu vystřídali do roku

1997, tj. Zygmunt Bauman, Władysław Markiewicz a Jolanta Kulpińska. Uvážíme-li, jak rozdílné byly životní i vědecké osudy těchto osobností, nelze než konstatovat, že tato skutečnost záviděníhodným způsobem demonstruje nejen vzácnou kontinuitu ve vývoji polské sociologie posledního půl století, ale také mimořádně tolerantní vztahy mezi jejími předními reprezentanty.

O současném tematickém zaměření čtvrtletníku v maximálně stručné a obecné podobě nejlépe vypovídá formulace pravidelně otiskovaná na druhé stránce obálky každého čísla. Práví se v ní, že „*Studia Socjologiczne* publikují práce ze všech oblastí sociologie, tj. teoretické, metodologické i empirické, jež vyhovují kvalitativním standardům závazným ve světové sociologii. Přednost mají práce věnované analýze základních společenských procesů, zejména těch, které probíhají ve střední Evropě“. Na rozdíl od *Sociologického časopisu Studia Socjologiczne* neotiskují informace, zprávy z vědeckých výzkumů ani čistě popisné příspěvky. Naproti tomu stati, ale zejména recenze jsou ve srovnání s naším časopisem většinou mnohem rozsáhlejší a uveřejněné pokyny pro autory neuvádějí po této stránce žádná apriorní omezení.

První číslo recenzovaného ročníku 2003 je monotematické, věnované prostorové teorii hlasování. Jeho redaktor G. Lissowski je rovněž autorem úvodní stati. Dalšími příspěvky se na něm podíleli J. Haman, D. Przybysz a M. Jasiński, jedna stať je dílem dvou autorů, a to D. Batorského a W. Bartkowského. S výjimkou posledně jmenovaného jsou všichni pracovníky Institutu sociologie Varšavské univerzity, což potvrzuje výraznou orientaci tohoto pracoviště na sociologii politiky.

Vznik a vývoj pojednávané teorie se podle Lissowského datuje od vydání knih A. Downse *An Economic Theory of Democracy* (1957) a D. Blacka *The Theory of Committees and Elections* (1958). V polské vědecké literatuře se této problematice doposud nikdo nevěnoval, takže monotematické číslo je vůbec první polskou publikací z uvedené oblasti. Lissowského stať proto seznamuje čtenáře s po-

čátky a vývojem teorie, s jejími základními pojmy a předpoklady, jakož i s její aplikací při zkoumání voleb a volebního chování. Další stati pak podrobněji rozpracovávají její jednotlivé aspekty a informují o možnostech jejího praktického uplatnění.

První stránky čísla jsou věnovány nekrologu R. K. Mertona, který zemřel 23. února 2003, z pera P. Sztompky, jednoho z nejlepších znalců Mertonova díla nejen v rámci polské, ale i světové sociologie. Sztompka měl s Mertonem četné a obsahově bohaté osobní i intelektuální kontakty a jako vůbec první o něm napsal monografii, která byla vydána v New Yorku roku 1986. Mertonovo klíčové dílo *Sociální teorie a sociální struktura* vyšlo dvakrát v polském překladu (1982 a 2003) se zvláštní autorovou předmluvou. Osobní a blízké přátelské vztahy spojovaly Mertona i s řadou dalších polských sociologů. Sztompka oceňuje zejména nezištnou pomoc, kterou Merton vždy poskytoval mladým polským sociologům během jejich studií i vědeckých stáží v USA. Merton Polsko třikrát navštívil. Roku 1989 mu byl udělen čestný doktorát Jagellonské univerzity v Krakově a o něco později byl jmenován zahraničním členem Polské akademie věd.

Také druhé číslo časopisu je zahájeno nekrologem. E. Hałasová v něm píše o Heleně Znaničské-Łopatové, dceři vynikajícího polského a od druhé světové války amerického sociologa F. Znaničského, která se narodila 2. října 1925 a zemřela 12. února 2003. Jde o významnou americkou socioložku, která získala doktorát roku 1954 na Chicagské univerzitě a později působila na několika menších vysokých školách. Od roku 1969 trvale zakotvila jako profesorka Fakulty sociologie a antropologie na Loyolově univerzitě v Chicagu. Patřila k poválečné, neobyčejně tvůrčí generaci tzv. druhé chicagské školy, vědeckým zaměřením měla blízko k symbolickému interakcionismu. Své výzkumy změn sociální struktury spojovala se studiem interpersonálních vztahů a psychosociálních jevů. Věnovala se rozsáhlým výzkumům sociálních změn americké společnosti i srovnávacím výzkum-

mům v Evropě a v Asii, zejména v Indii. Její zvláštní zájem vyvolávala problematika společenského postavení žen, zejména vdov, starých lidí a také polské menšiny v USA. Z této oblasti publikovala řadu knih a statí. Editorskou a organizačtorskou činností se významně zasloužila rovněž o uchování a šíření díla a vědecké pozůstalosti svého otce. Od roku 1966, kdy poprvé od své emigrace navštívila Polsko, byla v zemi, kde se narodila, ještě několikrát, a to na různých konferencích, sjezdech a sympoziích. Její kontakty s polskými sociology byly vždy intenzivní a její vědecké dílo je v Polsku dobře známé a vysoce ceněné.

Stat' nedávno zemřelého W. Zaborowského *Vývoj sociální struktury – generační pojetí* je příspěvkem ke kolektivní práci, která usiluje o syntézu výsledků empirických výzkumů z projektu „Poláci“, realizovaných v letech 1980–2000 Institutem filozofie a sociologie Polské akademie věd. Autor v ní navazuje na své dřívější studie, v nichž se zabýval problémy polské společnosti v kontextu systémové změny, přičemž nyní se soustředil na generační rozdíly a jejich rostoucí roli v sociální dynamice. Cílem statí je uspořádání výsledků výzkumů z roku 2000 z hlediska situace základních kategorií dnešní sociální struktury v porovnání s jejich postavením v období tzv. reálného socialismu. Strukturální změny jsou nazírány z perspektivy vztahu těch, kteří v transformaci „vyhráli“ a kteří „prohráli“. Důsledně je uplatněn generační kontext srovnávání. Ukazuje se, že výsledky jsou výrazně diferencované v závislosti na tom, v jaké fázi životního cyklu osoby do transformačních procesů vstupovaly, ale také na charakteristických rysech historického období, v němž probíhala socializace dané generace.

Článek M. Czešnika *Volební účast: teoretické předpoklady, explanační modely, empirické analýzy* popisuje úlohu, jaká je volební účast připisována v současných teoriích demokracie, seznamuje s hlavními směry teoretické reflexe této účasti i s nejdůležitějšími výsledky empirických výzkumů hlasování a volební účasti v Polsku.

Stat' *O možnostech chápání estetizace politi-*

ky. Polský případ z pera K. Kubaly je věnována úvahám o kvalitě komunikace mezi hlavními subjekty politiky. Vychází z předpokladů filozofie jazyka, etnolingvistiky, sociolingvistiky a psycholingvistiky, které upozorňují, že jazyk nejen skutečnost prezentuje, ale především ji konstituuje. Základní problém, na nějž autor poukazuje, je nesoulad mezi direktivami politického „marketingu“, kterého používají politikové, a normativními požadavky kladenými na voliče v demokratickém systému. Tato skutečnost vůbec nepřispívá k dosažení jedné z čelných hodnot demokracie, tj. konsensu, a neumožňuje relativně racionální, a nikoli náhodné rozhodování při volbách. Komunikační atmosféra popisovaná autorem na základě empirického studia polského politického diskurzu není příznivá rozvoji občanské společnosti. Estetizaci politiky chápe autor jako odvozeninu postmodernistické teze o estetizaci každodenního života. Domínuje v ní chování založené na metafoře a touze, jež nejsou nejlepším prostředím pro řešení politických problémů. Estetizaci politiky lze tudíž pojímat jako proces, který degraduje demokratickou kulturu, nebo jako distanci od konsensu jako vůdčí hodnoty společenského života.

Autorem poslední statí *Strukturální determinanty sociální integrace: logická analýza teorie meziskupinových vztahů* Petera M. Blaua je Z. Karpiński. Jde v ní o prezentaci i kritickou a logickou analýzu teorie vyložené zejména v Blauově knize *Structural Contexts of Opportunities* (1994) a rozpracované dalšími autory, jejímž hlavním obsahem je problematika vzniku sociálních vztahů mezi členy různých skupin rozlišených podle náboženské příslušnosti, etnického původu, výše příjmů, vzdělání, postavení na trhu práce apod. Autor se pokouší upřesnit definice některých termínů teorie a analyzuje metodologický status jejích jednotlivých předpokladů, tj. abstraktních tezí poukazujících na znaky, jaké musí mít empirická situace, aby na ni mohla být daná teorie aplikována.

Číslo je uzavřeno třemi recenzemi. B. Jabłońska píše o polském překladu knihy P. Bour-

dieua a L. Wacquanta *Pozvání do reflexivní sociologie* (2001), M. Kwiatkowski o čtvrtém svazku *Sociologické encyklopedie* (2002) a A. Mak-symowiczová o práci R. Tadeusiewiczze *Spole-čenství internetu* (2002).

I první stránky třetího čísla patří nekro-логу. A. Sulek jej věnuje J. Karpińskému (17. června 1940 – 22. března 2003), jehož vě-decký zájem byl orientován především na problematiku sociální ontologie a obecné so-ciologické metodologie, jak o tom svědčí např. jeho práce *Úvod do metodologie spole-čenských věd*, *Kauzalitu v sociologických výzku-mech* a *Kultura a pluralita reality*. Po studiích Karpiński působil na Varšavské univerzitě, patřil však k té skupině učitelů, kteří byli po březnu 1968 z politických důvodů donuceni univerzitu opustit. Od roku 1978 žil v zahra-níčí a na univerzitu se vrátil až v roce 1997.

Další část čísla patří rubrice nadepsané Diskuse. Jsou v ní přetištěny odpovědi Jana Szczepańského na otázky slovenského socio-loga L. Macháčka, které původně vyšly ve slovenské ročence pro teorii a výzkum mlá-deže nazvané *Sociologie mládeže* 1970. Szczepański byl tehdy čerstvě zvoleným předsedou Mezinárodní sociologické asociace a ta-ké ředitelem Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd. Hlavním tématem roz-hovoru byla problematika mládeže, její tzv. krize na konci šedesátých let, jejích projevů v kapitalistických a socialistických zemích, místa této tematiky v práci uvedené asociace i možností koordinace jejích výzkumů v so-cialistických zemích.

Komentáře k tomuto materiálu umožni-ly L. Macháčkovi, W. Adamskému, R. Boro-wiczovi, B. Fatygové, K. Kosełovi a T. Szlen-dakovi, aby z dnešního hlediska k němu za-ujali stanovisko, aby se vyjádřili k rozdílu v postavení mládeže tehdy a dnes a aby také nastínili, v čem vidí hlavní témata soudobé sociologie mládeže. Redakce chápe zmíněný rozhovor jako příspěvek k nejnovějším ději-nám polské sociologie a vyzývá i další socio-logy mládeže, aby se k diskutované proble-matice vyjádřili.

Mimořádně rozsáhlá stať J. Muchy Her-

bert Blumer jako badatel „rasových vztahů“ je příspěvkem k bližšímu a v jistém smyslu po-někud odlišnému poznání díla tohoto socio-loga, než bylo doposud běžné. Mucha totiž zdůrazňuje, že tento klasik symbolického in-terakcionismu nebyl pouze „mikrosociolog“ a sociální psycholog, ale že se zabýval rovněž makrosociologickými otázkami, např. výzku-my industrializace v různých regionech svě-ta, studiem sociálních hnutí a také rasových vztahů. Právě této složce Blumerova díla vě-nuje Mucha hlavní pozornost, přičemž analy-zuje její základní pojmy, jako je rasa, rasové vztahy i etnické a rasové předsudky. Všimá si rovněž Blumerova pojetí vztahu industrializa-ce a rasových vztahů, budoucnosti těchto vztahů v USA i toho, jaké byly jeho názory na jiné teorie z této oblasti. Stať je uzavřena in-formací o hlavních obhájcích a pokračovate-lích Blumerovy „makrosociologie“.

A. Karwacki a D. Antonowicz se ve stati *Underclass a kultura chudoby v prostředí býva-lých státních statků v kontextu teoretických a in-terpretačních sporů* zabývají naléhavou otáz-kou současné situace bývalých pracovníků jednoho sektoru zemědělské výroby státně-socialistického Polska, přičemž začínají tu-to problematiku do širší souvislosti historic-kých i současných úvah o chápání pojmu un-derclass i pojmu kultura chudoby a rozsáhle zkoumají možnosti jejich aplikace na zmíně-nou sociální skupinu. Dospívají k závěru, že v jejím případě lze mluvit o tom, že se v sou-časném Polsku takováto podtřída se specifickými postoji, normami a hodnotami, jež lze označit jako kulturu chudoby, konstituovala.

Cílem stati *Homo oeconomicus kontra ho-mo sociologicus aneb Proč ekonomové nemají rá-di sociology a sociologové nemilují ekonomy*, kte-rou napsal M. Czwarńo, je specifikovat hlav-ní překážky, jež brání vzájemnému sblížení ekonomie a sociologie. Autor prezentuje on-tologické základy těchto věd, které vycházejí z rozdílného modelového pojetí lidského je-dince, a popisuje i světonázorové difference, jež z toho plynou. Všimá si rovněž toho, jaký vliv mají zmíněné rozdíly na vývoj ekono-mické sociologie.

Číslo obsahuje pět recenzí, z nichž dvě referují o knihách, jež se zabývají i některými stránkami života české a bývalé československé společnosti, a proto jsou pro nás zvlášť zajímavé. První z nich má název *Tajná církev v Československu – antikomunistický protest, přizpůsobení nebo revitalizace katolicismu?* P. Pawliszak v ní píše o knize pracovníka Univerzity kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě P. Boryszewského *Církev, která nebyla* (Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN 2002, 237 s.). Podle recenzenta jde o knihu založenou na široce pojatém dotazníkovém šetření provedeném v České republice roku 1998 a na Slovensku o tři roky dříve. Recenzent informuje o způsobu šetření i výběru respondentů, přičemž k obojímu má určité výhrady, které však podle něho dosažené výsledky zásadním způsobem nezpochybňují. Uvádí, že je to první na pramenech založená a komplexní sociologická analýza tajné náboženské angažovanosti v bývalém Československu, a oceňuje, že se její autor zabývá rovněž tím, jaký byl vztah této církve k církvi oficiální a jakým způsobem se tento vztah vyvíjel v nových podmínkách po roce 1989.

Druhá ze zmíněných recenzí, kterou napsala B. Cieślińska, informuje o knize, jejímž autorem je J. Róg a jež má název *Sociálně-ekonomické vztahy v polsko-českém pohraničí* (Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 2001, 194 s.). Jádrem knihy je prezentace výsledků empirických výzkumů realizovaných v letech 1999–2000 a týkajících se hlavně změn, k nimž došlo po roce 1989 v ekonomickém, sociálním a kulturním životě obyvatelstva uvedené oblasti, a jejich vlivu na kontakty těchto pohraničních národních komunit. Vyústěním práce jsou autorovy poznatky poukazující na to, jak se zde vytváří nový způsob soužití související se vznikem a rozvojem euroregionů.

V čísle byly dále recenzovány tyto knihy (v závorkách uvádím autory recenzí): H. Domański: *Polská střední třída* (2002) (J. Leszkowicz-Baczyński), K. Korzeniewská, E. Tarkowská (red.): *Léta bohatá a léta chudá... Pohled na chudobu v lokálních komunitách* (2002) (A. Kar-

wacki) a T. Szlendak: *Architektonika milostného vztahu. O společenské povaze erotické lásky* (2002) (M. Górecki).

Čtvrté číslo je uvedeno statí E. Hałasové *Formy a funkce sociálního symbolismu. Pragmatická perspektiva*. Autorka v ní dokazuje, že lze spojit symbolický interakcionismus s durkheimovskou tradicí studia sociálního symbolismu, jestliže při tom aplikujeme perspektivu kolektivního jednání a pragmatický přístup. Díky tomu je pak možné překonat omezení kognitivismu zavedeného do sociologické teorie mj. spolu s fenomenologickými názory na symbolismus, což se projevuje v koncepcích P. L. Bergera a T. Luckmanna týkajících se sociální konstrukce reality.

A. Domański v příspěvku *Aktuálnost koncepcí kolektivního chování* polemizuje s názorem, že tato koncepce je překonanou záležitostí. Odvolává se na některé americké autory, kteří ji dnes rozvíjejí. Na základě jejich děl i vlastní argumentace dospívá ke stanovisku, že v diskusi o zmíněné koncepci je třeba překonat zjednodušené interpretace, které nahrazují termín kolektivní chování termínem kolektivní jednání. Teorie kolektivního chování konstruovaná od šedesátých let nemá totiž mnoho společného s tzv. stereotypní interpretací davů, charakteristickou pro teorii predispozice nebo pro evropskou kolektivní psychologii. Dominance paradigmatu kolektivního jednání, kterou můžeme pozorovat v sociologii, způsobuje, že ze zorného pole badatelů uniká zajímavá skupina spontánních a neinstitutualizovaných jevů, jako je např. kolektivní odsouzení, kolektivní fascinace, morální panika apod. Studium kolektivního chování je proto třeba chápat jako určitou alternativu, ale i cenný doplněk jiných přístupů.

Poslední stať čísla *O pojmu racionalizace práva v sociologii* Maxe Webera napsal M. Kaczmarczyk. Reprodukuje a interpretuje v ní tyto klíčové pojmy a témata weberovské sociologie práva: obecné vymezení racionalizace, právo a jeho vznik, formální a materiální racionalizace práva, srovnávací studie týkající se této problematiky a role právníků v racionalizaci práva.

V čísle jsou recenzovány tyto knihy: K. Gadowská: *Politicko-ekonomický klientelismus* (2002) (D. Wicenty), B. Hołyst: *Suicidologie* (2002) (E. Saramová), Z. Melosik: *Univerzita a společnost. Diskursy svobody, vědění a moci* (2002) (K. Wasielewski), K. Romaniszynová: *Kulturní implikace mezinárodních migrací* (2003) (A. Zieliński), P. Gliński, B. Lewensteinová, A. Siciński (red.): *Sebeorganizace polské společnosti: třetí sektor* (2002) (P. Pawliszak), A. Sulek: *Polská sondáž. Hrst pojednání o dotazníkových šetřeních* (2001) (A. J. Kutylowski) a M. Szpakowská: *Chtít a mít. Mravní sebeuvědomění v Polsku období přeměn* (2003) (M. Zwarycz).

Vzhledem k celkovému rozsahu loňského ročníku polského časopisu (663 s.) i vzhledem k jeho tematicky velice diferencovanému obsahu nemohla mít tato recenze jiný než čistě informační ráz. Podrobnější analýza a případné meritorní hodnocení jednotlivých statí by pochopitelně vyžadovaly její neúnosné rozšíření, ale také větší počet autorů specializovaných na dílčí oblasti sociologické práce. To by však už překračovalo obvyklé poslání takovýchto recenzí. Nicméně i z tohoto stručného přehledu je snad zřejmé, že čtvrtletníku *Studia Socjologiczne* se dobře a na vysoké teoretické i metodologické úrovni daří plnit redakcí stanovené zaměření a poslání. Úspěšně navazuje na dlouholetou skvělou tradici, tvořivě ji rozvíjí a mezi dalšími polskými sociologickými periodiky mu patří významné a nezastupitelné místo.

Jan Sedláček

Harald Baldersheim, Michal Illner, Hellmut Wollmann (eds.): *Local Democracy in Post-Communist Europe*

Opladen, Leske + Budrich 2003, 338 s.

Recenzovaný sborník je prvním z řady textů zabývajících se stavem místní demokracie na začátku nového století. Mimo úvodní a závěrečné statě je kniha rozdělena na dvě části. Sedm studií první části sborníku, která nese

název „Challenges of the reform process“, načrtává vývoj reforem místní správy a samosprávy v jednotlivých postkomunistických zemích od bývalého východního Německa (Hellmut Wollmann), přes Českou republiku (Michal Illner), Polsko a Maďarsko (Hellmut Wollmann a Tomila Lankina), pobaltské země (Edvins Vanags a Inga Vilka), Slovinsko (Gorazd Trpin), Chorvatsko (Ivan Koprić) až po Rusko (Hellmut Wollmann a Natalia Butusova).

V úvodním textu předkládá Michal Illner soubor perspektiv či výkladových rámců, v nichž lze o procesu decentralizace uvažovat. Šířeji charakterizuje přístup, který zdůrazňuje dědictví minulosti (ať už jde o dědictví starého režimu či předkomunistické éry) a také koncepci nestejných rychlostí změn v různých dotčených oblastech. Dále se věnuje těm perspektivám, které chápou transformaci buď jako strukturální adaptaci dle západoevropských modelů nebo jako zvláštní typ modernizace postkomunistických zemí. Sám autor se v příspěvku věnovaném vývoji samosprávy v České republice výslovně k žádné z popsaných perspektiv nepřihlásil, spíše si z nich vybírá a snaží se popis formování dvou úrovní samosprávy vysvětlit kontextuálními faktory. V geodemografických podmínkách a historických okolnostech lze spatřovat některé z příčin rozdrobenosti lokální samosprávy v České republice. Vnitropolitický kontext se pak podepsal na odkládání vzniku krajů. Vytvoření regionální úrovně veřejné správy od nás naopak očekávala EU.

Kombinace výše zmíněných výkladových rámců je patrná i ve většině ostatních studií. Ač jsou reformy v zemích bývalé NDR nejčastěji zmiňovány jako příklad strukturální adaptace provedené přistoupením k „staré“ spolkové republice, ve Wollmannově výkladu proměn místní demokracie a správy ve východním Německu sehrává důležitou roli i prvek dědictví (endogenní vlivy) a svébytná konstelace aktérů, kteří se na budování nových institucí podíleli. Vedle tohoto institucionálního přístupu se Wollmann snaží také

zhodnotit výkon nových politických a administrativních struktur.

Za nejlepší text první části sborníku považují srovnávací studii místní vlády v Polsku a v Maďarsku. Jeho osu představují čtyři dimenze: 1) formální úkoly místních autorit; 2) personální zdroje; 3) finanční zdroje; 4) míra kontroly, kterou nad místní správou vykonávají vyšší úrovně státní správy. Škoda jen, že srovnání zahrnuje pouze dvě země. Částečně si může čtenář srovnatelný obrázek vytvořit ze studie Illnerovy, nikoli však ve všech ohledech. Českého čtenáře by nemělo mást, že Wollmann a Lankina „druhou fázi reformu“ označují vytvoření regionů a nikoliv to, co pod tímto názvem chápe česká exekutiva, tj. rušení okresních úřadů a ustavení obcí s rozšířenou působností.

Naopak velmi nevyrovnaným dojmem působí studie místní demokracie v pobaltských zemích. Práce se místy také snaží o srovnání tří republik, často však vyčnívá autorům nejbližší Lotyšsko, o kterém se čtenář dozví místy až podružné informace. Ač text obsahuje nové údaje, co do kvality stěží předstihne příspěvky (z části z pera týchž autorů) ve sborníku *Decentralization: Experiments and Reforms*, který sestavil Tamás Horváth (2000). Na rozdíl od ostatních studií Vanags a Vilka nezmiňují téma *dědictví* minulosti (ať už sovětské nebo starší), a ztrácí tím jednu z možností porovnání s ostatními popisovanými zeměmi. Koncept dědictví mohli autoři např. využít jako interpretační klíč ke svému šetření z roku 1999. V množství uvedených čísel se trochu ztrácí zjištění, že takřka všichni místní lídři jsou přesvědčeni o potřebě silné ruky, několika málo silných, schopných lidí, kteří budou všemu vládnout. Více než polovina dotázaných si pak myslí, že širší účast občanů na rozhodování vede ke konfliktům a není vlastně ani nutná.

Svébytná směs dědictví zasáhla do utváření místní správy v zemích bývalé Jugoslávie, kterým jsou věnovány dvě studie této části sborníku. Odkazy autorů sahají až k středověkým svobodným městům při březích Jaderského moře, se střední Evropou

tuto oblast spojuje dědictví habsburské říše, své přineslo meziválečné Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (pozdější Jugoslávie), a nakonec samosprávné prvky jugoslávské varianty socialismu. Reformy místní demokracie ve Slovinsku a zvláště v Chorvatsku ještě zdaleka nejsou u konce. V Chorvatsku mimo jiné proto, že je v devadesátých letech minulého století zbrzdil centralisticky orientovaný nacionalismus. Není divu, že se autoři těchto studií vedle prostého popisu proměn institucí místní správy věnují také jejich kritickému hodnocení, případně úvahám o možných směrech budoucího vývoje.

Srovnávat vývoj místní demokracie v zemích bývalého východního bloku s vývojem v samotném Rusku není snadné. Wollmann a Butusova si pomáhají pojmovou dvojicí „princip moci“ a „princip práva“. První z nich je podle autorů hluboce zakořeněn v ruské historii, a tak i částečné uplatnění principu práva, které spojují především s ruskou federální ústavou z prosince 1993 a federálními zákony týkajícími se místní samosprávy ze srpna 1995, považují za pokrok ve srovnání se sovětskou minulostí. Nechtějí přitom přehlížet fakt, že se často za předstíranou politikou „vlády práva“ skrývá snaha udržet osobní moc. Důležité je, že na vývoji místní demokracie v Rusku se podílí nejen vnitřní faktory, ale také např. ohledy na mezinárodní společenství nebo snaha Ruska vstoupit do Rady Evropy a dalších organizací.

Z celkového srovnání studií vyplývá, že čím méně samozřejmé je fungování místní správy, tím častěji se autoři obracejí k odkazům či přímo doslovné citaci zákonů. Nemožnou-li demonstrovat vývoj místní demokracie *de facto*, pokouší se alespoň o pohled *de iure*. Do budoucnosti přitom většinou hledí s optimismem.

Přes výtky, které je možné první části sborníku adresovat, jde nesporně o inspirační četbu. Čtenáře při ní napadají možné náměty dalších srovnávacích výzkumů. Namátkou by mohlo jít o studium role ústav v proměnách lokální samosprávy (např. lotyšská se k ní vůbec nevyjadřuje, slovinská

slovinská zase uvažuje o vyšší úrovni samosprávy – provinciích – pouze jako o dobrovolném sdružení municipalit); vlivu Evropské unie a dalších organizací (Rada Evropy aj.) na přijetí a uplatnění legislativy týkající se samosprávy; postavení cizinců a menšin v samosprávě (v Estonsku mohou cizinci s trvalým pobytem volit, nemohou však být voleni; Litva a Lotyšsko dávají právo aktivní i pasivní volby pouze vlastním občanům; v některých slovinských municipalitách mají své místo zvláště volení zástupci italské, maďarské či romské menšiny); vlivu střídání vládních koalic na celostátní úrovni na vývoj místní demokracie a správy a s nimi spojené legislativy (v ČR oddalovala vznik krajů pravicová ODS, v Polsku čekala regionalizace až na nástup středopravé vládní koalice v roce 1997).

Druhou část sborníku nazvanou „Making local democracy work“ tvoří pět textů čerpajících především z mezinárodního výzkumného projektu *Local Democracy and Innovation II*. Většina z autorů těchto studií se podílela již na sborníku *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*, který připravil tým kolem Haralda Baldersheima na základě výzkumů z počátku devadesátých let a vydalo jej nakladatelství Westview Press v roce 1996. Druhá fáze projektu zahrnovala šetření mezi vzorkem starostů v České republice, na Slovensku a v Polsku. Samostatná informace přibližující tento výzkum by byla vhodnou součástí sborníku, editoři však nechali na vůli autorů, co o svých datech prozradí. Některé údaje se tak čtenář dozví opakovaně, jiné hledá marně. Celkový přehled si může udělat z tabulky na konci textu Baldersheima et al. Nejdůkladněji o použitých datech referuje Offerdal, který připomíná různou míru návratnosti (v Polsku jen 34%) a upozorňuje na zkreslení stratifikovaného výběru co do velikosti zastoupených obcí. U Swianiewiczze takový komentář nenajdeme, ač se v jedné ze studií právě otázkou velikosti obce zabývá.

Kdo by od druhé části sborníku očekával analýzu proměn místní správy od první

vlny šetření (1991/92) do jeho částečného opakování v roce 1997, bude spíše zklamán. Z pěti studií se srovnání v čase věnuje pouze Harald Baldersheim ve studii „normalizace“ místní demokracie ve střední Evropě. Autor v ní sleduje percepce čtveřice konfliktů – uvnitř zastupitelských orgánů, v rámci vztahů mezi občany a obcí, lokalitou a centrem a konečně problémy obecní administrativy. Municipality tří středoevropských zemí se podle něj úspěšně vydaly na cestu k normalitě, což dokládá srovnáním se severskými zeměmi. Polské starosty přitom trápí jiné problémy než jejich české a slovenské partnery.

O něco silnější návaznost na zakladatelskou práci Baldersheima a jeho kolegů z roku 1996 lze nalézt v rovině využitých koncepcí. Jak Baldersheimova zmíněná studie, tak text Pawla Swianiewiczze o hodnotách místní demokracie z pohledu starostů se při svém hodnocení opírají o tři klíčové cíle místní správy: demokracii (participaci), výkonnost (*efficiency*) a autonomii (svobodu). Představitelé českých obcí přikládají všem třem hodnotám přibližně stejnou hodnotu, Poláci zdůrazňují výkonnost, Slováci pak vyzdvihují hodnotu autonomie. Na individuální úrovni pragmatičnost postojů jednotlivých starostů roste se vzděláním a klesá s věkem, jejich politická příslušnost velký vliv nehraje. Podle Swianiewiczze se ve zjištěných rozdílech především odráží odlišnosti mezi jednotlivými systémy místní správy. Jakoby si všichni pochvalovali to své – Poláci efektivnost větších celků, Slováci zase sílu starostů vybavených relativně širokými kompetencemi.

Namísto sociální a substantivní reprezentace, které Audun Offerdal věnoval pozornost v předchozí publikaci, se v příspěvku do tohoto sborníku soustředil na odlišné styly reprezentace. Rozlišil a jednoduše identifikoval její tři typy v závislosti na tom, zda se starosta při svém rozhodování cítí vázán míněním lidí, kteří jej zvolili (*delegate*), nebo se rozhoduje dle vlastních názorů jako ten, kterému občané dali důvěru (*trustee*), či se chová podle aktuální situace (*politico*). Ve všech třech zemích dominoval politický typ,

jehož představitelé svobodu či vázanost svého rozhodování posuzují kontextuálně. Pouze mezi českými respondenty byl výrazněji zastoupen typ *trustee*. Podle autora se tím projevil jednak vliv kolektivního orgánu – rady, jíž je starosta členem, a také relativně menší zkušenosti českých starostů, kteří na začátku devadesátých let nastupovali do svých funkcí jako nováčci častěji, než tomu bylo v Polsku či na Slovensku.

Pawel Swianiewicz se v druhé studii věnoval při srovnání systémů místní správy snad nejčastěji diskutované proměnné, totiž velikosti správních jednotek. Průměrný počet obyvatel v evropských municipalitách se pohybuje na široké škále od Francie (1300) po Anglii a Wales (přes 120 tisíc). Česká republika a Slovensko patří k zemím s rozdrobenou teritoriální strukturou, v Polsku najdeme spíše větší obce. Teorie veřejné volby a lokalismu argumentují ve prospěch menších obcí, tzv. reformní teorie podporuje spíše jejich spojování do větších celků. Na ty první slyší především starostové ze Slovenska a České republiky. Argumenty reformní teorie dokázali vcelku pozitivně ocenit jen starostové z Polska. Na obecné rovině přitom neviděla na spojování obcí nic dobrého většina starostů ze všech tří zemí, častěji pak starostové menších obcí a s nižším vzděláním.

Nové téma mezinárodních vztahů obcí otevřeli v posledním příspěvku druhé části sborníku Harald Baldersheim, Ján Buček a Pawel Swianiewicz. Jako výkladový rámec přitom použili poněkud jednostranný koncept procesu učení, jehož tři fáze operacionalizovali tak, že zjišťovali četnost a destinace zahraničních pobytů starostů, počet partnerských kontaktů obcí a míru využití zahraničních expertů. Čeští starostové vycházejí ze srovnání jako nejméně aktivní. Na rozdíl od polských a slovenských kolegů v podstatě nejeví zájem o jiné země střední a východní Evropy. Na druhé straně naše obce častěji navazují partnerské vztahy. Využití zahraničních expertů je spíše ojedinělé, obvyklejší je pouze na Slovensku.

Podle autorů studie existují buď důvody,

kteří starosty do zahraničí lákají (*pull factors*), anebo je do hledání nových informací a zahraničních zkušeností spíše tlačí (*push factors*). Takový tlak může plynout z nízkého výkonu lokální ekonomiky sužované nezaměstnaností a nedostatkem volných pracovních míst. Po analýze autoři zakládání nových firem přeradili mezi „lákačící“ faktory, neboť spíše měří atraktivitu dotčených obcí. Na místo „přepólování“ jednoho indikátoru by však bylo vhodnější vypracovat výkladový rámec mezinárodních vztahů, který by proces učení vyvážil např. nabídkou investičních příležitostí měřenou realizovanými zahraničními investicemi. V tomto ohledu by také mohla ledacos napovědět informace, kdo cesty starostů financuje. Pokud by ovšem dotázaní byli ochotni o této věci vypovídat.

Sborník uzavírá stať Michala Illnera a Hellmuta Wollmanna „Decentralizace: lekce pro reformátory“, vycházející z materiálů vypracovaných pro orgány Organizace spojených národů (UNDP). Obsah sborníku shrnuje text jen zčásti, spíše představuje přehled zkušeností z dosavadního vývoje decentralizačních reforem v postkomunistických zemích. Nejde přitom o slova generálů po bitvě. Vždyť i přes časový odstup je v studovaných zemích stále ještě aktuálnější budování institucí místní demokracie než sledování jejich výkonu. Text vyvolává otázku, kterou lze zobecnit na celý sborník: Komu je určen? Kdo jsou či mají být oni „reformátoři“? Osvícení politici, experti či občané? Snad ti, kdo se jimi stát chtějí, ti, kteří se pro obnovení a upevnění místní demokracie sami rozhodnou.

Kvalitu sympatického sborníku z formálního hlediska snižuje a možnost práce s ním komplikuje opakovaná nekompletnost seznamů literatury, nepřesnost datací, překlepy a tiskové chyby, kterých by se měli korektori v příštích svazcích vyvarovat. Přes zmíněné výhrady by však bylo škoda, kdyby sborník zůstal osamocenou vlašťovkou. Plánováno je vydání dalších dílů edice, které se mají věnovat jihovýchodní Asii, Latinské Americe a jižní Africe.

Dan Ryšavý

Sandrine Cazes, Alena Nešporová: *Labour markets in transition: Balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe* Geneva, International Labour Office 2003, 148 s.

Trh práce se nachází přímo v centru ekonomických a sociálních problémů, a v každé zemi proto představuje citlivé politické téma. V transformujících se společnostech jsou tyto problémy dále ztíženy dvěma okolnostmi. Zaprvé, ekonomické problémy zde jsou vážnější a efektivita institucionálního rámce při jejich řešení je nižší. Za druhé, dostupnost údajů o těchto problémech je omezená a jejich analýza není tak pokročilá jako v západních společnostech. Možnosti a dosah této analýzy jsou navíc omezeny vsudypřítomnou, avšak skrytou neformální ekonomikou, která způsobuje, že statistické údaje týkající se pracovního trhu nejsou spolehlivé. V důsledku toho ani politiky nemohou být tak dobře promyšlené a zacílené jako v rozvíjejících se zemích.

Čtenáři informativní studie Sandrine Cazes a Aleny Nešporové si jistě vzpomenou na zakladatelskou práci Anthony B. Atkinsona a Johna Micklewrighta *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income* (Cambridge: Cambridge University Press 1992). V této publikaci bylo za spolupráce výzkumníků ze sledovaných zemí shromážděno velké množství podrobných dat o příjmových nerovnostech, které byly poutavým způsobem nabídnuty nedočkavým zájemcům. Od svého vydání patří uvedená kniha k nejcitovanějším. Zde recenzovaná studie představuje srovnatelný pokus pro oblast trhu práce v transformujících se zemích, a může se tedy stát stejně užitečným zdrojem informací a podkladem pro srovnání a další analýzy.

Srovnání obou publikací odpovídá ještě z jiného hlediska. Výzkum jak v oblasti mzdové a příjmové nerovnosti, tak v oblasti trhu práce je u nás i po 15 letech svobodného bádání nedostatečně rozvinutý, mezera dělící nás od vyspělých zemí se zmenšila jen velmi málo. Je tomu tak přesto, že nechybí statistické

ká šetření (Výběrová šetření pracovních sil a Mikrocensy) a že není velkým problémem najít finance pro doplňující empirický výzkum na takto závažná témata. Ani rostoucí nezaměstnanost nepodnítila větší studie na toto téma – připravovaný sborník ČNB pod vedením V. Fleka zaplňuje částečně některá bílá místa. Autorky měly s českými daty problémy – časové řady nejsou dostatečně aktuální, někde data chybí a takový klíčový údaj, jako je pohyb ze zaměstnání do zaměstnání, je zjevně podceněný. O to podnětnější je ovšem čtení jejich práce.

Výzkum, z něž publikace vychází, se nese v duchu *Decent Work Agenda* Mezinárodní organizace práce a Strategie zaměstnanosti EU. Klíčovým slovem zde je „flexicurity“, což je označení pro snahu poskytnout pracovníkům dostatek sociálních jistot a zároveň pro ně vytvořit šance a motivace k vyšší zaměstnanosti, pracovní mobilitě a flexibilitě. Takový přístup by měl vytvořit dostatečně velký prostor pro vyjednávání mezi sociálními partnery a politikům nabídnout širší výběr možností. Dánský či nizozemský přístup, spolu s dalšími pokusy poskytují konkrétní příklady reform evropského sociálního státu směřujících k vytvoření nových pracovních příležitostí a zvýšení ekonomické efektivity.

Útlá, přitom však velmi obsažná publikace se zabývá širokým okruhem transformačních zemí a plně respektuje jejich rozmanitost. Autorky si pozorně všímají faktorů podmiňujících rozdíly mezi nimi. Rozmanitost existujících situací a cest vývoje převládají na společného jmenovatele pouze tehdy, když se snaží zobecňovat. Dospívají tak k rozlišení dvou základních skupin zemí – střední a jihovýchodní Evropy spolu s baltickými státy (kde odpovědnost za zaměstnanost přešla z podniků na veřejné instituce), a ostatních republik bývalého Sovětského svazu (s pokračující odpovědností firem, a to i za cenu nižší produktivity).

Kniha je rozdělena do šesti rozsáhlých kapitol: přehled vývoje v oblasti pracovního trhu v 90. letech, měnící se charakteristiky za-

městnanosti, srovnání dynamik pracovního trhu, dopad legislativní ochrany zaměstnanosti na výstupy pracovního trhu a role institucí trhu práce, sociálního dialogu a daňové zátěže práce při vysvětlení vývoje pracovního trhu.

Empirická analýza používající multivariacních metod někdy dospívá k překvapivým výsledkům. Na rozdíl od západních zemí, kde pohyb pracovních sil sleduje hospodářský cyklus, v transformačních zemích dochází spíše k anti-cyklickému vývoji. Zatímco ve vyspělých zemích lidé mění zaměstnání v obdobích, kdy ekonomika roste, v transformujících se zemích si – z důvodu převládající nejistoty – své zaměstnání drží a mění je pouze pod tlakem, k němuž dochází v období recese (s. 82–84). Zatímco na Západě nemá sociální ochrana pracovníků na zaměstnanost žádný významný negativní vliv, v reformních ekonomikách má vliv spíše kladný – větší ochrana vede k vyšší účasti na formálním pracovním trhu (s. 124–136).

Autorky docházejí k závěru, že „východní“ trhy práce prodělaly velké proměny a značně se přizpůsobily „západním“ institucím a normám. Avšak mnohé problémy přetrvávají, často ve skryté formě. Nestačí jen mít standardní instituce, musí také být standardním způsobem užívány. Zde působí jako limitující faktor neformální ekonomika, která může výrazně pokřivit účinnost opatření na podporu zaměstnanosti. Autorky o existenci tohoto fenoménu vědí (s. 10 a jinde), ale nemohou jej z pochopitelných důvodů zahrnout do svých analýz. Jsou si také dobře vědomy nízké úrovně vymahatelnosti legislativy na ochranu zaměstnanosti, která může nakonec hrát důležitější roli než to, jak silná je tato regulace (s. 141).

Předností standardní ekonomické analýzy založené na statistických datech týkajících se trhu práce je metodologická solidnost a srovnatelnost. Její silné stránky se v knize projeví např. v odhalení paradoxu ekonomického růstu a pohybu pracovních sil v reformních zemích. Avšak vzhledem k omezené vysvětlující hodnotě statistických dat v tomto okruhu zemí by měly být do analýzy

zahrnuty také „sociologické“ proměnné – např. postoje pracovníků a jejich strategie zvládání situací. Vytváření pracovních příležitostí v transformačních zemích netrpí jen nedostatkem kapitálu, nízkou úrovní kvalifikace a vysokými odvody ze mzdy, ale také chybějícími „subjektivními“ motivacemi, jejichž zkoumání překračuje záběr ekonomické analýzy.

Po všech stránkách zajímavá a poučná kniha, podložená rozsáhlou empirickou evidencí, představuje důležitý příspěvek k analýze a formulaci politik pracovního trhu v transformačních zemích v průběhu procesu jejich vstupu a další integrace do EU. Nejenže shrnuje dosavadní znalosti, ale přináší nová komparativní zjištění a otevírá nové cesty pro zkoumání palčivého problému nezaměstnanosti v tržních ekonomikách procházejících procesem transformace. Zůstane však jen výzvou, pokud na ni nebude navazovat národní výzkum specifických problémů a politik.

Jiří Večerník

Milan Znoj (ed.): Šance otevřené společnosti. K počtě Karla R. Poppera

Acta Universitatis Carolinae Philosophica et historica 3/1999. Studia Philosophica XIII. Praha, Karolinum 2002, 116 s.

U příležitosti 100. výročí narození K. R. Poppera vydala skupina autorů působících na poli společenských věd sborník kratších studií, jenž je věnován jednomu z klíčových témat díla tohoto myslitele, a to otevřené společnosti. V souladu s mnohostranností tohoto autora nalézáme i v autorském kolektivu sborníku vydaného na jeho počest vedle filozofů politology, sociologa a autory, jejichž zájem mezi těmito disciplínami osciluje. Vedle ryze akademických odborníků jsou zde i ti, kdo se aktivně účastní politického života, a v neposlední řadě zkušený publicista. Popperova idea otevřené společnosti je tak zkoumána z různých zorných úhlů a v rozmanitém kontextu.

Nenalezneme zde bohužel žádnou informaci o tom, jak sborník vznikl. Některé texty (explicitě se to dozvídáme jen o Havelkově) pravděpodobně vznikly při jiné příležitosti, některé jsou asi původními příspěvky pro konferenci, kterou pod názvem „Idea otevřené společnosti v teoretické reflexi“ uspořádal na podzim roku 2001 Ústav politologie FF UK spolu s Oddělením morální a politické filozofie Filozofického ústavu Akademie věd ČR. Sborník zahrnuje deset textů, z nichž první je především informativní (Moural), téměř polovina je vedena spíše v teoretické rovině (Parusniková, Znoj, Hrubec, Barša), dva představují teoretické analýzy dovedené do roviny aktuálních politických úvah (Musil, Novák) a tři jsou věnovány ideji otevřené společnosti v prakticko-politické sféře (Havelka, Žák, Profant). Toto členění ovšem neodpovídá jejich pořadí ve sborníku; záměr byl asi jiný (čtenářům však zůstal utajen).

Stať Josefa Mourala *Otevřená společnost: geneze a kontext* je vhodným úvodem celého sborníku, neboť informuje o tom, jak Popperova Otevřená společnost v letech 1936–1945 postupně vznikala. Autor v této souvislosti pohotově využil monografie M. H. Hacoheha, jež rovněž vyšla v roce Popperova výročí. Sdělná a dobře strukturovaná informace je osvěžena postskriptem, jež autor věnoval epizodě ze začátku 50. let, kdy se Popper snažil získat místo na University of Chicago, což se mu nakonec nezdařilo. Zřejmě mimo jiné i v důsledku zákulisních intrik nevyhýbajících se ani vědeckému světu.

Sociolog Jiří Musil si ve svém příspěvku položil otázku „Který druh historicismu kritizoval Karl Popper?“. Jak nadpis, tak větší část studie (kapitoly 1–4) odkazují spíše k *Bídě historicismu* (jež v seznamu literatury sice absentuje, nicméně autor na ni dvakrát odkazuje) než k *Otevřené společnosti*. Základní myšlenka textu však s tématem otevřené společnosti silně rezonuje. V závěrečné pasáži (s. 33–38) autor upozorňuje, že v současné době se začíná dařit třetímu proudu historicismu, jenž údajně unikl pozornosti Poppe-

rově a nadále uniká „pozornosti analytiků historicismu“. Musil ho charakterizuje jako svého druhu radikální „anti-naturalistický historicismus, který není založen na Hegelově filozofii dějin“, ale v jeho pozadí stojí různé verze romantické filozofie. Tato větev historicismu „kladla důraz na jedinečnost, zejména na národní, na specifčnost kultur, na relativní poznání hodnot, na skutečnosti, které lze poznat pouze intuicí“ (s. 37). Podle autora názoru tyto myšlenky potenciálně ohrožují otevřenou společnost, a to jednak v postkomunistických zemích, kde mohou v neústrojném spojení s neoliberalistickými postoji vést k politickému chaosu, radikálnímu relativismu a hospodářskému i politickému populismu. Tento „třetí proud“ historicismu je však stejně důležitou součástí – chtělo by se říci nově vznikající ideologie (Musil však tohoto pojmu nepoužil) – hledání nových identit, které živí nacionalismus probouzející se v západní části Evropy. Hrozba nového totalitarismu není v žádném případě odvrácena a „aktivně kritizovat nové formy historicismu“ je tak nadále aktuální (ibid.).

Milan Znoj ve své stati *Kritický racionalismus z morálního hlediska* předkládá zajímavou úvahu o vztahu „rozumu a hodnot v Popperově teorii otevřené společnosti“ (s. 46). V této souvislosti hovoří o dvojí normativitě Popperovy teorie: „jednak s ohledem na cíle (odstraňování zla, J. Š.), jednak s ohledem na racionální metodu jejich posuzování“ (s. 48). Autor ukazuje, že i „morální hledisko vázané na metodu“, tedy racionální metoda sama, „ztělesňuje určité morální hodnoty – jako je svoboda, rovnost, tolerance k druhému názoru, schopnost slyšet argumenty druhých ... atd.“ Tyto hodnoty jsou pak „podmínkami toho, aby racionální metoda v politice mohla vůbec fungovat“ (s. 48). Bylo by možná zajímavé konfrontovat tuto interpretaci Poppera s Habermasovou komunikativní etikou.

Stať politologa Miroslava Nováka *Popper a Schumpeter: dvě neklasické teorie demokracie* je čtenářům Sociologického časopisu zajímavým se o tuto problematiku známa. Rozšířená verze tohoto textu zde totiž byla publiko-

vána loni (Sociologický časopis, 2003, 39 (1): 11–36).

Zuzana Parusniková připomíná jednotu Popperova metodologického přístupu k přírodním a společenským vědám a zdůrazňuje provázanost jeho politické filozofie s jeho filozofií vědy, jež od sebe bývají často oddělovány. To podle názoru autorky „ochuzuje interpretaci jeho pohledu jak na společnost, tak na vědeckou metodu“ (s. 65). Ve své stati *Otevřená společnost – otevřené myšlení* se zaměřila na koncepty racionální nejistoty a lidské omylnosti a jejich prostřednictvím ukazuje hlubokou provázanost Popperovy epistemologie s koncepcí otevřené společnosti. Model racionální nejistoty i koncepce otevřené společnosti jsou založeny na kritice jakožto „jediném racionálním způsobu posuzování jakékoli skutečnosti“ a zároveň stojí v pozadí ideje falzifikace, která je „jediným racionálním způsobem hodnocení (jak na poli vědy, J. Š.), tak na poli společenské teorie“, a to ve smyslu nikdy neustávajícího „podrývání autority daných schémat a praktik“ (s. 69–70). Závěrečná úvaha o přednostech Popperovy teorie společnosti (důraz na svrchovanou hodnotu jedince, realismus a dějinný optimismus) vrcholí provokativní otázkou, zda by nebylo možné najít zajímavé paralely mezi Popperovým dílem a Fukuyamovým koncem dějin; autorka ji však nechává otevřenu.

Filozofická studie Marka Hrubce *Hegelovské předpoklady otevřené společnosti* představuje svého druhu kontrapunkt ke stati Musilově. Je pokusem o revizi vztahu Popperovy politické filozofie k Hegelovi. Tematicky se také částečně váže ke stati Znojově. I Hrubec se totiž zaměřil na požadavek postupného zmírňování lidského utrpení, a to především tím, že vlády mají představovat záruku svobody pro všechny (mimo jiné i zajištěním všeobecně přístupného vzdělání). Popper v jeho interpretaci kritizuje na jedné straně libertariánské pojetí neomezené svobody a na straně druhé kolektivistický totalitarismus. V tomto ohledu má údajně blízko k egalitárnímu neboli sociálnímu liberalis-

mu, jenž „není nehostinný vůči hegelovské koncepci pospolitosti ...“ (s. 79), což autor této úvahy ukazuje na pozadí interpretace Hegela v pracích J. Rawlse a Ch. Taylora. Na rozdíl od Musila se domnívá, že „uznání různých autentických životních forem neboli kulturních identit umožňuje spjatost silných hodnocení občanů s hodnotami politické pospolitosti. Právě tato sebeidentifikace se může rozvinout ve smysl pro obecné dobro pospolitosti, pro závazek této pospolitosti, a tím také v politickou participaci jedinců na rovině politické. Pouze touto cestou je možné zabránit postupující fragmentaci sociálního a politického života.“ Odtud pak dospívá k závěru, že „Popperovi následníci, kteří budou vstřícní reformulaci Popperovy liberální koncepce otevřené společnosti prostřednictvím Hegelova pojetí pospolitosti, se budou ubírat jistě správným směrem“ (s. 83).

Se statí Hrubcovou, jenž, jak bylo řečeno, vztáhl Poppera též k Rawlsovi, věcně souvisí práce Pavla Barši *Rawls v postkomunistické Evropě aneb příběh krátkého kouzlení s hořkým koncem*. Ve sborníku je však uvedena až jako poslední. Snad proto, že v ní o Popperovi není ani zmínka.

Zbývající tři příspěvky tvoří blok, který by mohl nést název „Popper a politické problémy západního světa“. Miloš Havelka přepracoval pro potřeby sborníku více méně osvětovou přednášku *SPD a kritický racionalismus Karla R. Poppera*, jejímž hlavním tématem je diskuse čelných představitelů Sociálně demokratické strany Německa o Popperově kritickém racionalismu, která proběhla v druhé polovině sedmdesátých let minulého století. Součástí této informace je i velmi instruktivní výklad základních pojmů Popperovy teorie (pojetí kritiky, koncepce falibilismu a koncept falzifikace), o nichž němečtí sociální demokraté diskutovali. V pozadí diskusí stála snaha aktualizovat politický program a strategie jeho prosazování. V závěru Havelka zdůrazňuje, že diskuse „přispěla k prosazení požadavků racionálního pročišťování jak vnitrostranických diskurzů, tak i politických diskusí na veřejnosti. Připomněla, že je

třeba zprůhledňovat procesy politického rozhodování a politickou argumentaci neustále vystavovat fallibilistickým nárokům", což by jistě neuškodilo ani naší politické scéně (s. 95).

Václav Žák se ve své třístránkové úvaze *Historická podmíněnost otevřené společnosti* zaměřil na údajnou tendenci používat koncepci otevřené společnosti normativně, tzn. chápat ji jako racionální projekt ve společnostech strádajících nedostatkem demokracie. V této souvislosti formuluje i určité kritické výhrady vůči některým Popperovým výročkům publikovaným v periodiku *Economist* v roce 1988 (*Popper on Democracy: The Open Society and its Enemies Revisited*). Hypotéza, že „hluboce polarizovaná společnost (nejen politicky, ale třeba i nábožensky či nacionálně, J. Š.) si nemůže udržet demokratické instituce, snad jen jako protektorát“ (s. 100), je nepochybně zajímavá a stála by za hlubší rozbor i diskusi.

V podobně stručném textu (taktéž zhruba tři strany) *Otevřená společnost a moc televize* se Martin Profant zamýšlí nad krátkou Popperovou esejí o moci a nebezpečí televize publikovanou krátce před jeho smrtí. Profant poukazuje zejména na určitý rozpor v Popperově charakteristice současné televize, v jejímž rámci na jedné straně poukazuje na kvalitativní úpadek její produkce, jenž je důsledkem zvráceného vlivu konkurence, a na straně druhé upozorňuje na závažné nebezpečí spočívající v možnosti masové politické indoktrinace, která ohrožuje demokracii. Tyto dvě roviny Popperovy kritiky televize si podle autora protiřečí. Na jedné straně totiž konkurence údajně vylučuje možnost existence monolitní televize kontrolované totalitní mocí. Na straně druhé nemožnost konkurence v totalitním režimu svým způsobem zkvalitňuje televizní produkci (oprotištění od konkurenčního tlaku měli tvůrci v totalitní televizi „čas na kvalitnější zpracování některých ideologicky neutrálních pořadů...“, s. 104).

Zde si nemohu odpustit krátkou poznámku. Vztah televize a demokracie je ne-

pochybně významným, zajímavým a rozhodně nikoli jednoduchým problémem, jemuž se věnuje řada autorů daleko podrobněji. Popper si ve své krátké esejí podle mého názoru nekladl za cíl tento složitý problém prozkoumat zevrubně, natož pak vyřešit. Ústředním tématem zde byl spíše problém osobní odpovědnosti a možnosti vzepřít se diktátu zvrácené konkurence. Etickou komisi, o níž ve stati hovoří a která je předmětem Profantovy kritiky, Popper míní především jako institucionální zázemí etického kodexu sdělovacích prostředků, za jehož ustavení plédoval, neboť v něm viděl zbraň, která by tvůrcům a ostatním pracovníkům sdělovacích prostředků umožnila snáze vzdorovat mašinérii mediálního průmyslu.

Co říci na závěr? Stejně jako tvorba a život K. R. Poppera, tak i sborník vydáný k jeho počtě pokrývají značnou šíři teoretických i praktických problémů. Po prvotním tápání, a přiznám se i rozpacích, jsem postupně dospěl k závěru, že mám před sebou pozoruhodnou publikaci. Sborník totiž – možná i díky tomu, že zřejmě vznikl spíše ad hoc, než s jasným plánem – představuje zajímavou a podnětnou četbu pro široký okruh zainteresovaných laiků i odborníků. Laické veřejnosti, které leží na srdci osudy lidstva, není nikdy zbytečné připomínat, že dobro nelze nikomu vnutit a že svoboda neznamená pro všechny totéž. Z tohoto hlediska lze sborník vřele doporučit i protagonistům naší politické scény, a to v celém jejím spektru. Studenti a další, kdo se chtějí seznámit s myšlenkami tohoto klasika, zde naleznou srozumitelný výklad základních pojmů a myšlenek jeho politické filozofie a filozofie vědy. Konečně odborníkům nabízí příležitost znovu prožít základní poselství Popperova díla, totiž že pravda znamená věčné hledání.

Jadwiga Šanderová

Miroslav Hroch (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*

Praha, Sociologické nakladatelství 2003, 451 s.

Sborník sestavený českým historikem, který v badatelské oblasti, o níž publikace pojednává, dosáhl mezinárodního ohlasu, obsahuje vedle redaktorova úvodu 25 do češtiny přeložených textů, samostatných nebo excerpovaných z rozsáhlejších děl zahraničních autorů (přes polovinu z anglosaské oblasti, pětina německých, a řada dalších, včetně dvou textů polských autorů). Profesní příslušností jde u 15 autorů o historiky, ostatní lze zařadit stejným podílem mezi politology a sociology.

Obsahově je čítanka zaměřena na základní charakteristiky, složky a aspekty obou pojmů uvedených v titulu knihy, často i na genezi a historický vývoj jejich reálných manifestací, v pestré diferenciaci jednotlivých autorských pohledů.

Při výběru zdrojů publikovaných textů přihlížel editor sborníku především k jejich vědecké významnosti a ohlasu. Zařazením několika starších „klasických“ textů (Renan, Meinecke, Bauer) z předminulého a z první poloviny minulého století odráží sborník zhruba i *vývoj* vědeckých pohledů na národ a nacionalismus; většina textů však pochází z druhé poloviny minulého století včetně jedenácti velmi recentních (1990–2000). Vývoj názorů na danou problematiku je, zdá se, také jediným kompozičním principem čítanky; texty po sobě prostě následují podle data jejich původního vydání. Dalším důležitým činitelem, z něhož výběr textů vycházel, byla snaha o zachycení interdisciplinární rozmanitosti přístupů ke sledovaným tématům. Mezi autory se proto vedle historiků uplatňují i představitelé jiných společenských věd. Možným námitkám vůči nadměrné převaze historického přístupu, posilované navíc tím, že z prací sociologů a politologů dává záměrně přednost těm, které zkoumaly daný jev i v jeho dějinné genezi a vývoji, čelí redaktor sborníku argumentem, že právě tento pohled je nejvhodnější k odhalení jeho složi-

tých příčin. Ještě výrazněji než na rozmanitost přístupu jednotlivých disciplín se proto při výběru textů zřejmě kladl důraz na zachycení rozdílů v kauzálním výkladu.

V úvodní stati editor sborníku vysvětluje základní termíny a pojmy a podává přehled vývoje a druhů teoretických pojetí nacionalismu a národa, které řadí do pěti „polí“ podle různého důrazu na jednotlivé kauzální faktory (činitelé primordiální/moderní; sociálněkomunikační/ekonomické/kulturní/psychické atp.). Jejich rozbor tvoří poté náplň následujících textů; některé z nich přes zvýšený důraz na ten či onen aspekt zároveň usilují o komplexnější teoretické pojetí.

V úvodu editor právem upozorňuje, že sebelépe sestavená čítanka nemůže nahradit systematickou studii vývoje bádání o daném tématu (tím spíše ne systematickou teorii problému samotného). Jako zdroj podnětů a informací o základních kamenech takové teorie mohou být sborníky tohoto typu pro zájemce o další vzdělávání v dané problematice nesporně užitečné. Pro posouzení, jak je pro tento účel redakčně připravena, nebude snad zcela od místa porovnat ji s čítankou velmi podobného tematického zaměření, vydanou jen o 9 let dříve (John Hutchinson and Anthony D. Smith: *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press 1994). I u ní jde o soubor dílčích textů excerpovaných z obsáhlejších knih nebo studií různých autorů; textů je ovšem mnohem víc (49). I když rámcovým zaměřením se čítanky poněkud liší (Hrochova akcentuje vývoj názorů, oxfordská spíše vnitřní teoretické členění, což se projevuje kompozicí celku – u Hrochovy čítanky texty za sebou následují podle data originální publikace, v oxfordské jsou rozděleny do sedmi tematických skupin, což usnadňuje orientaci), konkrétní náplň obou čítanek je velmi podobná: mezi 28 texty oxfordské čítanky (ze čtyř oddílů Hrochově čítance tematicky nejbližších) pochází 11 od autorů zastoupených i v Hrochově čítance, a vice versa: mezi 25 autory textů v Hrochově čítance je 11 zastoupeno i v čítance oxfordské. Svědčí to o vysokém stupni shody redaktorů obou čítanek

v tom, které z badatelů zkoumajících danou problematiku pokládají za „klasické“, resp. významné. Navíc to naznačuje, že historické zaměření redaktora a jeho výběru u čítanky Hrochovy nevedlo k závažnějšímu teoretickému zúžení v porovnání s náplní oxfordské čítanky redigované britským politologem a sociologem.

U autorů zastoupených v obou čítankách jde většinou o text čerpaný z téhož díla či jeho části; jen jako kuriózum lze zmínit, že excerpt z klasického díla Andersonova, zařazený do čítanky Hrochovy, končí právě na té stránce originálu, kde text převzatý do čítanky oxfordské začíná; první z obou selekcí se přitom zdá trefněji.

Z významných badatelských proudů je to snad pouze kulturně antropologické a socio-biologické, příp. psychoanalytické zkoumání (v oxfordské čítance zastoupené Geertzem a van den Berghem), jimž se v Hrochově čítance nedostává vlastního textu. Poměrně slaběji je v ní též – ve srovnání se zvýšeným zájmem v zahraniční i naší politologické obci – zachyceno téma „státního národa“, který se ve své imperiální (habsburské, britské) podobě v průběhu devadesátých let stává předmětem opětovné rehabilitace jako humánní alternativa vůči nacionalistické zátěži etnický pojímaného národa (Gellner aj.). (Existují ovšem studie odhalující, že jde často o kamufláž nadvlády etnika v daném státě dominantního – např. S. Citron(ová): *Le mythe national*. Paris 1989, anebo poukazující na vágnost identity občanů státního národa – např. R. Cohen: „Fuzzy frontiers of identity: the British case“. *Social Identities* 1995, 1(1): 35–62. V podobě „občanského konceptu národa“ je doporučován jako jediný pro demokracii přijatelný model – Dahrendorf, Lepsius, někdy se však zpochybňuje jako příliš umělý konstrukt bez dostatečné živné identifikační základny).

Text obsahuje množství údajů o konkrétních národech a nacionalismech – moderních, středověkých i starověkých, evropských i mimoevropských. Čtenář bude proto možná postrádat pohled na národ a naciona-

lismus český. Editor se sice domnívá, že nezařazení textů v češtině již vyšlých je pocho-pitelné, z čtenářského hlediska však lze litovat, že nebyla do čítanky zahrnuta například některá z jeho vlastních studií, o jejichž existenci se lze v čítance dovědět pouze z odkazů utopených pod čarou v příspěvcích některého z autorů. Pokud byla motivem vlastní skromnost, nebyla na místě.

Vedle známých, ba tradicí posvěcených textů (Renan, Meinecke, Kedourie, Deutsch, Hobsbawm, Gellner) zahrnuje čítanka teoreticky závažné novější studie, obsažené i ve sborníku oxfordském (Breuillyho rozbor nacionalismu, Smithovu analýzu etnických zdrojů národa, Armstrongovu typologii vzniku národů, Andersonovo „pomyslné společenství“), jakož i řadu vysoce kvalitních studií, které oxfordská čítanka nemá: Lembergův rozbor psychologie nacionalismu, recentní studie o národní identitě (Eisenstadt-Giesen, Brubaker), Jamesovy „náměty“ k teorii národa, aj.

Tematické sborníky sdružující práce více autorů nejen že nemohou nahradit systematické zkoumání řízené jednotným přístupem autora nebo badatelského týmu: navíc bývá rubem rozmanitosti a originality předkládaných názorů a přístupů absence pevnější teoretické kostry ztěžující orientaci v poznatkovém terénu. U sborníků čítankového typu je toto nebezpečí ještě větší, protože redaktor nemá možnost na autory „příspěvků“ integrujícím směrem bezprostředně působit; bere a vybírá z toho, co je hotového k dispozici (a k čemu získá *copyright*). Jestliže se potom k mrzutostem vyplývajícím nutně z kompozitního rázu vydavatelské formy předávaných informací přidají závažnější neduhy, jimiž společenskovědní bádání trpí již chronicky – terminologický zmatek, pojmová nejasnost a nepřesnost, divergence v názorech na jevy nejelementárnější – nebylo by divu, kdyby čtenář sahající po čítance z upřímného zájmu o aktuální tematiku, tuto však badatelsky nezkoumající, zkolaboval pod náročností mentální atletiky spojené se zvládáním vzdálenosti mezi jednotlivými názory.

Poté, co si byl například přečetl zajímavý text o etnických třenicích v sasánovské Persii, o zániku kartaginského etnika po zničení jeho „etnického státu“ či o zdvojeném městském/celořeckém etnickém povědomí obyvatel klasických Athén, Sparty či Boiótie, se čtenář náhle dozví, že nacionalismus a jím zplozený národ je jev veskrze moderní, souvisící s industrializací. Zajímá-li čtenáře zrod národní identity francouzské, může se mu začít točit hlava, když s přechodem od jednoho textu k druhému datum oné radostné události na přeskáčku putuje mezi Ludvíky jedno-, dvou- a trojmístnými až k porodní bábě revoluce (a to čtenář možná netuší, že za necelých sto let po ní, v době, kdy se Renan hrdlí o francouzskost Alsasanů, auvergnský sedlák či cevenský pastevec ještě kloudně neví, že je Francouz). Zatímco Connor hovoří o „neblahém zvyku nazývat Američany národem“ (miněno: občany USA (s. 158), Smith čtenáře poučí, že národem jsou (s. 292). Zatímco u Smithe představuje etnická identita živnou půdu národní identity, Breuilly pokládá za sporné, lze-li „národ ztotožňovat se skupinami, které vědomě sdílejí pocit národní identity“, podtrhuje „velmi nápadnou nespojitost“ mezi etnickou identitou minulých dob a „moderní národní identitou“, zpochybňuje informační hodnotu „promluv s etnickým obsahem“, jimiž se dokládá existence nacionalismu ve středověku a starověku, a vůbec užitečnost zkoumání etnické identity pro pochopení nacionalismu (s. 318, 322–323).

Šťouravějšího čtenáře ovšem iritují spíše rozpory vyskytující se uvnitř téhož textu. Zaráží jej například, když v jinak podnětné Smithově studii o „etnickém základě národní identity“ narazí na termín „moderní národy“ (s. 293). Jaképak „moderní“, napadne čtenáře, když z celé stati vyplývá, že národ je věc moderní, historicky navazující na „před-moderní etnická jádra“; modernost je tudíž v pojmu národ, jak jej Smith definuje, již obsažena, takže přívlastek „moderní“ celou věc jen mate. Anebo jsou přece jen také nějaké ne-moderní či před-moderní národy? Kde by se ale braly, když Smith o Polácích, Němcích,

Francouzech, Angličanech, Skotech, Kartagincích, Peršanech, Egyptanech, o všech Řecích – od antických přes byzantské a byronovské až k dnešním – hovoří vesměs jako o *etnících*, případně *etnických státech*, nikoli národech? Který z definitorických znaků, které má národ podle Smithe (s. 291) oproti etnii navíc (veřejná kultura, společná ekonomika, společná zákonná práva a povinnosti), populacím Kartaginců, Asyřanů či Židům „posledního skutečně nezávislého židovského státu“ (s. 285), tj. makabejského před diasporou, chyběl, takže jde o etnie resp. etnické státy, a ne o národy? Jestliže jeho kritéria národa splňovali, pak by ovšem neplatila Smithova teze, že národy jsou moderní fenomén, vzniklý „... na základě předmoderních etnických jader“ (s. 293). Pravda, industrializace jím chyběla; stačí to k diskvalifikaci?

Je zřejmé, že názorové divergence, pokud jde o přiznání či odepření specifické kolektivní identity té či oné jazykově nebo teritoriálně vymezené populaci (s bližším určením jejího charakteru – etnie, národnost, protonárod, národ, státní národ) a pokud jde o určení doby jejího vzniku, vznikají v závislosti na tom, klade-li se hlavní důraz na to, jak daná populace svou specifičnost vnímá a cítí, anebo přihlíží-li se spíše k tomu, do jaké míry se populace, sama sebe definující, již územně, ekonomicky a politicky integrovala nebo aspoň o to usiluje (v prvním případě badatel přirčká charakter národa většímu počtu populací a jejich zrod posune v historickém čase mnohem dále nazpátek než v druhém případě);

- na tom, jaký význam se u jevů označovaných dnes jako projevy nacionalismu připíše či naopak upře jejich výskytu u generace dávno, třeba staletí, předcházející generaci současnou (v prvním případě národů přibude a narodí se o hodně dřív než v případě druhém);
- na tom, jakou relativní funkční a/nebo emocionální důležitost zaujímá podle názoru badatele u dané populace její etnická identita v poměru k její identitě či loajalitě vymezené jinak (nábožensky, dynasticky,

politicky atp.): považuje-li badatel etnickou identifikaci dané populace za méně významnou než některý jiný druh kolektivní identity, zařadí populaci spíše mezi etnie než mezi národy;

- na tom, přizná-li badatel atribut národa veškeré populaci spojené občanskou příslušností k témuž státu, anebo vyhradí-li jej pouze pro státně se vymezující etnickou populaci (v prvním případě, jako u Smítche, jsou Britové, občané všech departementů meziválečné Francie a Čechoslováci až do rozdělení národem, zatímco Angličané, Skotové, meziváleční Alžírčané a Češi před rozdělením jsou, resp. byli, etniemi; v druhém případě jsou Britové, Čechoslováci, „Američané“ samostatnou kategorií („státní národ“), od národa etnicky vymezeného odlišnou.

Klasifikační zařazení dané populace obvykle zahrnuje i kvantifikující hodnocení; posuzuje se, jak „silné“ je národní cítění či uvědomění, o kolik je silnější nebo slabší než jiné kolektivní či hodnotové identifikace, kolik sociálních vrstev (šlechta/vzdělanci/prostý lid) či jaké procento obyvatel je sdílí, atp. Při notorické absenci reprezentativních údajů, vyjádřených ve standardních měřitelných jednotkách, jsou badatelé nuceni používat odhadů, které kvantitu jevu vyjadřují velmi neurčitě (v čítance se to pochopitelně jen hemží různými „většinou“, „v podstatě“, „značně“, „částečně“, „silně“ či „slabě“ atp.). Vzhledem k subjektivitě těchto kvantifikačních soudů není divu, že se badatelé v klasifikaci populací často a silně neshodnou.

Čtenáře z četby historické a vůbec společenskovední literatury dostatečně otrlé rozpětí názorových divergencí nepřekvapí, ostatní čtenáře by však bylo možná záhodno v úvodu na ně předem upozornit. Také zařazení závěrečné studie, která by – byť postrádajíc originality a autorského renomé – vnesla do daného terénu pojmový pořádek a přehled, by nebylo od místa; čítanková koncepce a omezený stránkový rozsah publikace by to však zřejmě nedovolily. Stačil by proto aspoň odkaz na studii podobného rázu (jedna

taková: Berndt Estel: „Grundaspekte der Nation“. In: Estel B., Mayer T. (Hg.): *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag 1994, str. 13–81).

Přes náročnost četby plynoucí z obsahu textů a z mnohotvárnosti prezentovaných pohledů lze čítanku v rámci daného účelu a možností označit za zdařilou a její vydání přivítat. Jako bohatá švédská mísa intelektuálních chuťovek pojednávajících o svrchovaně aktuální a závažné problematice by se mohla setkat s živým ohlasem nejen mezi odborníky, nýbrž i v daleko širším okruhu kulturně zvědavých a občansky odpovědných zájemců. V každém případě by si látku v čítance obsaženou měl osvojit – třeba z *faute de mieux* – každý, kdo hodlá na veřejném fóru cokoli ceknout k tématům v ní pojednávaným.

Lubomír Kotačka

Marek Jakoubek, Ondřej Poduška (eds.):
Romské osady v kulturologické perspektivě
Brno, Doplněk 2003, 174 s.

Jedním z důvodů, proč vědecké sborníky bývají jen zřídka recenzovány, je jejich tematická různorodost a namnoze metodická disparátnost, přičemž prostor jednotlivým autorům obvykle nedovoluje hlouběji precizovat klíčové body jejich analýz. S částečnou výjimkou druhé charakteristiky to platí i o posuzované publikaci, avšak její zcela zřejmý aktuální sociopolitický význam, stejně jako novost pohledu ji nejen dovolují v tomto ohledu považovat za výjimek potvrdzující pravidlo, ale dokonce vedou k jisté shovívavosti i v řadě bodů, vůči nimž lze vznést zásadní námítky (příkladem mohou být četné znalosti toliko „z druhé ruky,“ devalvující například použití lewisovského konceptu „kultury chudoby“ na s. 33–40, teoreticko-metodicky neodpovědné užití pojmu „historická antropologie“ na s. 55, nebo občasně redakční omyly typu „Claude“ {ve skutečnosti Lucien} Lévy-Bruhl na s. 100 atd.).

Deset mladých autorů pod zřejmou taktovkou M. Jakoubka (kromě programového eseje *Romské osady – enklávy tradiční společnosti* se podílel i na pěti dalších článcích) se v tomto sborníku pokusilo, na základě zkušeností z terénního antropologického výzkumu v romských osadách na východním Slovensku, doplněných o další poznatky z českých romských komunit, zcela retematizovat problematiku soužití Romů se slovenskou/českou sociální majoritou. Ukázali přitom, jak nedostatečné a namnoze chybné byly dosavadní přístupy odborníků i státních zaměstnanců a zainteresované veřejnosti. Tyto přístupy totiž vycházely buď z implicitních etnocentrických pozic, vedly k požadavku asimilace, jenž se projevuje – dobře míněnými, avšak z antropologického hlediska nešťastnými – nejrůznějšími „rozvojovými programy“, neberoucími do úvahy jinakost romské populace, nýbrž její zaostalost (viz zejm. s. 73). Nebo byly naopak vedeny romantickou snahou o „konzervaci“ folkloristického obrazu romské komunity, jak to dělala etnografie a folkloristika a nejnověji „angažovaná“ romistika (zejm. s. 60–61, 66). Stran sociálních a politických důsledků kombinace obou těchto přístupů, jíž jsme ve vztahu k romské populaci svědky téměř každodenně, autoři nešetří kritikou. Podle jejich názoru se tak z fungujících osad stávají anomické, sociálně patologické útvary „na půli cesty“, ztrativší vlastní sociokulturní zakotvení, avšak nemožoucí přijmout žádné jiné. Expresivnější publicisté by patrně použili výrazu časovaná bomba.

Autoři přitom důsledně vycházeli ze sociálně-antropologického rozumění sledované problematice, jež M. Tošner učinil přímo obsahem své studie (s. 43–55; vzhledem k prolegomenálnímu, teoreticko-metodickému charakteru Tošnerovy práce ovšem považují její umístění doprostřed sborníku za nevhodné). To s sebou sice nese některé specifické epistemologické problémy (spojené kupř. s holistickým přístupem, s. 15, kritizovaným již před lety K. R. Popperem, C. Lévi-Straussem či sociologickými konstruktivisty), umožnilo jim

to však formulaci zcela nových, objevných závěrů, posunujících naše rozumění sledované problematice a připravujících půdu pro její sociálně a politicky akceptovatelné řešení. Na základě významu rituální nečistoty a askribovaného statutu v sociálním fungování romských společenství, zřetelně odlišného od sociální majority, přitom formulovali provokativní tezi, že „obyvatelé romských osad netvoří *specifickou národnostní* menšinu, ... jejich největším *specifikem* je skutečnost, že jsou doposud nositeli kultury, která právě možnost *národnostně* definovaného společenství *ex definitione* neumožňuje“ (s. 30). Romské osady východního Slovenska podle jejich názoru tvoří poslední enklávy tradiční, před-racionální společnosti, stojící v protikladu k principu občanské rovnosti. Příbuzenství a vědomí rituální nečistoty přitom, jak ukázali M. Hajska a O. Poduška, může být doplněno i zdánlivě paradoxním hodnotícím rozlišováním podle barvy pleti, vymezujícím zejména rozdíly mezi „bílými“/„lepšími“ Romy olašskými a „černými“/„horšími“ Rumungry (s. 85–93).

Je přitom zřejmé, že právě a pouze explikace těchto vnitřních, akterských kategorií může umožnit náležité porozumění romské problematice, sociokulturní diferenci Romů vůči majoritě a tím i conceptualizaci našeho budoucího soužití. Nenaplněný předpoklad homogenity romské společnosti a její „standardnosti“ totiž doposavad vedl k upřednostňování samozvaných romských reprezentantů, především na lokální úrovni vládnutí, k vysávání sociálního systému a programů regionálního rozvoje, díky nimž nemnozí (Romové) bohatli na úkor naprosté většiny romského obyvatelstva České i Slovenské republiky. Klíčem k ekonomickým, sociálním a politickým výhodám totiž bylo na jednu stranu příbuzenství a zároveň neznalost, malá angažovanost a konečně i (mnohdy oprávněně) obavy většiny Romů z interakce se zástupci státu a nevládních organizací. Dobře míněná snaha veřejnosti se tak zcela minula účinkem, stávající nerovnosti a nedorozumění spíše ještě prohloubila, než aby jim učinila přítrž. Je-

den příklad za všechny: pražský magistrát aktuálně diskutuje o vybudování tzv. Domu národnostních menšin, kde bude místo i pro Romy. Kdo je však bude reprezentovat, když pojem „romský národ“ je prázdnou floskulí, zastřešující konglomerát hierarchicky uspořádaných a vzájemně namnoze negativně se vymezujících rodinných, klanových, subetnických a dalších skupin, přísně oddělených institutem rituální nečistoty (jeho extrémní podobou je skutečnost, že „čistí“ s nečistými odmítají stolovat, podat si ruce atd.)?!¹

Třebaže pochopení kultury romských osad v dichotomii tradiční – moderní, kdy instituce tradiční kultury tvoří fundamentální strukturu jejich sociálního fungování, byť jsou zároveň převrstvovány nejrůznějšími výpůjčkami, namnoze ovšem v odlišném kulturním kontextu funkčně proměněnými (na s. 76–78 je uvedena řada příkladů, třeba satelitní antény v domech bez proudu, sloužící zcela zřetelně jako statusové symboly), tvoří hlavní výkladový rámec posuzovaného sborníku, jeho autoři se nesnažili toto schéma paušalizovat. Zdůraznili naopak, že zatímco některé romské osady je vhodné „popisovat jako společnosti tradiční ... jiné jako společnosti kultury chudoby“ ve smyslu známého konceptu O. Lewise (s. 36). Mám za to, že právě tento přístup, zdůrazňující socializaci do prostředí akceptujícího (vlastní) sociální marginalizaci a exkluzi a její replikativní charakter, by mohl být vhodný pro popis životní situace těch českých Romů, kteří žijí *de facto* v ghettech na okrajích měst, zejména v poválečných novoosídlenecích oblastech. Přímou by se tu přitom nabízelo srovnání se situací latinskoamerického nativního obyvatelstva, zejména v Mexiku, jež se v poslední době stala předmětem zájmu řady ekonomicko-sociologických studií (např. W. F. Morris: *Living Maya*. New York 1987; J. Domínguez [ed.]: *Social Movements in Latin America*. New York 1994). Pro tento výklad by svědčila i „proto-politická“ role genealogických manipulací, zmiňovaná na s. 25, relativizující význam askribovaných charakteristik, ačkoli zase vědomé přijímání majoritních vzorců chování (s. 80)

tzv. kulturu chudoby vylučuje *ex definitione*, nehledě již na to, že tento koncept byl již dávno podroben značné kritice (viz např. N. J. Smelser – R. Swedberg [eds.]: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York 1994, s. 41–42).

Zvláštní pozornost zasluhují kapitoly věnované romské religiozitě, ať již tradiční (ukazované na fenoménu tzv. přísah [manželské věrnosti] u kříže) nebo i současné (odstraňování uhranutí). Autoři v nich chtěli ukázat primárně magický charakter romského přístupu k posvátnu, který podle jejich názoru nedovoluje Romy považovat za křesťany, třebaže se za ně sami považují a formy jejich rituálních aktivit (nikoli již obsah) mají křesťanský charakter. S tímto tvrzením lze jistě polemizovat, neboť značná část nanejvýš venkovské religiozity není funkčně příliš odlišná, stejně jako s analogií přísah u kříže a středověkých ordálů (s. 100n.; mám za to, že by bylo vhodnější přísahy u kříže interpretovat spíše jako akty pokání). Autoři však vedle toho přinesli řadu konkrétních, dosud neznámých poznatků o vývojové dynamice romské zbožnosti i jejím vztahu k majoritě. Jako velmi důležité se jeví například případy religijní exkluze na etnickém základě (s. 104), stejně jako poukaz na romskou „prelogickou“ (Lévy-Bruhl) konceptualizaci léčebného procesu (s. 119). Religiozní kapitoly, byť nejen ony, pak implicitně přinášejí třetí interpretační model „romské otázky“, vedle dosud zmiňované konceptualizace „tradiční“ a lewisovské. Romská kultura není v tomto smyslu plně vysvětlitelná jako relikv předmoderní společnosti, ani jako maladaptace na modernizaci, nýbrž jako funkční konglomerát mezikulturních výpůjček, kulturního převrstvování a přeznačování těchto fenoménů v rámci jejich uplatnění v odlišném sociálním a symbolickém kontextu. Tyto tři typy výkladu nadto nejsou vzájemně kolizní, nýbrž se v řadě ohledů doplňují a vytvářejí tak plastický obraz studované etnosociální skupiny, jež se jeví mnohem věrnějším než všechny dosavadní.

P. Říčan před časem již v názvu své studie trefně naznačil ústřední téma současných

diskusí o romské problematice: *S Romy žít budeme – jde o to jak* (Praha 1998). Odpovědi, dosud produkovaných romisty, folkloristy, sociálními pracovníky i politiky, přitom byla celá řada, avšak jejich výsledky se ukazují jako velmi sporné. Byly sice (institucionálně) odstraněny nejkřiklavější případy rasové diskriminace, avšak protiromská xenofobie značné části veřejnosti dosud trvá, stejně jako se v důsledcích ekonomické reformy dlouho prohlubovala (zvláště na Slovensku) závislost Romů na systému sociálních dávek, jehož (zne)užívání se stalo bezmála normou. Sborník M. Jakoubka a O. Podušky přitom přináší zcela nový výklad této situace, uchopené z pozic sociální antropologie na bázi kulturní jinačnosti, nabízející řešení v multikulturním relativismu, jenž by mohl obohatit (nejen v ekonomickém smyslu) jak tuto minoritu, tak ve svých důsledcích současnou českou a slovenskou společnost jako celek. Síla jejich výkladu spočívá také v tom, že nemá absolutizující tendence, umožňuje a přímo vyžaduje pluralitu dílčích interpretací, jejichž společným cílem je pochopení „zevnitř“, nikoli mocenské ovlivňování ať již z jakýchkoli pozic. Právě toto porozumění romské kultuře je přitom jedinou cestou k sociálnímu rozvoji a ke zmírnění neblahých důsledků vlády komunistického režimu, mezi které současná situace romského etnika na našem území nepochybně patří.

Vůči posuzovanému sborníku však lze vznést i řadu výhrad. Především je to absence definic klíčových kulturně odlišných pojmů; tak např. na s. 11 M. Jakoubek hovoří o arbitrárnosti označení „romská osada“, aniž by však čtenářům tento sociálně-habitacní typ podrobněji přiblížil, a podobně chybějí definice dalších – v textu zmiňovaných – významných institucí romské společnosti: úžery (= lichva), vajdovství (= jeden z typů sociální autority) a konec konců i degešství (= rituální nečistota). Tím ovšem publikace ztrácí na explikativnosti, zejména pro laické čtenáře. Právě jim by však měla být určena na prvním místě, neboť je-li v moci jedině knihy, aby změnila letité předsudky (občas předsudky „v dobré víře,“ což je o to

horší) a interpretační klišé, pak je toho s to právě tato publikace. Proto lze vítat i přepisy několika konkrétních, v terénu zachycených příběhů (s. 161–164), zatímco zařazení „terénního dramatu“ R. Brožíka (pseudonym) považuji za velmi nešťastné. Autor v něm řeší sice velmi podstatné metodické otázky vědeckého rozumění kulturní a sociální jinačnosti (nadto však, bohužel, zřejmě i své osobní a odborné komplexy), činí tak však formou ve vědeckém diskurzu – po mém soudu – nepřijatelnou. Přes tyto výhrady lze vydání sborníku jednoznačně přivítat a jeho studium doporučit všem sociologům, sociálním antropologům a badatelům v příbuzných oborech; a to včetně těch, jejichž výsledky autoři ze svého úhlu pohledu kritizují (tím nemá být řečeno – alespoň po mém soudu – že třeba romská folkloristika a romistika jsou „nevědecké“ disciplíny, jen to, že představují toliko partikulární pohledy, ostatně stejně jako i sociální antropologie o sobě). Avšak nejen jim – sborník by se měl především dostat do rukou zainteresovaných politiků, státních zaměstnanců a sociálních pracovníků, ovlivňujících institucionální i neformální přístupy k našim romským spoluobčanům. Podle známé Voltairovy maximy přitom rozhodně nemusí platit, že jeho interpretace budou v úplnosti přijaty, měly by však být brány v potaz.

Zdeněk R. Nešpor

Steven Saxonberg: *The Czech Republic Before the New Millenium. Politics, Parties and Gender*

New York, Boulder: East European Monographs, Columbia University Press 2003, 259 s.

Analýza společenského a politického vývoje v postkomunistických zemích může být přínosná: zkoumání unikátních společenských procesů prověřuje známé koncepty a hypotézy v nových kontextech a otevírá možnost jejich dalšího obohacení. Pro českou odbornou veřejnost pak analýza polistopadového vývo-

je od zahraničního autora může nabídnout nový a zajímavý úhel pohledu.

Kniha Stevena Saxonberga, která se zabývá vývojem na české politické scéně v širším společenském rámci se zvláštním důrazem na hlediska genderu, naznačená očekávání naplňuje. Autor v zemích střední Evropy opakovaně pobýval, prováděl výzkum a také publikoval, což mu umožňuje zpracovat přesnou analýzu; současně není pro něj obtížné zachovat si dostatečný odstup a nezaujatost v hodnocení.

Kniha je rozdělena do osmi kapitol. První čtyři kapitoly se zabývají politickým vývojem v České republice po roce 1989, zejména formováním systému politických stran, rolí osobností v politickém vývoji a interpretací celkového vývoje politické a mocenské scény. Další kapitoly se zabývají dimenzí genderu v české společnosti a v politice: zejména v rodinné politice státu, v parlamentních stranách a zákonodárných sborech, ukazují roli genderu v politických preferencích a v sociálních hnutích. Saxonberg nejen obrací pozornost k tomuto u nás pro veřejnost, média i politickou reprezentaci poněkud okrajovému či příliš „postmodernímu“ tématu, ale zamýšlí se též nad důvody malé pozornosti, již mu česká společnost věnuje.

Při analýze české situace srovnává obvykle v základních rysech i vývoj v Polsku a Maďarsku. Posuzuje a interpretuje vliv kulturních faktorů, jako jsou hodnotové orientace či společenské klima, institucionálních faktorů a faktorů situačních, jako je ekonomický vývoj, konstelace politických sil nebo aktuální sociální problémy. Využívá přitom na jedné straně institucionální a na druhé straně cross-sectional analýzu. Vychází z bohatých pramenů: patří k nim kvalitativní expertní rozhovory, analýzy publikovaných a jiných písemných materiálů, analýzy datových souborů z českých i mezinárodních výzkumů, volebních přehledů a dalších datových zdrojů, přičemž jsou data analyticky dovedně zpracována.

První kapitola *One Decade of Post-Communist Politics* podává stručný přehled a interpre-

taci vývoje politické scény v ČR po roce 1989. Vysvětluje některé významné rysy a rozpory české transformační cesty: diskutuje pravděpodobné motivy specifické formy privatizace, nesoulad mezi deklarovanými preferencemi voličů a jejich reálným volebním chováním, nesoulad mezi deklaracemi politických subjektů a jejich konkrétními kroky, významnou roli osobností v politice, „anti-komunistické klima“ ve společnosti v kontrastu k reálnému přžívání netransformované komunistické strany a jejího vlivu na politickou scénu. Řadu z těchto rysů pak blíže rozebírá v dalších kapitolách.

Druhá kapitola *Is a Western Party System Developing?* odlišuje ve vývoji politického systému v postkomunistických zemích tři fáze: polarizaci, formování soutěžících skupin s otevíráním politického prostoru a konečně formování pluralistického systému politických stran. Významné jsou přitom podle autora tyto okolnosti: „jednodimenzionální“ soutěž stran, to znamená jejich koncentrace a vymezení na ekonomických tématech (privatizace, liberalizace ekonomiky, přerozdělování atp.). Za druhé je to značný, byť hlavně nepřímý vliv komunistické strany na politickou scénu a konečně překvapivě významná role osobních antagonismů v politice. Zatímco Kitschelt interpretuje vývoj v ČR jako důsledek „path dependency“, Saxonberg akcentuje (aniž by její význam přehlížel) spíše význam nových polistopadových událostí a konstelaci specifických situačních faktorů.

Komunistická strana v České republice na rozdíl od Polska a Maďarska podle Saxonberga sehrává „konzervativní“ roli, když akcentuje témata, jako jsou „české národní zájmy“, „české kulturní dědictví“ a odpovídající postoje k privatizaci, restitucím majetku, k NATO, k EU atd. V politickém systému pak blokuje prostor pro silnou konzervativní stranu pravého středu (být postoje voličů tendují ke středu). Na pravé části spektra dominují především „tržně-liberální“ strany. Krom toho v situaci, kdy instituce jsou slabé a sehrávají nevýznamnou roli, se otevírá značný prostor pro vliv politických osobností – ty

soustřeďují politické přívržence a strany více kolem sebe, méně kolem programů. Saxonberg dokládá, že personální antagonismy a spory, které probíhaly mezi pro-tržními „technokraty“ a „intelektuálními disidenty“ Občanského fóra, získaly zvláštní význam pro politickou scénu, když znemožnily formování koalic zejména na pravém křídle politického spektra.

Ve třetí kapitole *The Rise of a Charismatic Leader* a ve čtvrté kapitole *Hegel, War and The Fall of Klaus* věnuje autor pozornost vlivu Václava Klause na českou politiku. V návaznosti na Hegela a Roberta C. Tuckera (1968) ukazuje, jaké vlastnosti tvoří (obecně i v českém případě) charismatického vůdce: je vnímán jako charismatický, neboť odmítá stará pravidla a definuje nová, evokuje silné emoce, prokazuje oddanost určité vizi a má mimořádné rétorické schopnosti. Saxonberg rovněž ukazuje, že charisma je situační – může ovlivnit politický vzestup, ale ve specifické situaci i pád. Charismatický vůdce se prosazuje v situaci, kdy lidé pocítují nejistotu či obavy („identity vacuum“), kdy společnost potřebuje „etickou vizi“, jež by ji integrovala (Hegel). Takové podmínky v ČR převládaly na počátku devadesátých let – a pro Václava Klause bylo možné se v nich politicky prosadit s thatcherovskou vizí „čistého trhu“, jež (jak Saxonberg ukazuje) nebyla příliš v souladu s preferencemi větší části populace. Byla však podle něj úspěšná hlavně díky přesvědčivosti, s níž byla prosazována. K její dominanci v první polovině devadesátých let přispěla i konfrontační rétorika „mobilizace“ vůči odpůrcům tržně-liberálních reforem. Když pozdější nepříznivý ekonomický vývoj či dopad korupčních skandálů vedly k růstu nedůvěry a politické apatie veřejnosti, došlo k posunu politických preferencí ve volbách v roce 1998 a změnil se i profil vlády. Bylo to podle Saxonberga i proto, že nová vize se jeví jako „exkluzionistická“ vize tržní společnosti vítězů a poražených, postrádá pro veřejnost tolik potřebný etický rozměr a neodpovídá preferencím převládajícím v české společnosti.

Sociologové, kteří se u nás zabývali veřejným míněním a vývojem hodnotových a politických preferencí v období transformace, by asi nabídli k diskusi konkurenční hypotézu (a našli by k její podpoře data), a sice, že etický příslib vize „čistého trhu“ mohl spočívat v bezpodmínečném obnovení individuální suverenity – tedy hodnoty, jež byla v České republice občanům po desetiletí odpírána více než v jiných postkomunistických zemích střední Evropy, a byla proto na počátku transformace i naléhavěji požadována.

V dalších kapitolách se ohnisko zájmu autora přesouvá k problematice gender v české sociální politice. I zde autor přináší řadu originálních pohledů. V páté kapitole *Gendering Czech Family Policy* srovnává přístupy k rodinné politice v České republice, Polsku a Maďarsku. Vychází při tom z typologie Jane Lewisové (1997), jež rozlišuje tři modely rodinné politiky: silný, modifikovaný a slabý model muže-živitele, a klade si otázku, nakolik se jednotlivé sociální státy od tohoto modelu muže-živitele vzdalují. Na rozdíl od Lewisové zakládá Saxonberg svou vlastní typologii na kritériu, nakolik jednotlivé typy (režimy) usnadňují ženám zaměstnání a současně nakolik usnadňují mužům podílet se na péči o děti. Kritickými indikacemi toho jsou: dostupnost péče o předškolní děti, dávky v době péče o malé děti a usnadnění rodičovské dovolené mužům. Daná kritéria rozlišují režim „státně-socialistický“, režim „konzervativní“, režim „liberální“ a režim „rovnosti genderu“. Česká republika je zařazena ke konzervativním režimům, neboť po roce 1990 umožňuje rodičům jen v omezené míře přístup k zařízením péče o nejmenší děti do 3 let a fakticky neusnadňuje (jen formálně umožňuje) podílet se na péči o děti mužům, ale preferuje dlouhou rodičovskou dovolenou žen (což navozuje jejich závislost na muži). Maďarsko se v tomto srovnání jeví být státně-socialistickým a Polsko spíše liberálním režimem. Pro autora je významná otázka, proč se Česká republika v době, kdy převládala v politice liberální rétorika a dominovala pravicově liberální stra-

na, přiklonila ke konzervativnímu modelu, jenž obecné politické orientaci neodpovídal. Navíc ani religiozita, jež by konzervativní orientaci mohla vysvětlit, není v zemi výrazná. Saxonberg však ukazuje, že v podstatě všechny politické strany jsou v otázce gender rolí konzervativní a politická mobilizace žen je na nízké úrovni. Vedle faktoru „dědictví minulosti“ jsou zde patrně důležitá ekonomická omezení, jež vedou k redukci nákladů na podporu rodin formou služeb pro nejmenší děti či vysokými univerzálními dávkami. Zaměstnanost žen zůstala ovšem v ČR nadále vysoká: v tom sehrály podle autora roli zejména ekonomické faktory (nízké výdělky motivují k zaměstnanosti žen).

V šesté a sedmé kapitole se Saxonberg věnuje otázce, proč se ženy v dané situaci více politicky neangažují, a jejich participaci na politice vůbec. Právě účast žen v politice pokládá Saxonberg ve shodě s jinými autory za pravý test konsolidace demokracie. Šestá kapitola *Gender and Parliamentary Representation* se zabývá příčinami nízkého zastoupení žen v parlamentu v ČR (dokonce došlo po roce 1989 k poklesu z 30 na 15 %, když ve vyspělých demokraciích jde o podíly 30 až 40 %). Přitom vzdělanostní úroveň žen je relativně vysoká a srovnatelná s muži, stejně jako jejich participace na trhu práce. Zajímavé je, že větší zastoupení mají ženy v ČR v pravicových stranách, což představuje rozdíl proti zemím západní Evropy, kde za „ženské“ lze označit spíše strany levicové. Saxonberg identifikuje jako klíčové faktory „kulturní bariéru“ a „dědictví komunismu“, jež „dvojí břemeno ženy“ (zaměstnání a péči o děti) spojily s tradičním pojetím její role. Protože Češi jsou v pojetí gender rolí stále konzervativní, politické strany odmítají ženy ve větší míře kandidovat a využívají toho, že vcelku složitý a málo transparentní pyramidální systém nominačních procedur dává příležitost k eliminaci žen ve volebním boji. Proti tomu není ani vyvíjen dostatečný tlak ze strany feministických hnutí.

Sedmá kapitola si klade otázku *Are Czech Women More Conservative than Men?*,

jež je relevantní z toho důvodu, že by mohla vysvětlit význam kulturní bariéry v politické angažovanosti žen. Saxonberg oponuje již dříve vyslovené tezi, že ženy v ČR jsou konzervativnější, protože volily v roce 1998 v parlamentních volbách více „doprava“ (Řeháková 1998). Ukazuje, že v řadě výzkumů stranických preferencí se většina žen jevila nerozhodná a ve volbách v roce 1996 ženy volily dokonce o něco více „vlevo“, zatímco ve volbách 1998 se přikláněly k pravému středu (typicky ke KDU-ČSL a ODA). Současné ženy vykazují „levicovější“ postoje v otázkách sociálních opatření. Autor se domnívá, že ženy preferují ve větší míře než muži sociálně-demokratickou sociální politiku, ale mají-li se rozhodnout ve volbách, preferují spíše strany pravého středu: jejich politici se jim totiž zdají kompetentnější než politici ČSSD a přitom na rozdíl od politiků ODS v nich vzbuzují naději na kvalitnější sociální opatření, zejména v oblasti důchodů a zdravotní politiky.

V osmé kapitole *The Makings of Women's Movement* je diskutována otázka, proč feministické hnutí nezískalo v České republice větší sílu a politický vliv. Autor identifikuje tři příčiny, jež oslabují nebo dokonce diskreditují téma gender v České republice. Prvním je dědictví minulosti: české ženy zažily v době totalitního režimu zaměstnání jako povinnost a nikoliv jako právo a pojem emancipace jim konotuje „nucenou práci“. Naopak „mateřství“, děti a role v rodině ženu od takové vnucené práce či pozice dříve „osvobozovaly“, navíc i proto, že ji zbavovaly povinnosti účastnit se politických aktivit vyžadovaných režimem. Přiklon k tradiční roli ženy tak získal vysokou legitimitu. Další příčinou je mýtus harmonické minulosti období první republiky (harmonie zájmů mužů i žen při formování suverenity národa). A konečně jde o mýtus české výlučnosti, jenž byl podporován částí politické reprezentace a ovlivňoval veřejné mínění zejména v prvním období transformace, kdy se zdálo, že Česká republika nemá důvod zabývat se tématy, jež jsou pro Západ dnes aktuální. Pokud jde

o feministické hnutí na Západě, objevily se dokonce zavádějící interpretace, že zmíněné hnutí uvěřilo „úspěchu“ socialismu v otázce rovnosti pohlaví. Navíc měly české ženy v počátcích transformace jistě zábrany kritizovat porevoluční vládu a snižovat její kredit.

Vedle uvedených faktorů, jež oslabují relevanci otázky genderu v ČR, jde v neposlední řadě o nevhodné „zarámování“ (framing) tématu: s ohledem na výše uvedené situační okolnosti se nemohlo feministické hnutí v České republice dost dobře opřít o témata, jako je rovnost žen a mužů v péči o děti a v přístupu k zaměstnání. Spíše se věnovalo otázkám domácího násilí a potlačení práv žen ve formě třeba nucené prostituce atp. Za vhodnější možnost zarámování tématu gender však Saxonberg pokládá koncept práv a svobody volby pro obě pohlaví (tedy stejně pro ženy i muže), pokud jde o možnost podílet se na péči o děti nebo pracovat – takový rámec by totiž dobře odpovídal českému modelu „mateřského feminizmu“, jenž odlišnost role pohlaví do značné míry uznává. Tento rámec se jeví jako vhodný i proto, že některá data z výzkumů naznačují zájem části mužů podílet se na péči o děti, pokud by to finanční podmínky domácností dovolily.

V závěru autor podtrhuje zvláštní rys vývoje české politické a společenské scény: slabou roli institucí a naopak významnou roli sociálně-psychologických faktorů (společenského klimatu, zvláště jistých obav z budoucnosti, a potřebu nové vize). To v procesech rychlé společenské změny vytváří velký prostor pro vliv politických osobností a jejich osobních antagonismů. Stejně tak je důležité dědictví minulosti (například hodnotový tradicionalismus v pohledu na role muže a ženy v rodině) a „konzervativní“ úloha nereformované komunistické strany na politické scéně, která významně deformuje politický prostor.

S některými vývody autora lze jistě polemizovat. Přesto si čtenář při četbě knihy uvědomí, jak inspirující je analýza „českých“ problémů vnějším, nezaujatým, ale obeznámeným autorem. Kniha přináší řadu originálních pohledů na polistopadový vývoj

v ČR: otevírá nová témata, předkládá nové koncepty k jejich analýze, uvádí nová fakta a nové argumenty. Lze ji doporučit každému, kdo se zajímá o politický a společenský vývoj, o problematiku gender nebo sociální politiku v ČR po roce 1989.

Tomáš Sirovátka

Natália Korovicyna: *S Ruskom a bez neho.*

Východoeurópska cesta rozvoja

Moskva, Eksmo, Algoritm 2003, 285 s.

Pretrvávajúca (z hľadiska jedinečného ľudského života, no nie z historického hľadiska) priepasť vo vedeckých vzťahoch krajín Strednej Európy s Ruskom, zdá sa, nie je neprekonateľná. Dezintegračné tendencie vo vzťahoch s východným susedom, ako aj krajín regiónu medzi sebou, sa postupne stávajú minulosťou. Rovnako, ako ilúzie o teórii i praxi neúprosneho neoliberalizmu minulého decénia, zasiahnuvšieho bez výnimky všetky postsocialistické krajiny.

V súčasnosti sa nachádzame len na prahu rozsiahlych výskumov oboch modernizujúcich transformácií, ktoré otriasli krajinami regiónu v polovici i na konci 20. storočia. Kategória *hodnota* si stále jasnejšie vybojuje svoje právo stať sa kľúčovou kategóriou pri charakteristike etáp rozvoja spoločnosti. Hodnotová analýza sa môže stať základom pochopenia polstoročnej cesty národov regiónu *smernom k socializmu a naspäť od neho*. Analýza jemných hodnotových substancií otvára perspektívu vytvorenia živého obrazu striedajúcich sa historických epoch. A práve taký pokus učinila autorka recenzovanej knihy. Postavila pred seba mimoriadnu úlohu, takú typickú pre ruskú mentalitu, nezriedka kladúc pred seba *večné otázky*, na ktoré nie vždy existujú jasné odpovede.

Natália Korovicyna je doktorkou historických vied, kmeňovou zamestnankyňou Inštitútu slovanských štúdií Ruskej akadémie vied. Nie je to nováčik na poli knižnej tvorby, práve naopak. V Rusku, ale aj v Čechách, na

Slovensku a v Poľsku je známa ako odborníčka na modernú históriu českej, slovenskej, poľskej spoločnosti. Jej kandidátska práca bola venovaná premenám kultúrnych charakteristík obyvateľstva Slovenska v 70. rokoch 20. storočia, doktorská práca sa pretavila do monografie *Agónia socialistickej modernizácie* (1993), v ktorej je zdôrazňovaný fenomén modernizácie socialistického typu, vychádzajúc z histórie dvoch generácií Čechov a Slovákov. V ďalšej tvorbe venuje autorka osobitný záujem generácii, ku ktorej sama prináleží, a to životným cestám a hodnotám stredného pokolenia, s jeho unikátnou skúsenosťou života v dvoch spoločenských systémoch. Tejto téme je venovaná jej nasledujúca kniha *Stredné pokolenie v sociokultúrnej dynamike Východnej Európy druhej polovice 20. storočia* (1999).

N. Korovicyna vo svojej najnovšej tvorbe integruje vedecké výsledky predovšetkým sociologických výskumov z rôznych stredoeurópskych krajín – vo vedeckom i organizačnom zmysle. Je naslovovzatou odborníčkou prác stredoeurópskych sociológov postsocialistického obdobia. Na základe výsledkov medzinárodnej konferencie (za účasti ruských, českých, slovenských, poľských, bulharských, ukrajinských a bieloruských významných sociálnych vedcov), ktorú N. Korovicyna zorganizovala na Ústave slovenských štúdií RAV, vyšiel zborník *Sociokultúrne transformácie druhej polovice 20. storočia v krajinách Strednej a Východnej Európy* (2002). Autorka iniciovala a organizovala publikáciu súhrnného výberu z materiálov pražskej konferencie sociológov, ktorá sa uskutočnila v máji roku 2001, v ruskom akademickom časopise *Sociologičeskije issledovanija* (pozri čísla 5 až 9 z roku 2002). Tento časopis v posledných rokoch začal pravidelne uverejňovať štúdie významných stredoeurópskych sociológov, ale i práce samotnej N. Korovicynovej o súčasnom živote národov stredoeurópskeho regiónu.

Čomu sa teda venuje posledná kniha tejto ruskej autorky? Mnohoznačná problematika systémových zmien v Strednej a Vy-

chodnej Európe sa v nej rozoberá z hľadiska vzájomného vzťahu základných pojmov – materiálneho a duchovného, tradičného a moderného, Východu a Západu. Dovolím si detailnejšie popísať niektoré predstavy autorky o východoeurópskej ceste rozvoja (hoci v skutočnosti popisuje a analyzuje stredoeurópsku cestu) tak, ako vyvstávajú na stránkach recenzovanej knihy. Mimochodom, táto kniha nie je súbor dogiem, ale skôr návod, impulz na rozmyšľanie a posúdenie, vychádzajúci nielen z obširnej mnohojazyčnej sociologickej literatúry a zdrojov, ktoré boli použité pri práci nad knihou, ale aj z každodennej skúsenosti bezprostredného svedka a pozorovateľa premien.

Kniha sa člení do troch obsiahlych kapitol. *I. Prvá veľká transformácia: sociálne premiestnenia* s dvoma paragrafmi: 1. Vytvorenie spoločnosti industriálneho typu. Robotnícka trieda a 2. Prechod k postindustriálnemu rozvoju. Inteligencia. *II. Perestrojka: presuny v systéme hodnôt* s piatimi paragrafmi: 1. Východoeurópsky model rodinného správania, 2. Svet „domáceho socializmu“ – rozkvet a predvečer rozpadu, 3. Syntéza tradície a postmoderny, 4. Hrdinsko-romantické finále konzervatívnej modernizácie, 5. Výmena smeru revolúcie vedomia (od politických požiadaviek k ekonomickým očakávaniam). *III. Druhá veľká transformácia: obrat na Západ* so štyrmi paragrafmi: 1. Postkomunistický región na kultúrnej mape sveta, 2. Expanzia pragmatizmu a materializmu. Dráma inteligencie, 3. Náboženský svetonázor dvoch etáp epochy premien, 4. Rodinné mravy v medzicivilizačnom závetrí prelomu storočí.

Socializmus vo svojej každodennosti nebol materialistickým zriadením. Pokúšal sa, a povedzme si úprimne, dlhý čas úspešne, nahrádzať ekonomické stimuly ľudskej činnosti neekonomickými, redukujúc na minimum rozdiely v materiálnom postavení ľudí. Na cestu výstavby socializmu vstupovali krajiny prevažne v predindustriálnom, predkapitalistickom štádiu svojho vývoja (Česká republika bola výnimkou). Socialistický systém sa musel stať podľa pôvodných zámerov jeho tvorcov základom uskutočnenia silo-

vého, urýchlenného a alternatívneho rozvoja, dobiehajúci západný, „míňajúci kapitalizmus“. Bola postavená úloha „dobechnúť a predbehnúť“ Západ, prekračujúc podľa súčasnej terminológie cestu od predmodernej, teda tradičnej, k postmodernej spoločnosti, od domaterialistickej k postmaterialistickej kultúre. Socializmus sa snažil postaviť oproti ekonomickému a politickému kapitalistickému pokroku forsírovaný kultúrny a duchovný progres, ako aj podľa jeho zákonov existujúcu sovietskú „kultúrnu ríšu“. Pre národy východnej časti európskeho kontinentu sa hodnoty vzdelania a rovnosti vždy považovali za prioritné, pričom inteligencia, nie buržoázia, zohrávala rozhodujúcu úlohu v národnom zjednotení a modernizácii spoločnosti.

Opierajúc sa o tradície šľachtickej kultúry, postaristokratickú mentalitu, či literárny centrismus slovanských národov, najmä ruského a poľského, socializmus s jeho kultom vzdelania vytvoril špecifickú sociálnu kategóriu, typickú iba pre spoločnosť východoeurópskeho typu, a to národnú inteligenciu, duchovnú dedičku „starej“ inteligencie. Meštianskym normám života bola opozitne postavená prosociálna orientácia, ktorá sa nezamýkala vo svete každodenných materiálnych záujmov. Masový pocit perspektívy sociálneho, profesionálneho postupu skutočne odsúval do úzadia materiálne, spotrebiteľské hodnoty, najdlhšie práve u pracovníkov s duchovným obsahom práce. Ich zmenená orientácia (pod vplyvom demonštratívneho efektu Západu) na ekonomickú motiváciu práce a spoločenskú nerovnosť v súvislosti s reformou systému v prospech majiteľov vyššieho vzdelania a vyššej kvalifikácie priviedla ku krachu socialistický experiment.

Ide o to, že východoeurópsky variant modernizácie konzervoval mnohé tradičné mravy a hodnoty národov regiónu, ktoré sa tu zachovali v prakticky nezmenenej podobe do konca 20. storočia. Zložitý vzťahy tradície a súčasnosti, neredukujúce sa jedny na druhé, v polovici 70. rokov 20. storočia zrodili mladého mestského intelektuála, zjavne predbiehajúceho svoju dobu, ktorý sa stal masovým

javom. Len vtedy sa začala potvrdzovať orientácia na postmaterialistické hodnoty. Práve mládež, ktorá vstupovala do spoločenského života, vnášala doň tieto hodnoty. Rovnako ako západného súputníka a vrstovníka, sformoval východoeurópskeho postmaterialistu pocit bezpečia v podmienkach relatívneho bezpečia každodennej existencie. Socialistickému postmodernistovi bola príznačná viera v budúcnosť, dôvera, až dôverčivosť vysokých očakávaní a snivosť v podmienkach štátneho paternalizmu. V tom čase sa potvrdzuje model socializmu, ktorý bol nazvaný poľskou sociológiou *lyrickým socializmom*, alebo *technokratickým vlasteneckým sentimentalizmom*. Spoločnosť, ktorá práve prežila mohutné sociálne presuny, ešte pokračovala žiť energiou vzostupu, ktorého objektívne, ekonomické a politické možnosti boli už zjavne vyčerpané. Táto energia sa realizovala na emocionálnom pozadí zamatových revolúcií, za ktorými hneď nasledoval transformačný šok, ktorý privolal na spoločenskú scénu úplne iných účinkujúcich.

Zároveň, podľa názoru Natálie Korovycovej, bola inteligencia v tom období blízko k tomu, aby vytvorila východoeurópsku verziu kultúry postmodernej, prekračujúc cestu od predmaterializmu k postmaterializmu. Unikátnu syntézu tradície a postmodernej, ktorá bola stelesnením kultúrnej skúsenosti dvoch povojnových generácií národnej inteligencie, autorka analyzuje ako vrchol východoeurópskej cesty rozvoja, dosiahnutý na začiatku 80. rokov 20. storočia. Práve vtedy vlastné cesty rozvoja národov Strednej Európy, subjektom ktorých vystupovala inteligencia, zamieňali prebraté mimonárodné paradigmy a modely. Medzi protestnými vlnami, ktoré iniciovala česká vzdelaná trieda v roku 1968, či poľskou revolučnou vlnou v rokoch 1980–1981 a hrdinsko-romantickým finále konzervatívnej modernizácie v roku 1989 sa rozprestierala nenaplnená cesta inteligencie k moci.

Prechod k trhovým vzťahom bol sprevádzaný zrýchlenou *materializáciou vedomia* národov regiónu. Vynútená mobilizácia tradičných mechanizmov prežitia a sebazáchovy tentoraz, pri prechode ku kapitalizmu, sa

spájala s potvrdením materialistickej motivácie, t.j. s historickým regresom a stratou časti sociokultúrneho potenciálu, ktorý bol vytvorený počas neskorosocialistickej etapy s jej idealistickými predstavami a utopickými projektmi. Expanzia pragmatizmu a hromadného, povrchného materializmu vyústila do zúženia duchovného sveta východoeurópskeho človeka.

Na záver autorka analyzuje pokračujúcu reprodukciu inteligencie, jej masovú snahu o sociálne-vzdelanostný vzostup v nasledujúcich pokoleniach ako fundamentálneho elementu identity národov regiónu, ako i ich hlbinej tradície alternatívnej tradícii buržoáznosti a výlučne ekonomickým záujmom ľudskej činnosti. Je zrejmé, že práve v tejto sociálnej a kultúrnej rovine, v minulosti, no hlavne v súčasnosti expanzia duchovného bude spájať navzájom ohniská nevyhnutných kontaktných sfér národov regiónu s Ruskom. Preňho sa *materializácia kultúry* stala nielen oveľa rozsiahlejšou, ale nadobudla charakter národnej katastrofy.

Kniha *S Ruskom a bez neho. Východoeurópska cesta rozvoja* je určená odborníkom, sociálnym vedcom, rozmyšľajúcim nad problémami sociálnej podmienosti a etáp modernizačného procesu. Čitateľ sa v danej knihe dozvedá o stredoeurópskej ceste modernizácie. Je to kniha nasýtená faktami sociológie, demografie a histórie, najmä poľskej, českej, slovenskej, menej maďarskej, bulharskej a slovinskej proveniencie. Autorka prejavuje neobyčajnú erudovanosť a znalosť výsledkov sociológie celého stredoeurópskeho priestoru. Sklamaním pre čitateľa môže byť nesúlad názvu knihy s jej obsahom. *S Ruskom a bez neho*, pretože autorka neuvádza žiadne komparatívne výsledky ruskej, nieto už ukrajinskej, či bieloruskej... sociológie o *východoeurópskej ceste rozvoja*. V recenzovanej knihe sa implicitne predpokladá, že spoločenský vývoj je absolútne totožný na východ, i na západ od poľských, slovenských a maďarských hraníc. Nemyslím si však, že úroveň každodennej skúsenosti autorky, akokoľvek bohatej, v transformujúcej sa ruskej

spoločnosti stačí na konštrukciu modelu východoeurópskej cesty rozvoja typu s Ruskom, alebo bez neho. *Možno predpokladať, že Natália Korovicyna ako významná ruská znalkyňa stredoeurópskeho spoločenského priestoru pojmom východoeurópsky neoznačuje geografickú identitu, ale skôr zmysel a podstatu odlišenia od západoeurópskeho.* Delenie na Západ a Východ Európy je charakteristické pre ruskú a západoeurópsku vedeckú literatúru. Pojem Stredná Európa sa rozšíril v 90. rokoch 20. storočia vo vedeckej spisbe samotnej Strednej Európy.

Najväčší prínos recenzovanej monografie vidím v sprostredkovaní výsledkov stredoeurópskej vedeckej literatúry o charaktere a vývoji spoločnosti v danom regióne ruskej vedeckej obci. Myslím, že v Rusku niet väčšieho znalca prevažne poľskej, ale aj českej a slovenskej sociológie, ako je Natália Korovicyna. Jej osoba je médiom, prostredníctvom ktorého prúdi do Ruska očistná, pretože objektívna stredoeurópska myseľ reflektujúca seba samu, ale aj spoločenské pomery, ktoré ju produkujú. Jej prínos je o to výraznejší, že v časoch prevládajúcej angličtiny čím ďalej, tým menej spoločenských ruských vedcov číta poľsky, česky, slovensky, bulharsky, či srbsky, alebo chorvátsky. Aj keď v strednej Európe čítať ruské vedecké texty nie je bariérou ich poznania, aj tak by bolo pre stredoeurópsku vedeckú myseľ rovnako prínosné sprostredkovanie ruskej reality ruskou vedeckou myslou a výsledkov jej snaženia ako komparácie k stredoeurópskemu. Snahy ruskej historickej alebo sociologickej vedy o pochopenie dejov a premien v ruskej dynamicky sa vyvíjajúcej a transformujúcej spoločnosti sú v strednej Európe dnes veľkou neznámou. O to viac tu bol priestor na ich priblíženie v knihe *S Ruskom a bez neho*. Priepasť medzi stredoeurópskym a východoeurópskym vedeckým svetom z 90. rokov minulého storočia, ktorú celou svojou vedec-kou tvorbou neustále zmenšuje práve Natália Korovicyna, by sa tak ešte zmenšila.

Luba Kráľová

Česko-slovenské sociologické dny

Praha, 10.–12. května 2004

Konference Česko-slovenské sociologické dny proběhla v Praze ve Vile Lanna a v Sociologické knihovně Sociologického ústavu AV ČR ve dnech 10.–12. května 2004. Akci pořádaly Sociologický ústav Akademie věd ČR, Sociologický ústav Slovenské akademie věd a Masarykova Česká sociologická společnost.

Cílem konference bylo přispět k obnově a posílení vzájemné česko-slovenské spolupráce ve společenských vědách. Program byl členěn do tematických bloků, které obsahovaly krátké příspěvky a diskuse k jednotlivým tématům a k otázkám spolupráce. Součástí akce bylo setkání sociologických společností obou zemí, setkání zástupců odborných časopisů ČR, Maďarska, Polska a Slovenska a prezentace odborných publikací a dalších materiálů z výzkumných institucí. Akce poskytla prostor též pro užší vzájemná jednání institucí z obou zemí.

Program konference byl tematicky rozčleněn do následujících bloků (v závorkách jsou uvedeni garanti každého z nich):

Sociální struktura (Milan Tuček, SoÚ AV ČR)
Infrastruktura výzkumu (Jindřich Krejčí, SoÚ AV ČR)

Regiony, lokální politika (Peter Gajdoš, SÚ SAV)

Rodina a gender (Alena Křížková, SoÚ AV ČR)

Veřejná politika (Zuzana Kusá, SÚ SAV)

Občanství (Monika Čambáliková, SÚ SAV)

Jakou metodologii pro současnou sociologii?
 (Hynek Jeřábek, FSV UK)

Výzkum veřejného mínění (Adéla Seidlová, SoÚ AV ČR)

Program budoucnosti (Michal Illner, SoÚ AV ČR)

Masarykova Česká sociologická společnost a setkání sociologických společností
 (Jiří Buriánek, FF UK)

Setkání doktorandů (Petra Rakušanová, SoÚ AV ČR)

Setkání kateder (Jiří Buriánek, FF UK)

Setkání redakcí časopisů (Marek Skovajsa, SoÚ AV ČR)

Konferenci doprovázel poměrně velký zájem o účast, který odpovídal současně vysoké poptávce po podobném setkání. Číslo 116 registrovaných účastníků přesáhlo původní očekávání iniciátorů akce. Vedle pracovníků pořádajících institucí se konference zúčastnili též výzkumníci z Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, Filozofické fakulty a Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, Fakulty humanistiky Trnavské univerzity a členové dalších výzkumných a pedagogických pracovišť z obou republik. Přítomni byli i zástupci předsednictva obou akademií věd.

Program konference pokrýval řadu rozsáhlých oblastí sociálního výzkumu. Jednotlivé tematické bloky přitom disponovaly poměrně krátkým časem v rozmezí 1,5 až 2 hodiny. Toto uspořádání neposkytlo příliš velkou možnost věnovat se konkrétním výzkumům do hloubky, ale na druhou stranu otevřelo prostor pro setkání odborníků z různých institucí a oborů a pro stručné prezentace jejich práce auditoriu.

Obecným cílem akce nebyl tolik přímý příspěvek ke konkrétním výzkumům, ale spíše překonávání existujících bariér v komunikaci mezi výzkumníky. České a slovenské sociální vědy jsou poměrně malé a sociologové v jednotlivých oblastech výzkumu se často znají osobně. Vzájemná znalost projektů a výsledků práce ovšem jen zřídka překračuje úzce vymezené oblasti výzkumných zájmů. Konference tak přispěla k překonání bariér nejen v oblasti česko-slovenské spolupráce, ale i obecněji vzhledem k možnostem vzájemného poznávání práce výzkumníků aplikujících různé metodologické přístupy, odborníků z různých oborů a z různých institucí.

Dlouhá společná tradice výzkumu, podobné institucionální uspořádání a blízkost jazyka připravily pro současnou česko-slovenskou spolupráci výjimečný prostor. Přesto po rozdělení Československa, v posledních 12 letech, došlo k výraznému útlumu vzájemné spolupráce a zájmu o ni. Stalo se

tak paradoxně též ve prospěch širší mezinárodní spolupráce. I když se kolegové z českých a slovenských výzkumných institucí setkávali v mezinárodních projektech, bilaterální spolupráce spíše upadala.

Postupující transformace vědy v obou zemích a společná problematika integrace do evropského výzkumného prostoru vyvolala novou vlnu poptávky po česko-slovenské spolupráci. Na obou stranách hranice jsou řešeny podobné problémy v oblasti institucionálního a finančního zabezpečení výzkumu. Značnou výhodu může představovat vzájemná podpora účasti v mezinárodních výzkumných projektech programů EU. V neposlední řadě samotná výjimečnost vzájemného vztahu obou zemí (a jejich společností) a jeho proměny představuje zdroj významných témat pro komparativní výzkum.

Ve všech jmenovaných aspektech konference přinesla řadu více i méně konkrétních výstupů. K nim patří například záměry uspořádat společné konference, které vyplynuly z jednání v tematickém bloku Rodina a gender a ze setkání sociologických společností, dohody o společné výměně informací o projektech, dohody o výměně publikací, spolupráce mezi katedrami při organizaci studijních programů, výměnných pobytů studentů a pedagogů a při organizaci přednášek zahraničních hostů. Diskuse a výměna zkušeností probíhaly i nad konkrétními mezinárodními projekty programů EU s českou a slovenskou účastí a nad projekty mezinárodního komparativního výzkumu ISSP a European Social Survey.

Setkání zástupců redakcí a redakčních rad časopisů Sociológia/Slovak Sociological Review a Sociologický časopis/Czech Sociological Review vytvořilo prostředí pro přátelskou debatu o výzvách a problémech, se kterými se v současnosti vydávání odborných sociologických časopisů v obou zemích spojuje. Slovenští zástupci (L. Macháček, J. Stena) připomněli klíčové momenty historie slovenského sociologického časopisu a na obdobné téma za českou stranu vystoupil člen redakční rady M. Illner. Redakce časopisů si vyměnily

zkušenosti týkající se recenzního řízení, praxe vydávání monotematických čísel a vývoje *impact factoru*. Výsledkem setkání byla dohoda o intenzivnější výměně časopisů a bližší spolupráci při ediční činnosti.

Zástupci časopisů Hungarian Sociological Review, Polish Sociological Review, Sociológia/Slovak Sociological Review a Sociologický časopis/Czech Sociological Review jednali o možnosti vytvoření nového středoevropského periodika.

Setkání doktorandů z různých univerzitních a výzkumných pracovišť v sociologii a dalších společenských vědách (např. politická věda, demografie, atd.) nabídl zajímavý pohled jak na podmínky doktorského studia, tak na účast doktorandů na výuce a výzkumu. Byly diskutovány různé možnosti zahraničních stáží a financování výzkumných projektů. Kritizován byl přitom hlavně nedostatek možností financování doktorských výzkumných projektů ze strany některých vysokých škol.

Přínos konference se ovšem nevyčerpал pouze v konkrétních ujednáních mezi institucemi a výzkumnými týmy. Prezentace byly určeny pro širší auditorium, kterému přinesly informace o šíři a pojetí výzkumu v jednotlivých oblastech v obou republikách, o řešených projektech i vydaných publikacích a datových souborech.

Vydání konferenčního sborníku je v přípravě. Podrobný program, další informace o průběhu konference a shromážděné elektronické dokumenty z prezentací v jednotlivých tematických blocích jsou dostupné na internetové adrese: <http://www.soc.cas.cz/cssd>.

Historie vzájemných vztahů

Česká a slovenská sociológia sa navzájom ovplyvňovali a ovplyvňujú už viac ako sto rokov. Doteraz ale išlo vždy o vzťah výrazne asymetrický. Pre slovenskú sociológiu bolo české sociologické myslenie veľmi často nielen zdrojom inšpirácie, ale ju aj priamo ovplyvňovalo a sprostredkovávalo jej teoretické iniciatívy z celého sveta. Naopak, vplyv

slovenskej sociológie na českú je relatívne menší.

Už počiatky slovenského sociologického myslenia boli priamo iniciované z Čiech a boli spojené s menom českého sociologického klasika T. G. Masaryka. Masaryk totiž na prelome 19. a 20. storočia priamo inicioval vznik časopisu Hlas, okolo ktorého sa združila mladá slovenská liberálne orientovaná inteligencia. Masaryk inšpiroval hlasistický liberálny a modernizačný projekt slovenskej spoločnosti, ktorého vedľajším produktom bola i propagácia sociológie. Z tohoto hľadiska sa zdá byť Masarykov prínos k inštitucionalizácii sociológie na Slovensku dodnes nedocenený. Hlasistické hnutie totiž bolo pre počiatky sociológie na Slovensku kľúčové nielen tematicky, ale i personálne – veď jednotlivé hlasistické osobnosti sa i neskôr etablovali ako významní slovenskí sociológovia – v tejto súvislosti treba spomenúť najmä Antona Štefánka, prvého slovenského profesora sociológie, ale i nielen čisto sociologicky orientované osobnosti Milana Hodžu či Vavra Šrobára.

Práve prostredníctvom Masaryka sa na Slovensku prvýkrát propagovali klasici sociológie a sociológia sa stala vedou, ktorá mala napomôcť a usmerniť národnoemancipačný proces slovenského národa. Tento proces sa Masaryk snažil usmerniť i projektom tzv. česko-slovenskej vzájomnosti, neskôr i konštruovaním jednotného československého národa, ktorý bol chápaný predovšetkým politicko-teritoriálne. Tento pokus sa síce nepodaril, české a slovenské emancipačné procesy sa nakoniec ukázali silnejšie, ale napomohol k vzniku Československa ako spoločného štátu.

Anton Štefánek sa po vzniku Československa zasadil o výučbu sociológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Keďže v tom čase bolo na Slovensku veľmi málo národnej inteligencie a chýbal tu i graduovaný sociológ, výučbu v Sociologickom seminári zabezpečovali až do r. 1938 osobnosti českej sociológie. Hlavne vďaka Štefánkovým osobným intervenciám prišiel do Bratislavy najprv profesor Jo-

sef Král (učil tu v rokoch 1924–1932 a zamestnal sa na sociálny vývoj a pokrok a predstavenie diel sociologických klasikov Durkheima a Spencera). Krála na Univerzite Komenského neskôr nahradil empiricky a štatisticky orientovaný Otakar Machotka. V rokoch 1936–1938 tu pôsobil aj filozof a sociológ Josef Tvrďý. Sociológiu ako univerzitnú disciplínu na Slovensku teda vybudovali a prvú generáciu slovenských sociológov vychovali českí profesori, ktorí museli po roku 1938 kvôli zmene politicko-spoločenských pomerov a rozdeleniu Československa zo Slovenska odísť. Napriek tomu na Univerzite Komenského i počas klérofašistického tzv. slovenského štátu pôsobili českí sociológovia A. Obrdlík a B. Vašek.

Slovenský sociológ Anton Štefánek bol zasa v tridsiatych rokoch členom redakcie brnenskej Sociologickej revue, významného českého sociologického časopisu, kde bol zodpovedný za uverejňovanie textov zaoberajúcich sa Slovenskom.

Ďalšia sľubná spolupráca českých a slovenských sociológov, ktorá sa rozbehla po oslobodení v roku 1945, bola v Čechách i na Slovensku násilne prerušená nástupom komunistického režimu po roku 1948. Nepomohol ani spoločný protest osobností česko-slovenskej sociológie I. A. Bláhu, E. Chalupného a A. Štefánka – sociológia bola prehlásená za „buržoáznu pavec“ a v oboch krajinách bola úplne zlikvidovaná, prípadne nahradená historickým materializmom.

Obroda sociológie sa v polovici 60. rokov uskutočnila v úzkej spolupráci českých a slovenských sociológov. Na najvýznamnejšej sociologickej iniciatíve z tohto obdobia – Machoninovom výskume sociálnej stratifikácie, ktorého výsledky boli publikované pod názvom „Československá spoločnosť“ v roku 1969 v Bratislave, sa podieľal český (pod vedením P. Machonina) i slovenský (pod vedením R. Roška) výskumný tím. Tento výskum však postihol v oboch krajinách rovnaký osud – po tzv. „normalizácii“ začiatkom sedemdesiatych rokov bol označený vtedajšou mocou za prejav pravicového oportunizmu

v československej sociológii a jeho autori boli politicky prenasledovaní. I preto sa už do dôsledkov neuskutočnila zamýšľaná hlbšia komparácia stratifikácie českej a slovenskej spoločnosti, ktorú mal uskutočniť slovenský výskumný tím.

V období 70. a 80. rokov sa česká a slovenská sociológia vyvíjala veľmi podobne – jej hlavnou charakteristikou bolo jej ideologické obmedzovanie. Dôsledky normalizácie mali ťažký dopad na sľubne sa rozvíjajúcu úroveň sociologického myslenia v oboch krajinách. Isté odlišnosti sa prejavili iba v miere existenčných postihov proskribovaných sociológov – na Slovensku prebehla normalizácia z rozličných dôvodov o niečo mäkšie ako v Čechách, kde mala zakázané publikovať takmer celá jedna generácia sociologických osobností a mocensky sa presadil takmer výhradne rigidný a ortodoxný marxizmus. Sociológia sa však rovnako v Čechách i na Slovensku izolovala od vývinu vo svete a ideologizovala sa. Na pôde ideologicky nezávadnej, oficiálnej sociológie sa v tomto období udržiavali kontakty medzi českými a slovenskými sociológmi v rozvíjajúcich sa rezortných a odvetvových sociológiách, ktoré však plnili primárne sociotechnické, establishmentové a prípadne i apologetické funkcie – snažili sa pomáhať riešiť rastúce problémy, ktoré režim produkoval.

Po demokratizácii pomerov po roku 1989 sa sociológia v Československu začala slobodne rozvíjať a znova obnovila kontakty so svetovou sociológiou. Po vzniku samostatnej Českej a Slovenskej republiky v roku 1993 sa však vzájomné kontakty medzi českou a slovenskou sociológiou začali vytrácať. V druhej polovici 90. tých rokov sa riešilo iba málo spoločných bilaterálnych projektov, vedecká spolupráca sa v oboch republikách orientovala skôr na krajiny západnej Európy a na výskumné programy Európskej únie. Len veľmi málo českých sociológov publikovalo svoje práce v slovenskej Sociológii a analogicky veľmi málo Slovákov v českom Sociologickom časopise. Komunikácii a spolupráci medzi národnými sociológami v strednej Európe paradoxne často pomáhala tretia stra-

na – či už výskumné inštitúcie Európskej únie, alebo nemecký projekt GESIS, ktorý na webe (www.gesis.org) informuje o výskumoch a výskumných inštitúciách sociálnych vied v strednej a východnej Európe s cieľom napomôcť ich spolupráci a vydal i publikáciu „Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economic, Political Science and Sociology (1989–2001)“, v ktorej sa analyzuje a komparuje vývoj sociológie v desiatich stredo- a východoeurópskych krajinách (vrátane Česka a Slovenska). Ďalším príspevkom ku komparácii vývoja sociológie v strednej Európe v deväťdesiatych rokoch je kniha J. Muchu a M. F. Keena „Eastern Europe in Transformation. The Impact on Sociology“, ktorá vyšla v roku 1995 v Londýne.

Pokusom o prelomenie rastúcej bilaterálnej izolácie boli prvé Slovensko-české sociologické dni, ktoré sa uskutočnili 15. a 16. 4. 1999 v Bratislave. Usporiadateľmi tohto stretnutia boli Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV a Masarykova česká sociologická spoločnosť a významnou pomocou prispela i nadácia Friedrich Ebert Stiftung v Bratislave. Pôvodcom myšlienky tohto podujatia bol vtedajší predseda Slovenskej sociologickej spoločnosti Ladislav Macháček. Podujatie bolo zamerané predovšetkým na problematiku transformačných zmien v Čechách a na Slovensku a bolo rozdelené do piatich tematických okruhov: zmeny sociálnej štruktúry a formovanie občianskej spoločnosti; trh, sociálna sféra a rodina; sociálna patológia; identity v procesoch európskej integrácie; sociologické inštitúcie, výskum a vzdelávanie. Na tejto konferencii vystúpilo vyše päťdesiat českých a slovenských sociológov, ktorí informovali o svojich ukončených výskumoch, výskumných zámeroch a možnostiach ďalšej spolupráce. Súčasťou konferencie bola diskusia vedúcich katedier sociológie v Čechách a na Slovensku zameraná na stav a perspektívy výučby sociológie v akademickom prostredí.

Na záver tejto konferencie českí sociológovia prisľúbili jej recipročné usporiadanie v Českej republike.

Jindřich Krejčí, Robert Klobucký a red.

Výzkum evropského veřejného prostoru

Rok 2004 je posledním rokem řešení čtyřletého výzkumného projektu Evropský veřejný prostor, financovaného z 5. rámcového programu Evropské unie. Jak napovídá podtitul názvu projektu *European Public Space – Assembling Information that Allows the Monitoring of European Democracy*, jde o shromažďování informací umožňujících monitorovat evropskou demokracii.

Proces evropské integrace dal vzniknout novým institucím – evropské společnosti a evropské politické obci – a otevřel i nové výzkumné otázky, které se na ně váží. Řada tradičních témat, jako je identita, občanství, demokracie, vládnutí, instituce, je znovu aktuální, tentokrát na evropské úrovni. Tyto otázky nejsou jen akademické – jde současně o problémy zásadního politického významu, a to jak na úrovni Evropské unie jako celku, tak v jednotlivých členských zemích. Opodstatněné jsou obavy, že spolu s předáváním moci evropským institucím vzniká nová, znepokojivá forma „demokratického deficitu.“ Ve hře jsou legitimita i schůdnost projektu evropské integrace.

Probíhající reformy Evropské unie mohou být významným krokem vpřed při řešení těchto problémů. Přinášejí naději, že rozhodování na evropské úrovni bude průhlednější a bude ve větší míře než dosud demokraticky kontrolovatelné. Otevřená však zůstává otázka participace veřejnosti na tomto rozhodování. Existuje vůbec něco jako evropský veřejný prostor? Poskytuje Evropská unie, její existující instituce a rozhodovací postupy občanům a jejich zástupcům příležitost diskutovat, posuzovat a hodnotit záležitosti evropského významu? Toto jsou základní otázky, kterými se zabývá mezinárodní výzkumný projekt *European Public Space Observatory (EUROPUB)*. Projekt EUROPUB si dal za cíl shromáždit informace, které umožní monitorování evropské demokracie v 21. století v souvislosti s nově vznikajícím společensko-politickým institucionálním uspořádáním.

Hlavním koordinátorem projektu je Interdisciplinární centrum pro komparativní

výzkum v sociálních vědách se sídlem ve Vídni (The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences – ICCR). Členem řešitelského konzorcia je rovněž pracoviště ICCR ve Francii, Univerzita v Barceloně – její Centrum pro výzkum občanství a občanské společnosti (Research Centre for Citizenship and Civil Society – CISC), Ústav pro výzkum mezinárodní a evropské ekologické politiky v Berlíně (Institute for International and European Environmental Policy – ECOLOGIC), univerzita ve švédském Göteborgu (Inter-European Research – IER) a tým z Londýnské univerzity – její Queen Mary and Westfield College (Department of Politics). V rámci Sociologického ústavu AV ČR je členem konzorcia řešitelů projektu tým ve složení Michal Illner (vedoucí řešitelského týmu), Daniel Čermák, Tomáš Kostecký, Zdenka Mansfeldová a Jana Stachová. Český tým, jako jediný z nové členské země Evropské unie, vnáší do výzkumu perspektivu donedávna kandidátského státu. Jeho příspěvek je proto specifický a některá dílčí témata projektu, relevantní jen ve starších členských zemích Unie, nezačrtnuje.

Výzkum probíhá v navzájem na sebe navazujících fázích. V první z nich byl na základě teoretických prací a obsahové analýzy sociálněvědní literatury vymezen funkční koncept evropského veřejného prostoru. Spolu s Habermasem je veřejný prostor chápán jako sociální prostor definovaný spíše procesy a určitou dynamikou než institucemi a geografickými hranicemi, v němž jsou občané podněcováni, aby odložili stranou své soukromé zájmy a přijali perspektivu zájmu veřejného. Hlavní důraz je kladen na proces vytváření právních rámců. Koncept veřejného prostoru je však obohacen i o Habermasem opomíjený institucionální rámec, do analýzy jsou tedy zahrnuty nejen legislativní procesy, ale i politické instituce samotné. Na základě tohoto vymezení byla pro analýzu a monitorování evropského veřejného prostoru navržena následující klíčová témata:

- právní rámec EU – zejména proces tvorby a přijetí evropské ústavy

- vztahy mezi politickou komunitou vytvářející jednotlivé evropské politiky a jejím prostředím – otevřenost komunity komunikaci s okolím a existence příležitostí k veřejné debatě
- síla zastupitelské demokracie na evropské úrovni v kontextu vykazatelnosti politických institucí, s důrazem na evropskou politickou třídu.

V další etapě se empirickou cestou zjišťovalo, zda a v jaké podobě existuje a při rozhodování se fakticky využívá veřejná diskuse během přípravy a realizace konkrétních celoevropských politik a zda jsou pro tuto diskusi vytvořeny podmínky. Případové studie provedené v zúčastněných zemích se zabývaly evropskou sociální politikou (konkrétně Národními akčními plány zaměstnanosti), regionální politikou (fungováním Výboru regionů Evropské unie), environmentální politikou (regulací aplikace geneticky manipulovaných organismů), problematikou prosazování „evropských hodnot“ (na případu sankcí použitých zeměmi EU v r. 2000 proti Rakousku po vstupu strany Svobodných Jörga Haidera do vlády) a problematikou „evropského občanství“ (volbami do Evropského parlamentu a také antiglobalizačním hnutím). To, zda a jak jsou do diskusí o tvorbě politik zahrnováni občané, nebo chceme-li občanská společnost, ovlivňuje celá řada faktorů. Pro příklad uveďme politickou objednávku, která může výrazným způsobem ovlivnit otevřenost procesu rozhodování.

Třetí fáze řešení projektu se zabývá vytvářením evropské politické třídy jako nositele a aktéra celoevropské politiky. Analýza podložená empirickým výzkumem probíhající v jednotlivých zemích má odpovědět na otázku, do jaké míry se dosud rozdrobené a na dílčí národní a stranické zájmy vázané politické elity postupně integrují při řešení evropské problematiky. Jak se tato integrace projevuje na úrovni jejich zkušeností, kariér, postojů, sociálního i kulturního kapitálu. Dotazníkové šetření probíhalo mezi poslanci Evropského parlamentu, členy vrcholných za-

stupitelských orgánů v jednotlivých zemích, funkcionáři politických stran, státními úředníky odpovědnými za evropské záležitosti a dalšími aktéry ovlivňujícími v jednotlivých zemích evropskou agendu.

Možnost využití a zobecnění výsledků tohoto dotazníkového šetření je značně omezená. Počáteční poněkud přehnaně optimistické odhady návratnosti dotazníků se ukázaly nesprávné, a nelze tedy v tomto případě mluvit o reprezentativním výzkumu evropské politické třídy. Přesto se však na základě předběžných výsledků dá konstatovat, že nelze hovořit o existenci samostatné evropské politické třídy jako takové, jelikož existuje silná propojenost mezi evropskými a národními zastupitelskými orgány.

Cílem etap čtvrté a páté je navrhnout a operacionalizovat na základě poznatků získaných v předchozích empirických fázích soubor indikátorů, které budou měřit a monitorovat demokratičnost Evropské unie. Základní otázkou tohoto demokratického auditu je, zda jsou procesy vytváření politik na evropské úrovni veřejně vykazatelné. Za tímto účelem bylo navrženo několik skupin indikátorů pokrývajících různé tematické okruhy: úroveň zastupitelské legislativy; subsidiarita; soudržnost a efektivnost politik; efektivní a nezávislé zákonodárné orgány; otevřenost a participace; občanská, korporativní a mediální odpovědnost; občanství; vláda zákona a nezávislost soudů. V závěrečné etapě projektu EUROPUB bude ověřena použitelnost tohoto souboru indikátorů v aplikaci na různé agendy veřejné politiky zúčastněných zemí.

Bližší informace o projektu jsou k dispozici na internetových stránkách www.iccr-international.org-europub. Celkové výsledky shrne společná knižní publikace mezinárodního řešitelského konsorcia s názvem *Democracy in the European Union: Towards the Emergence of a Public Sphere*. Studie členů českého týmu jsou zveřejněné na internetu (www.soc.cas.cz).

Jana Stachová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	412
ARTICLES	
Pavol Frič, Martin Potůček: The Model of Czech Society's Development and Its Modernisation in a Global Context	415
Arnošt Veselý: The Knowledge Society as a Theoretical Concept	433
Zdeněk R. Nešpor: Two Traditions of Czech Sociology of Religion	447
SOCIOLOGICAL RESEARCH	
Tomáš Kostecký, Daniel Čermák: The Influence of Territorially Specific Factors on the Formation of the Political Attitudes of Voters	469
Klára Vlachová, Blanka Řeháková: The Nation, National Identity, and National Pride in Europe	489
ESSAYS	
Jan Sokol: What Is Money?	509
JUBILEE	
Jiří Musil: A Neglected Topic: Friendship in Contemporary Societies (An Essay in honour of JUDr. Michal Illner)	519
Harald Baldersheim: Michal Illner – Partner in Research	524
REVIEWS	
INFORMATION	

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	412
STATI	
Pavol Frič a Martin Potůček: Model vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu	415
Arnošt Veselý: Společnost vědění jako teoretický koncept	433
Zdeněk R. Nešpor: Dvojí tradice české sociologie náboženství	447
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Tomáš Kostecký a Daniel Čermák: Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů	469
Klára Vlachová a Blanka Řeháková: Národ, národní identita a národní hrdost v Evropě	489
ESEJ	
Jan Sokol: Co jsou peníze?	509
JUBILEUM	
Jiří Musil: Zanedbávané téma: přátelství v soudobých společnostech (Esej na počest JUDr. Michala Illnera)	519
Harald Baldersheim: Kolega Michal Illner	524
RECENZE	
ZPRÁVY	

